

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

DİYARBEKRÎ VE TARİHÇİLİĞİ

Doktora Tezi

Ahmet DUMAN

ANKARA- 2020

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

DİYARBEKRÎ VE TARİHÇİLİĞİ

Doktora Tezi

Ahmet DUMAN

Prof. Dr. Seyfettin ERŞAHİN

ANKARA- 2020

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

DİYARBEKRÎ VE TARİHÇİLİĞİ

DOKTORA

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Seyfettin ERŞAHİN

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

İmzası

1- Prof. Dr. Seyfettin ERŞAHİN

2- Prof. Dr. İrfan AYCAN

3- Prof. Dr. Ahmet Nedim SERİNSU

4- Prof. Dr. Zekeriya AKMAN

5- Doç. Dr. Mustafa Necati BARIŞ

Tez Savunması Tarihi

11.09.2020

Tez Doğruluk Beyanı Belgesidir.

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Prof. Dr. Seyfettin ERŞAHİN danışmanlığında hazırladığım “Diyarbakır ve Tarihçiliği (Ankara-2020)” adlı yüksek lisans ☐ - doktora/bütünleşik doktora ☒ tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Tarih: 11.09.2020

Ahmet DUMAN

GİRİŞ	6
1. ARAŞTIRMANIN AMACI, KAYNAKLARI ve METODU	6
1. Araştırmanın Amacı	6
2. Araştırmanın Kaynakları ve Metodu	9
2. DİYARBEKRÎ DÖNEMİNDE İSLÂM COĞRAFYASI.....	20
1. Siyasi Ortam	20
2. Sosyal, İlmi ve Kültürel Ortam	27
I. BÖLÜM.....	34
DİYARBEKRÎ'İN HAYATI VE ESERLERİ	34
1. Hayatı, Ailesi ve Tahsili	34
2. Mekke'ye Gidişi ve Resmi Görevleri.....	43
2.1. Mekke Kadılığı.....	43
2.2. Medine Kadılığı.....	46
2.3. Mekke Süleymaniye Medresesi Müderrisliği Görevi.....	47
2.4. Mekke Şeyhülharemlîği Görevi	48
3. Vefatı	51
4. Eserleri.....	52
II. BÖLÜM.....	64
DİYARBEKRÎ'NİN <i>TÂRÎHU'L-HAMÎS</i> BAĞLAMINDA TARİHÇİLİĞİ	64
1. Tarihçiliği	64
1.1. Nûr-ı Muhammedî Anlayışı	66
1.2. Nübüvvet Anlayışı.....	73
1.3. Mûcize Anlayışı.....	73
2. Eserde İzlediği Metot ve Üslûb	76
3. Eserin Muhtevası	103
3.1. Kısas-ı Enbiya Bölümü.....	111
3.2. Siyer Bölümü.....	113
3.3. Delâil, Şemâil ve Hasâis.....	114
3.4. Râşid Halifeler Dönemi	119
3.5. Emevîler Dönemi (661-750).....	124
3.6. Abbâsîler Dönemi (750-1258).....	127

3.7. Fâtımîler Dönemi (909-1171).....	131
3.8. Memlûkler Dönemi (1250-1517)	132
3.9. Osmanlı Dönemi (1299-1922).....	133
4. <i>Târîhu 'l-hamîs</i> 'in Kaynakları.....	136
4.1. Kur'ân-ı Kerîm	136
4.2. Hadisler.....	147
4.3. Şiirler	152
5. Diyarbekrî'nin Kaynakları.....	155
5.1. Tefsir Kitapları	156
5.2. Hadis Kitapları.....	161
5.3. Tarih ve Siyer Kitapları	166
5.4. Delâil, Şemâil, Hasâis Kitapları	172
5.5. Akâid Kitapları	174
5.6. Lugatlar.....	175
5.7. Diğer İlimlere Dair Kitaplar	176
6. Müşahede ve Tecrübeye Dayalı Kaynakları.....	153
7. Yahudi ve Hristiyan Kaynakları.....	180
8. Kaynakları Kullanma Şekli	182
9. Diyarbekrî'nin Siyer İlmine Katkısı ve Etkisi.....	184
10. Eserin Tarihi Kaynak Olarak Değeri	188
SONUÇ	192
KAYNAKÇA.....	195
EK-1 Mühimme Defteri Örnekleri.....	203
EK-2 Siyasi Harita	216
EK-3 <i>Târîhu 'l-hamîs</i> 'e Ait Resimler	217
EK-4 Eserlerin Kütüphane Bilgileri.....	220
ÖZET.....	226
ABSTRACT	227

ÖNSÖZ

Tarih, geçmişte meydana gelen olayları yer ve zaman göstererek inceleyen bilim dalı olarak tanımlanmaktadır. Geçmiş yorumlama işini de olay-olgu bağlamında tarihçiler üstlenmektedir.

Tarihçi, eserinde geçmişin bilgisini elde ettiği kaynaklar göre kendi zihin dünyasında harmanlayarak tarihe yaklaşımı çerçevesinde yeniden yorumlar. Bu açıdan kendisi tarihi incelerken bıraktığı miras ile tarihin hem nesnesi hem öznesi haline gelir. Böylece tarihçinin zihin dünyası, eserlerini oluşturmaya iten sebepler, geçmiş yorumlamadaki yöntemi, geçmişe bakış açısının tespiti, düşünce yapısının ortaya çıkarılması eserlerinin daha iyi anlaşılmasına vesile olur. Ayrıca geçmiş eserleriyle köprü kuran, ilim mirasının aktarıcısı olan tarihçilerin hayatını her yönüyle tespit etmek ve eserlerini değerlendirerek okuyucunun istifadesine sunmak önemli bir bilimsel faaliyettir.

Tarih ilmine Müslümanlar da ihtiyaç duyup önem vermişlerdir. Özellikle Nebi-Rasul ve Kur'ân-ı Kerîm'in açıklayıcısı ve tebliğcisi olması hasebiyle ana konusu Hz. Muhammed (s.a.v.) olan siyer ilmini geliştirmişlerdir. Bunlardan bir de Osmanlı dönemi tarihçilerinden Hüseyin b. Muhammed ed-Diyarbakrî'dir. (ö. 990/1582)

Hz. Peygamber'in siyerini *Târîhu'l-hamîs fi ahvâli enfesi nefis* ismiyle telif eden Diyarbakrî hakkında, kısa ve birbirinin tekrarı niteliğinde olan bazı bilgiler dışında araştırma yapılmaması bizi bu çalışmaya sevk etmiştir. Mekke'de kadılık, müderrislik ve şeyhülharemlük görevlerini ifa eden Diyarbakrî'nin hem hayatını hem eserlerini incelediğimiz bu çalışmamızda, eserini tanıtarak önemini ve tarih anlayışını ortaya koymayı hedefledik.

İki bölümden oluşan çalışmamızın birinci bölümünde, Diyarbakrî'nin döneminde İslam dünyasının siyasi ve kültürel şartları hakkında bilgi verdikten sonra,

Diyarbakır'ın hayatını ve görevlerini inceledik. İkinci bölümde ise tarih anlayışını, eserlerini, eserlerinin muhtevası, kaynakları, kaynakları kullanma ve tarih yazım metodu, eserlerinin kaynak değeri ve kendinden sonrakilere etkisini tespit etmeye çalıştık.

Çalışmamızda, tez konusunun belirlenmesinden başlayarak her aşamada yol gösteren, açıklamalarıyla yardımcı olan ve hiçbir fedakârlıktan kaçınmayan tez danışmanım sayın Prof. Dr. Seyfettin ERŞAHİN'e, tez çalışmam esnasında fikirlerinden çokça istifade ettiğim Prof. Dr. İrfan AYCAN ve Prof. Dr. Ahmet Nedim SERİNSU hocalarıma sonsuz teşekkürler eder, saygılarımı sunarım. Ayrıca çalışmanın başlamasından bitimine kadar her türlü desteklerini sunan eşim ve çocuklarıma şükranlarımı ifade etmeyi bir borç bilirim.

Ahmet DUMAN

11.09.2020

KISALTMALAR

BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
bsk.	: Baskı
bkz.	: Bakınız.
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
h.	: Hicri
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
md.	: Ansiklopedi maddesi
nşr.	: Neşreden
sy.	: Sayı
thk.	: Tahkik eden
trc.	: tercüme eden
ty.	: Tarih yok
yay.	: Yayınları
yy	: Yer yok

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN AMACI, KAYNAKLARI ve METODU

1. Araştırmanın Amacı

Tarih kelimesi, Arapça (ارخ) (erraha) sözcüğünden türemiş olup vaktin bilinmesi anlamına gelmektedir. Genel kabul gören tanıma göre ise geçmişte yaşamış insan ve insan topluluklarının bütün faaliyetlerini yer ve zaman göstererek, sebep-sonuç ilişkisi kurarak, belge ve bulgular ışığında inceleyen sosyal bir bilim dalıdır. Tarih, geçmiş öğrenmek, âni değerlendirmek ve geleceğe iyi hazırlanmak gibi geçmiş-şimdiki-gelecek zamanı içinde barındıran bir ilimdir.

İbn Haldûn tarihin niteliğini ve önemini şöyle ifade etmektedir.

“Tarih ilmi, toplumların ve nesillerin yekdiğerlerine ulaştırdıkları ilimlerdenidir. İnsanlar bu ilmi elde etmek için binit hazırlarlar, yolculuk yaparlar. Hükümdarlar ve seçkin kişiler, bu konuda, birbirleri ile yarışırılar. Öyle ki, tarih ilminin önemini anlamakta bilginlerle halk aynı düzeyde olurlar. Çünkü tarih, dış görünümü itibariyle, geçmişten, devletlerden ve önceki çağlarda meydana gelen hadiselerden haber veren bir ilimdir. Tarih, tabiatın ve halkın durumunu, geçirdikleri değişiklikleri, dünyada kurulan devletlerin durumlarını, genişleme, yayılma ve yükselişlerini; insanların yeryüzünü imar edişlerini, göç zamanının gelmesiyle birlikte, yıkılıp yok olmadan önce dünya hayatını imar etmekle uğraşıp durumlarını bize bildirir.”¹

¹ İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed (ö. 808/1406), *Mukaddime*, I-II, (trc. Süleyman Uludağ), Dergâh Yay. İstanbul 2018, I, 200.

İslâm tarihi denilince Hz. Muhammed'in doğumundan günümüze kadar, İslâm'ın yayıldığı ve yaşandığı bölgelerdeki milletlerin ve devletlerin tarihi, Müslümanların bulundukları yerlerdeki sosyal, siyasi, askeri, kültürel vs. faaliyetler anlaşılmaktadır.²

“Sîre” (سيرة) ve çoğulu “Siyer (سير) kelimeleri, Hz. Peygamber'in hal tercümesi için kullanılan bir terimdir.³ Gitmek, yürümek, gezmek manalarına gelmektedir. “Savaş yeri” veya “Savaş” manasındaki “mağzâ”nın (مغزى) çoğulu “meğazî” (مغازى) kelimesi de, Hz. Peygamber'in gazve ve seriyyelerini, kısaca Medine döneminde Hz. Peygamber'in askeri faaliyetlerine; zamanla, Hz. Muhammed'in hayatını ele alan kitaplar için kullanılan bir isme dönüşerek, “Siyer” kelimesinin müradifi olarak kullanılmıştır.⁴ Genel olarak siyer, Hz. Muhammed'in dünyaya gelmesinden vefatına kadar hayatını bütün yönleriyle inceleyen bir ilimdir. Hz. Peygamber'in şekli özelliklerini ifade eden şemâil, fitri özelliklerini ifade eden hasâis türü bilgileri ile nübüvvetini ispat için yazılan delâil kısımları da zamanla siyer malzemesinin genişlemesiyle siyere dâhil olmuş bölümlerdir.

Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen ed-Diyarbakrî'nin, onaltıncı yüzyılda Osmanlı Devletinin (1299-1922) yükselme döneminde, Memlüklerin (1250-1517) zayıfladığı, İran bölgesinde Safevî Devletinin (1501-1736) ortaya çıktığı ve Akkoyunlular (1340-1514) döneminin sonlarında Diyarbakır'da doğduğunu düşünmekteyiz.⁵ Sonraki dönemlerinde Mekke'ye gitmiş, orada ikamet etmiş ve Mekke'de vefat etmiştir.

² Erşahin, Seyfetin, *İslamTarihini Anlama Kılavuzu*, Otto Yay., Ankara 2017, s. 30.

³ Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed (ö. 817/1415), *el-Kâmûsü'l-muhît*, thk. Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1987, “syr” md.; Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd (ö. 400/1009), *es-Sihâh tâcü'l-luga ve sıhahî'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulgafûr Attar, Beyrut: Dâru'l-İlim, 1984, “syr” md.; İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî (ö. 711/1311), *Lisânü'l-Arab*, I-LV, Beyrut; Dâru Sadr, 1990, “syr” md. (İstılâh: Terim, bir ilim veya sanat dalı mensuplarınca özel ve özgün anlam yüklenen kelime ve terkiplerdir.)

⁴ İbn Manzûr, “ğzv” md.; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, “ğzv” md.

⁵ Dönemin siyasi haritası için Ek-2 ye bakınız.

Diyarbekrî, siyer/tarih alanında eser veren tarihçilerdendir. Mekke’de kaldığı dönemlerde resmi görevlerde bulunmuştur. Ayrıca Kâbe’nin boyutlarını kendi ölçüm ve tespitleriyle yapmış ve bu konu hakkında *Risâle fî zer’i-l Kâ’beti’l-Mu’azzama ve’l-Mescidi’l-Harâm* adında bir risâle yazmıştır.

Osmanlı Dönemi müelliflerinden olan Diyarbekrî hakkında doyurucu bilgi mevcut literatürde bulunmamaktadır. Onun *Târîhu’l-hamîs fî ahvâli enfesi nefîs adlı* eseri ise Müslüman kültür tarihinde mühim bir yere sahiptir.

Eserleriyle topluma yön veren şahsiyetlerin fikir dünyalarının tespit edilmesi, eserlerin yazılmasındaki etkenler, varsa yaşadığı dönem ve toplumların durumlarının bilinmesi, eserleriyle tarihe katkısının ortaya çıkarılması ilim camiası ve kültür hayatı açılarından önem arz etmektedir. Kıymetli âlimler ve eserleri hakkında nitelikli çalışmalarla doğru tespit edilebilirse hem tarihçi hem eserleri ilim âleminde layıkıyla değerlendirilebilir. Bu bakış açısıyla ile Diyarbekrî’nin eserlerini derinlemesine incelemek, onu ve eserlerini tanıtmak suretiyle dönemine ışık tutabilmeyi hedefledik.

Eserlerini yazış gayesi önemli olmakla birlikte ne kadar güvenilir bir şekilde yazıldığı, yani kaynak olarak değeri önem arz eden bir konudur. Siyer-tarih formatındaki bu eser yazıldığı dönemden itibaren günümüze kadar kaynak olarak önemli bir yer edinmiştir. Bu sebeple *Târîhu’l-hamîs fî ahvâli enfesi nefîs*’i birçok yönden inceleyerek eserin önemini ortaya koymaya ve tahlil etmeye gayret ettik.

Ayrıca dönem itibarıyla İslâm dünyasının durumunu tespit ederek müellifin tarih yazıcılığını tespit etmeyi amaçladık.

Diyarbekrî eserinde ana hatlarıyla tenkitçi bir zihniyetle hareket etmemektedir. Tasavvufi bir anlayışla, Nûr-ı Muhammedî ve benzer kavramlar üzerinden *fevka’l-beşer Muhammed* ön kabûlü ile geleneğin ve dönemin hâkim zihniyeti ile varlık anlayışı ve

paradigması ile dini-tarih çizgisinde eserini yazmıştır. Bu çerçevede *Târîh 'l-hamîs*'i incelemek arz edilen nitelikler bakımından ilmi önem ve değer taşımaktadır.

Diyarbekrî eserini birinci ve ikinci el kaynaklar yanında, görev yaptığı sırada mukaddes mekânları gezip, ölçümler yapıp, fiziki ve beşeri coğrafyayı tanıyıp gözlem ve tespitlerine dayanarak yazmıştır.

2. Araştırmanın Kaynakları ve Metodu

İnsan, zamanına ve geleceğine yön veren geçmişe her zaman merak duymuştur. Geçmişte yaşayan atalarının kökenleri, akrabalıkları, yaşayış tarzları, sevinçleri, hüznüleri gibi hususlar nasıl bireyin merakını çekiyorsa toplumlar da geçmişlerine, gelenek-görenek, örf-adet ve kültürlerinin temellerini bilmeye çaba sarf etmişlerdir. Devleti yönetenler de geçmişteki devletlerin durumları, halkların halleri, orduların zafer ve mağlubiyetleri, devletlerin kuruluş ve yıkılışları vd. hakkında bilgi elde etmeye itina göstermişlerdir.

Dinin tebliğcisi olan peygamberlerin hayatları ve mücadeleleri günümüze kadar insanların ilgisini çekmeye devam etmiş ve edecektir. Hayatı hakkında en fazla merak duyulan son din olarak insanlığa gönderilen İslâm ve onu tebliğ eden Hz. Muhammed'in hayatı gelmektedir. Gerek Müslümanlar gerekse Müslüman olmayanlar tarafından yapılan Hz. Peygamber'in hayatına ilişkin sayısız çalışma bunu teyit etmektedir.

610 yılı ramazan ayında Hira mağarasında Allah tarafından gönderilen Cebrail aracılığı ile peygamberlik göreviyle ilk vahyi telakki eden Hz. Muhammed, vefat ettiği 632 yılına kadar geçen 23 yıl gibi bir zamanda Arabistan'a hâkim olmuştur. Onun tebliğ ettiği din ve bıraktığı miras kısa zamanda Afrika'nın içlerinden Asya'nın doğusuna

Anadolu'dan İspanya'nın kuzeylerine kadar genişlemiştir. Müslümanlar tarihte ve günümüzde birçok devlet kurmuşlardır, dünyanın her bir yerine dağılmışlar ve yaşantılarını farklı coğrafyalarda sürdürmektedirler.

Yüce Allah'ın insanlara nihai ilahi mesajı Kur'ân-ı Kerîm, son peygamberi ise Hz. Muhammed'dir. Kur'ân'da Hz. Muhammed'e uyulması, ona tabi olunması emredilmiştir. Yüce Allah, elçi olarak seçtiği Hz. Muhammed'e uymayı emretmiş, onu sevmeyi kendine itaate ve sevgisine vesile kılmıştır.⁶ Bu emirler ve ona duyulan sevgi, insanları onun hayatını öğrenmeye sevk etmiştir.

Hiz. Peygamber döneminden itibaren sahabeden bazılarının onun sözlerini kaleme aldıklarına dair birçok rivayet vardır. Örneğin Hiz. Selmâ, İbn Abbas'ın Hiz. Peygamber'in fiillerini yazdığını rivayet etmektedir: “*Resûlullah'ın fiillerinden bir kısmını Ebû Rafî'den alarak yazdığı bir levhayı İbn Abbas'ta görmüştüm.*” Bu rivayet daha Hiz. Peygamber'in sağlığında ona ait bilgilerin toplanmaya başladığını göstermektedir.⁷ Ebû Dâvud'da geçen diğerk bir önemli rivayette de Abdullah b. Amr'ın Hiz. Peygamberden duyduklarını yazmasına müsaade ettiğii aktarılmaktadır. Hiz. Peygamber Abdullah'a -ağzını işaret ederek- “*Buradan çıkarak yazmaya devam et. Buradan ne çıkarsa hak ve gerçektir*” buyurmuştur.⁸ Sahabeden sonra tâbiîn nesli de

⁶ “(Resûlüm) De ki; Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyunuz ki, Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın...” (Âl'i-İmrân 2/31), “De ki; Ey insanlar! Gerçekten ben sizin hepinize, göklerin ve yerin sahibi olan Allah'ın elçisiyim. Ondan başka ilah yoktur. O, diriltir ve öldürür. O halde Allah'a ve ümmi peygamber olan Resûlüne iman edin. O, Allah'a ve O'nun kelimelerine iman edendir. O'na tabi olun ki hidayete eresiniz.” (A'râf, 7/158), “Ey iman edenler! And olsun ki, sizin için, Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı umanlar ve Allah'ı çok anan kimseler için Resûlullah'ta güzel bir örneklik vardır.” (Ahzâb, 33/21)

⁷ İbn Sâ'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sâ'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî (ö. 230/845), *Tabakâtü'l-kübrâ*, I-VIII, Daru Sadr, Beyrut, ty. II, 371.

⁸ Ebû Davud es-Sicistani, Süleyman b. Eş'as b. İshâk el-Ezdi (ö.275/889), *Süneni Ebî Dâvud*, thk. Yasir Hasan -İzzettin ed-Dali, Müessesetü'r-Risâle Naşirun, I. bs., Beyrut 2017, İlim, 3. (Konuyla ilgili ayrıca bkz. Buhârî, Ebî Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-Cu'fî (ö. 256/870), *Câmi'u'l-müsnedü's-*

doğal olarak Hz. Peygamber'in hayatına ilgi duymuş ve bu alanda rivayetleri toplamaya başlamışlardır.

İlk tarihi bilgileri toplayan ve siyer alanında ilk eserleri telif edenlerin başında Urve (ö. 94/712), Şurahîl b. Sâ'd (ö. 123/740), Zührî (ö.124/741), Musâ b. Ukbe (ö. 141/758), İbn İshâk (ö. 151/768) gibi isimler gelmektedir. Ancak el-Âlâ b. el-Hadramî'nin (ö. 21/642), Abdullah b. Abbas'ın (ö. 68/688), Abdullah b. Amr b. el-Âs'ın (ö. 65/685), Berâ b. Âzib'in (ö. 74/693) de Siyer ve Meğâzî'ye dair sahifelerinin olduğu da günümüz çalışmalarında ifade olunmaktadır.⁹

İbn İshâk'ın, siyer ve megâzi alanında önemli bir yeri vardır. O, siyeri genişletmiş ve peygamberlerin hayatı hakkında bilgiler aktarmıştır. Yazmış olduğu eserini, *el-Mübtede'* ve *'l-meb'as* ve *'l-megâzî'* olarak isimlendirmiş ve Hz. Muhammed'e kadar olan bazı peygamberlere değinmiştir. Eserinin ikinci bölümünde ise Hz. Peygamber'in nesebi, doğumu, peygamberlikten önceki dönemi, risâleti, Medine dönemi gazve ve seriyyeleri ve vefatı gibi konuları ele almıştır.¹⁰

İbn İshâk'ın eseri üzerinde bazı tasarruflarda bulunan, eserdeki bazı bilgileri çıkaran ve bazı bilgileri de eklemek suretiyle yeniden tertip eden İbn Hişâm, (ö. 218/833) İbn İshâk'ı kaynak olarak *es-Sîretiün 'n-Nebeviyye'*yi yazmıştır. İbn Hişâm'ın bu eseri siyer kelimesinin kitap başlığı olarak konulduğu ilk telif edilen eser olarak zikredilmektedir.¹¹

İbn İshâk'ın metodu üzerine Hz. Peygamber'in fizîki ve ahlaki özelliklerini teşkil eden Şemâil bölümünü ekleyen İbn Sâ'd (ö. 230/845), siyer alanında öne çıkan

sahîhu 'l-muhtasar min umûri Resûlillâh sallallâhü aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih, thk. M. Nizar Temim-Haysem Temim, Daru'l-Erkam, Lübnan 1995, İlim, 39)

⁹ Fayda, Mustafa, "Siyer ve Megâzî", *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVII, 319-326.

¹⁰ Fayda, Mustafa, "İbn İshak", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 94.

¹¹ Fayda, Mustafa, "İbn Hişâm", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 71.

tarihçilerdendir. İbn Sâ'd'ın *et-Tabakâtü'l-kübrâ*'sı siyer, megâzi, şemâil, delâil ile sahabe ve tâbiüne ait önemli bilgileri içermektedir.¹²

İlk dönem tarihçilerinin eserlerinde Hz. Peygamber'in hayatının kısa ve öz anlatıldığı görülmektedir. Konuların içeriği ve çeşitliliği sonraki dönemlere nispetle azdır. İbn Sâ'd ile birlikte Hz. Muhammed'in nübüvvetini ispat etmek ve mümtaz mevkiini beyan için *Delâilü'n-Nübüvve* eserleri yazılmaya başlanmıştır.¹³ Bu tür eserlerin temel konusu, Peygamberin bizzat gösterdiği veya nübüvvetine nişane olması için haricen gerçekleşen olağanüstü olayları incelemek ve delillerle nübüvvetinin gerçek ve hak olduğunu açıklamaktır. Bu konuda ilk müstakil eser Dırâr b. Amr (ö. 200/815) tarafından yazılan *İsbâtü'l-ilm 'ale'n-nübüvve* ve *İsbâtü'r-rusûl* adlı eserdir.¹⁴ Daha sonraki dönemlerde birçok eser telif edilmiştir. Diyarbekrî'nin kaynak olarak kitabında kullandığı eserleri ileriki bölümlerde özel olarak ele alacağız.

Hz. Peygamber'in fiziki ve ahlaki özelliklerinin ele alındığı Şemâil türü eserlerin siyere hicrî ikinci asırdan itibaren dâhil olduğu görülmektedir. Tirmizî (ö. 279/892) tarafından kaleme alınan *eş-Şemâilü'n-nebeviyye ve'l-hasâilü'l-Mustafaviyye* bu konuda yazılan eserlerin önemlilerindendir.¹⁵

¹² Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihi-İlk Dönem*, Ankara Okulu Yay. s. 88.

¹³ Diyarbekrî'nin de kullandığı şu eserler zikredilebilir. (Burada verdiğimiz cilt ve sayfa numaraları Diyarbekrî'nin *Târîhu'l-Hamîs*'teki kullandığı yerleri göstermektedir.) Hargûşî, Ebû Sâ'd (Said) Abdülmelik b. Muhammed (ö. 406/1015-16), *Şerefü'n-Nebi* (*Şerefü'n-Nübüvve*, *Şerefü'l-Mustafa* ve *Delâilü'n-Nübüvve*) I, 309; Ebû Nuaym, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî (ö. 430/1038), *Delâilü'n-Nübüvve*, I, 385, 549; Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Alî (ö. 458/1066), *Delâilü'n-Nübüvve*, II, 43; Nûrüddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed el-Câmî (ö. 898/1492), *Şevâhidü'n-nübüvve li-takviyeti ehli'l-fütüvve*, I, 15.

¹⁴ Yavuz, Yunus Şevki, "Delâilü'n-Nübüvve", *DİA*, IX, 116.

¹⁵ Kandemir, Yaşar, "Şemâil", *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 497; Tirmizî, Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî (ö. 279/892), *eş-Şemâ'ilü'n-nebeviyye*. I, 307, 386; II, 297; İbn Seyyidinnâs, Ebû'l-Feth Fethuddîn Muhammed b. Muhammed el-Ya'merî (ö. 734/1334), *Uyûnü'l-eser fî fûnûni'l-meğâzi ve's-şemâil ve's-siyer (es-Sîretü'l-kübrâ, es-Sîretü'n-Nebeviyye)*, I, 407, 422, II, 538; Kâdî İyâz,

Allah'ın Hz. Muhammed'e has bahşettiği üstün meziyetler ile hasletleri ifade eden Hasâisün'n-Nebî'ye¹⁶ ait eserlerden Diyarbekrî fazlaca faydalanmıştır.¹⁷

Taberî, (ö. 310/923) İslâm tarihi açısından önem arz etmektedir. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* isimli eseriyle âlemin yaratılışından başlayarak dönemine kadar olan olayları çok geniş bir rivayet koleksiyonu şeklinde ele almaktadır. Taberî'nin bu eseri sonraki müellifler için önemli kaynaklar arasında yerini almıştır.¹⁸

İbnü'l-Esîr (ö. 630/1232) Taberî'nin eserinden istifade ederek, metodunu takip etmiş ve *el-Kâmil fi't-tarih* adlı eserini meydana getirmiştir. Ancak muhteva olarak daha zengin rivayetleri ihtiva eden *el-Kâmil*, rivayetçi tarih anlayışının yanında rivayetleri inceleme, karşılaştırma ve sentezlemesiyle önemi haiz bir eserdir.¹⁹

Bu alanda yazılmış önemli eserlerden biri İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *el-Bidâye ve'n-nihâye*'sidir. Başlangıçtan kendi dönemi olan (768/1365) hadiseleri kronolojik olarak ele alan İbn Kesîr, umumi bir İslâm tarihi olarak eserini telif etmiştir.²⁰

Siyer yazıcılığı hakkında bu özet bilgiden sonra siyer alanında birçok kaynaktan istifade edilerek yazılan *Târîhu'l-hamîs fi ahvâli enfesi nefîs* ve müellifi Diyarbekrî (ö. 990/1582) hakkındaki çalışmamızın metodu ve kaynakları hakkında açıklama yapmak istiyoruz.

Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî (ö. 544/1149), *eş-Şifâ bi-ta'rîfi hukûki (fi şerefi) 'l-Mustafâ* II, 208.

¹⁶ Ahatlı, Erdinç, "Hasâisü'n-Nebî", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 279.

¹⁷ Kelâî, Ebü'r-Rebî' Süleymân b. Mûsâ b. Sâlim (ö. 634/1237), *el-İktifâ fi (bimâ Tedammenehû min) megâzî Resûlillâh ve's-selâseti'l-hulefâ*, II, 520; Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî (ö. 911/1505), *Enmûzecü'l-lebîb fi hasâ'is-il habîb*; İbnü'l-Mülakkîn, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî (ö. 804/1401), *Gâyetü's-sûl fi hasâisi'r-Resûl*, I, 397.

¹⁸ Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihi*, s. 93.

¹⁹ Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihi*, s. 97.

²⁰ İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Beyrut 1981; Özeydin, Abdülkerim, "İbn Kesîr", I, 6; *DİA*, İstanbul 1999, XX, 132-134

Herşeyden önce çalışmamızı bilimsel tarih metodlarına riayet ederek hazırlamaya çalıştık. Kaynaklara ve araştırmalara eleştirel olarak yaklaştık. Ulaştığımız verileri ön kabul olmaksızın değerlendirmeye tabi tuttuk. Elde ettiğimiz verileri, tahlil sürecinden geçirdikten sonra, analiz ettik. Bu analizlere göre sentez yapmaya gayret ettik. Ayrıca *Târîhu'l-hamîs*'i detaylıca inceleyerek Diyarbekrî'nin fikir dünyasını anlamaya gayret ettik. Bilgileri, başka kaynaklara da başvurmak sûretiye teyit yoluna gittik. Gerek Diyarbekrî'nin hayatı hakkındaki bilgiler gerekse *Târîhu'l-hamîs*'teki bilgileri objektif değerlendirmeye anlamaya çaba sarf ettik. Tezimiz boyunca bilimsel nesnellikten ayrılmamayı temel ilke edindik.

Çalışmamız iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Diyarbekrî'nin hayatını, yaşadığı dönemin siyasi, sosyal ve kültürel açıdan durumunu ortaya koymaya çalıştık. Konuyla ilgili bibliyografik eserlerde Diyarbekrî hakkında yer alan bilgileri topladık. Genellikle aynı bilgileri ihtiva etmekle birlikte ulaşabildiğimiz şu isimlerin eserlerinden istifade ettik. Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zünûn an esâmiu'l-kütüb ve'l-fünûn*,²¹ İbnü'l-Îmâd *Şezerâtüz-zeheb fi ahbâri men zeheb*,²² Mehmed Süreyyâ Bey *Sicill-i Osmânî*,²³ Bursalı Mehmed Tahir Bey *Osmanlı Müellifleri*,²⁴ Bağdatlı İsmail Paşa *Hediyyetü'l-arifin esmai'l-müellifin ve asari'l-musannifin*²⁵ Ayderûsî *Târîhu'n-nuri's-safir an ahbâri'l-kavni'l-âşir*,²⁶ Ömer Ferruh *Meâlimu'l-edebi'l-Arabi fi'l-asri'l-hâdis*,²⁷ Franz Babinger

²¹ Kâtib Çelebî (ö. 1067/1657), *Keşfu'z-zünûn an esâmiu'l-kütüb ve'l-fünûn*, Alem Matbaası, İstanbul 1310, I, 775.

²² İbnü'l-Îmâd, Ebu'l-Felah Abdulhayy b. Ahmed (ö. 1089/1679), *Şezerâtüz-zeheb fi ahbâri men zeheb*, I-XI, thk. Abdulkadir Arnavut, Mahmut Arnavut, Daru İbn Kesîr, Beyrut 1986, X, 617.

²³ Süreyya Bey, Mehmed, *Sicill-i Osmânî*, I-VI, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul 1996, II, 201.

²⁴ Bursalı, Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, I-III, (haz. İsmail Özen) Meral Yay. İstanbul 1975. III, 73.

²⁵ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-arifin esmai'l-müellifin ve asari'l-musannifin*, I-II, İstanbul, Mili Eğitim Bakanlığı, 1951, I, 319

²⁶ Ayderûsî, Muhyiddin Abdulkadir b. Şeyh b. Abdullah, (ö. 1038/1628) *Târîhu'n-nuri's-safir an ahbâri'l-kavni'l-âşir*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1985, I, 340.

Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri,²⁸ Yusuf Serkîs *Mu'cemü'l-matbû'âtî'l-Arabiyye ve'l-mu'arrebe*,²⁹ Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*.³⁰

Özellikle zikretmemiz gereken eserlerden biri de Diyarbekrî ile aynı tarihlerde Mekke'de yaşayan tarihçi Kutbüddîn el-Mekkî en-Nehrevâlî'nin (ö. 990/1582), Osmanlıların bölgedeki mücadeleleri ile Mekke ve çevresindeki önemli yerler hakkında bilgi verdiği *el-Berkü'l-Yemânî*³¹ ve *el-İ'lâm bi-a'lâmi Beytillâhi (beledillâhi) 'l-harâm*³² adlı eserleridir. Kutbüddin el-Mekkî en-Nehrevâlî 1511 yılında Lahor'da doğmuş oradan Cücerat Müftüsü olan babası ve ailesiyle birlikte Mekke'ye göç etmiştir. Türkçe bilmesi Osmanlı ileri gelenleriyle irtibat kurmasına vesile olmuştur. Gelen misafirlere rehberlik yapan en-Nehrevâlî İstanbul'a da davet edilmiştir. Diyarbekrî'nin görev yaptığı Süleymaniye Medresesi'ne müdür olarak atanmış ve Diyarbekrî ile beraber görev yapmıştır. Bu özellikleriyle en-Nehrevâlî'nin Diyarbekrî hakkında aktardığı bilgiler ana kaynak önemi arz etmektedir. Diyarbekrî'nin görevleri ve hayatı hakkında verdiği bilgiler, tezimizde kaynaklarda geçen bilgileri karşılaştırma ve değerlendirme fırsatı sağlamıştır.

Türkiye'de ve yurtdışında yapılan çalışmalara, makale ve ansiklopedi maddelerine de ulaşmaya çalıştık. Konumuzla ilgili araştırdığımız kaynaklar ise şunlardır; Ali Rıza Karabulut-Ahmet Turan Karabulut'un yazma eserlerin listesini bir katalog şeklinde

²⁷ Ferruh, Ömer, Ömer b. Abdîrahmân b. Ömer Ferrûh (1904-1987), *Meâlimu'l-edebi'l-Arabi fi'l-asri'l-hâdis*, I-II, Beyrut 1985, I, 495

²⁸ Babinger, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982, s. 98.

²⁹ Serkîs, Yûsuf b. İlyân b. Mûsâ Serkîs ed-Dımaşkî (ö. 1856-1932), *Mu'cemü'l-matbû'âtî'l-Arabiyye ve'l-mu'arrebe*, I-II, Matbaatu Turkis, Kahire 1928, I, 897

³⁰ Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-Müellifin*, I-VIII, Mektebetü'l-Müsennâ; Beyrut 1957, IV, 47.

³¹ Kutbüddîn el-Mekkî en-Nehrevâlî, Ebû Abdillâh Kutbüddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Mekkî en-Nehrevâlî (ö. 990/1582), *el-Berku'l-Yemânî fi'l-fethi'l-Osmânî*, s. 211.

³² Kutbüddîn el-Mekkî en-Nehrevâlî, *el-İ'lâm bi-a'lâmi Beytillâhi (beledillâhi) 'l-Harâm*, Müessesetü'l-Furkan, Mekke 2000, s. 353.

topladığı ansiklopedik bilgiler içeren *Mu'cemu't-târîhi't-turasi'l-İslâmi fî mektebeti'l-âlem* isimli eseri³³ Türkiye Diyanet Vakfı'nca neşredilen *İslâm Ansiklopedisi*'nin konumuzu ilgilendiren maddeleri, Milli Eğitim Bakanlığı tarafından neşredilen *İslâm Ansiklopedisi* ve *Türk Ansiklopedisi*'.³⁴

Yurtdışında yapılan çalışmalardan, F. Rosenthal tarafından *The Encyclopaedia of Islam*'da yazılan “al-Diyarbakrî” maddesi,³⁵ Ben Muhammed Chenep tarafından *İslâm Ansiklopedisi*'nde yazılan “Diyarbakrî” maddesi,³⁶ Brockelmann'ın (1868-1956),³⁷ Corci Zeydan'ın (1861-1914)³⁸ Wüstenfeld'in (1808-1899),³⁹ çalışmalarının yanı sıra Suudi Arabistan'da Ahmet İsmail'in yazdığı “*ed-Diyarbakrî ve âsâruhu*”⁴⁰ adlı makalesi incelenmiştir. Ayrıca Mekke'de Abdurrahman b. Abdurrahim tarafından telif edilen *A'lâmü'l-Mekkiyyin mine'l-karni-t'tâsi'i ile'l-karni'r-rabi'-Aşara el-hicrî* adlı eser de Mekke'nin önemli âlimleri ve şahsiyetler hakkında bilgi vermesi

³³ Karabulut, Ali Rıza- Ahmet Turan, *Mu'cemu't-târîhi't-turasi'l-İslâmi fî mektebeti'l-âlem (el-Mahtutat ve'l-matbuat)=Dünya Kütüphanelerinde Mevcut İslâm Kültür Tarihi ile İlgili Eserler Ansiklopedisi: I-VI*, Mektebe Yayınları, Kayseri 2012, II, 990.

³⁴ Türk Ansiklopedisi, Milli Eğitim Bakanlığı, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1966, XIII, 386.

³⁵ Rosenthal, F., “al-Diyarbakrî”, *The Encyclopaedia of İslâm*, Leiden E. J. Brill, 1983, II, 349

³⁶ Chenep, Ben Mohammed; “Diyarbakrî”, *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Yayınevi, İstanbul 1963, III, 626.

³⁷ Brockhelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, I-V, E. J. Brill Leiden, 1942 1943, II, 514.

³⁸ Zeydan, Corci, *Târîhu Âdabi'l-lugati'l-Arabiyye*, I-V, Müessesetü Hindâvî li't-Ta'lim ve's-Sekafe, Kahire 2012, III, 1122.

³⁹ Wüstenfeld, Ferdinand (1808-1899), *Die Geschichtschreiber der Araber und ihre Werke*, 1882, II, 73.

⁴⁰ İsmâil, Ahmet, Hafız “*ed-Diyarbakrî ve âsâruhu*”, ed-Daye, Riyad 1984, sy. II, s. 153-166.

açısından önemli bir kaynaktır.⁴¹ Abdülfettah b. Hüseyin Raveh el-Mekkî'nin kaleme aldığı eser Mekke'nin yönetimi hakkında kronolojik bilgi sunmaktadır.⁴²

Osmanlı döneminde yazılan Mühimme defterleri, Diyarbekrî'nin hayatı ve görevlerini, Mekke ve Medine'deki yaptığı faaliyetleri tespit etmede bize çok yardımcı olmuştur. Çünkü onun hayatı hakkında biyografi türü eserlerde tekrar mahiyetinde olan çok az bilgiye rastlanırken Mühimme defterlerinde, yazan makam-yazılan makam-yazıldığı tarih-yazılan hususlar açısından önemli bilgiler yer almaktadır. Resmi belge olmalarıyla birlikte dönemine ışık tutması açısından bu defterler tezimiz için ana kaynak konumundadır.

Ayrıca bu defterler Diyarbekrî'yi dönemini daha iyi tespit edebilmek açısından dönemi itibariyle Osmanlı yöneticileri ile Mekke şerifleri ve kadılarının yazışmaları, görev alanlarının tespiti gibi hususların belirlenmesi için incelenmiştir.⁴³ Bu yazılar Diyarbekrî hakkında en fazla yararlandığımız kaynaklar arasındadır. Gerek görevleri gerekse dönemin sosyal hayatı hakkında bilgi edinme açısından önemli kaynak olmuştur.

Osmanlı dönemi kadılık kurumu hakkında yazılan kitap ve makaleler de taranmıştır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın (1888-1977) *Mekke-i Mükەرreme Emirleri*,

⁴¹ el-Muallimî, Abdullah b. Abdurrahman b. Abdurrahim, *A'lâmu'l-Mekkîyyin, mine'l-karnî't-tâsî' ile'l-karnî'r-râbî' aşara el-hicrî*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 2000, I-II, 694.

⁴² el-Mekkî, Abdülfettah b. Hüseyin Raveh, *Cedâvilü târihi ümerai'l-Beledi'l-Haram: Mekketü'l-Mükەرreme asri'n-Nebi (s.a.v). hatta asrine'l-hazır 1419h-1999m muazzezeti bi'l-harâit ve's-suver*, Mekke 1999, s. 151.

⁴³ Divân-ı Hümayûn toplantılarında müzâkere edilen dâhilî ve haricî meselelere ait siyasî, askerî, içtimaî ve iktisadî önemli kararların kaydedildiği bu defterlere “Mühimme defterleri” adı verilmiştir. Osmanlı Arşivi'nde H. 961-1333 /M.1553-1915 tarihleri arasında tutulmuş 419 adet Mühimme Defteri mevcuttur. Mübahat Kütükoğlu, “Mühimme Defteri”, *DİA*, XXXI, 520-523. Dîvân-ı Hümayûn: Osmanlı devlet yönetiminde XV. yüzyıl ortasından XVII. yüzyılın ilk yarısına kadar en önemli karar organıdır. Mumcu Ahmet, “Dîvân-ı Hümayûn”, *DİA*, İstanbul 1994, IX, 432.

Hasan Tahsin Fendoğlu'nun⁴⁴ ve İlber Ortaylı'nın⁴⁵ çalışmaları da kadılık kurumu hakkında araştırmamıza yardımcı olmuştur.

İkinci bölümde Diyarbekrî'nin eserlerini, eserlerinin yazılış amacını, eserlerinin muhteviyatını, yazılış usulünü ve eserlerinde kullandığı kaynaklarını, kaynakların kullanımını, eserlerinin dönemine ve sonraki dönemlere katkısını, eserinin tarihi kaynak değerini tespit etmeye çalıştık.

Yaptığımız araştırmalar neticesinde ülkemizde Diyarbekrî'nin hayatı ve eserleri hakkında neredeyse hiçbir çalışmanın yapılmadığını gördük. Diyarbekrî eserini telif ederken başta siyer ve megâzi, tabakât ve tarih kitapları ağırlıklı olmak üzere tefsir, fıkıh, hadis, kelam, coğrafya gibi birçok ilim dalına ait eserlerden faydalandığı görülmektedir. Farklı ilim dallarından alınan bilgilerle sade bir üslûb ile yazılan *Târîhu'l-hamîs*'in değerini ortaya koymayı ve ilim camiamızda tanınmasına katkı sağlamayı amaçladık.

Târîhu'l-hamîs birçok kez farklı matbaalarda basılmıştır. Kütüphanelerimizde hicrî 1342 yılı Matbaatü'l-Amire-i Osmânîye baskısı yaygındır. Birçok basımları yapılan eserin Abdullah Muhammed el-Halîlî tarafından tahkiki 3 cilt olarak yapılmış ve Beyrut'ta 2009'da Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye yayınevi aracılığı ile okuyucuların istifadesine sunulmuştur. Çalışmamızda el-Halîlî'nin baskısı esas alınmıştır. Konularının, paragraf ve satırlarının okuyucuya kolaylık sağlayan düzenli basımı bizi bu tercihe sevk etmiştir.

⁴⁴Fendoğlu, Hasan Tahsin, *Osmanlı'da Kadılık Kurumu ve Yargının Bağımsızlığı*, Osmanlı Ansiklopedisi, I-XII, Yeni Türkiye Yayınları, edt. Güler EREN, Ankara 1999, VI, 454.

⁴⁵Ortaylı, İlber, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı*, Turhan Kitapevi, Ankara 1994, s. 25.

Ancak 2 cilt olan Matbaatü'l-Amire-i Osmânîye baskısı ve el-Halîlî tarafından yapılan baskı arasında çok az da olsa farklı bölümlendirmelere rastladık. Diyarbekrî'nin eserinin baskıları arasındaki farkları belirlemeye de çalıştık.

Siyer hakkında genel bir bilgi edinme ve değerlendirme yapabilmek için siyer ve tarihsel gelişimi, içeriği ve metodu hakkında yazılmış olan bize ve ışık tutacak makalelerden bazılarını aşağıda zikrettik. Mustafa Fayda'nın *Siyer Sahasındaki İlk Telif Çalışmaları*,⁴⁶ Mehmet Özdemir'in *Siyer Yazıcılığı Üzerine*,⁴⁷ adlı siyer hakkındaki önemli makaleleri ile Mehmet Özdemir ve Seyfettin Erşahin tarafından kaleme alınan “İslâm Tarihi Alanında Yöntemle İlgili Bazı Mülâhazalar”⁴⁸ istifade ettiğimiz çalışmalardandır.

Diyarbekrî'nin eserlerinin ismini verirken ilk geçtiği yerde tam künyesini verdik. Ancak sonraki kısımlarda *Târîhu'l-hamîs fi ahvâli enfesi nefîs*'i kısaca *Târîhu'l-hamîs* olarak isimlendirdik. Bazen de “Diyarbekrî eserinde” şeklindeki ifadelerimizde *Târîhu'l-hamîs*'i kastettik. Asıl incelemesini yaptığımız kitabı *Târîhu'l-hamîs* adlı eseri olduğu için onu dipnotta kitap ismi zikretmeksizin cilt ve sayfa numarasını vermekle yetindik. Ayrıca eserde kullanılan kaynaklar tanıtılırken *Târîhu'l-hamîs*'te kullanılan bilgileri ifade için parantez içi bilgiler verdik. Burada zikredilen rakamlar ile *Târîhu'l-hamîs*'in ilgili cilt ve sayfa numarası kast edilmiştir.

Bir diğer eseri *Risâle fî zer'i-l Kâ'beti'l-Mu'azzama ve'l-Mescidi'l-harâm*'ı metin içerisinde kısaltarak “*Risâle*” olarak isimlendirdik. Yalnız dipnotta sadece belli kısımlarda kullandığımız için eserleri karıştırmamak için tam künyesini verdik. Aynı şekilde *Ehebetü'n-nâsik ve'l-hâc li-intifâihi bihâ lede'l-ihyâc ale'l-mezâhibi'l-erbaa*

⁴⁶ Fayda, Mustafa, “*Siyer Sahasındaki İlk Telif Çalışmaları*”, Uluslararası Birinci İslâm Araştırmaları Sempozyumu, Dokuz Eylül Üniversitesi Yay. İzmir 1985, s. 357-367.

⁴⁷ Özdemir, Mehmet, “*Siyer Yazıcılığı Üzerine*”, *el-Milel ve'n Nihal*, 2007, c:4 sy:3, 129-162.

⁴⁸ Özdemir Mehmet, Erşahin, Seyfettin, “*İslâm Tarihi Alanında Yöntemle İlgili Bazı Mülâhazalar*”, İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Meselesi, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005. s, 913-948.

isimli eserini metin içerisinde *Ehebetü'n-nâsik* olarak kısalttık ve dipnotta bu isim ile belirttik.

Çalışmamızda okuyucunun metin içerisinde geçen kitapları daha rahat fark edebilmesi için eser adlarını italik olarak verdik.

Diyarbakır'ın hayatı, eserlerini ve *Târîhü'l-Hamîs*'i konu edindiğimiz bu çalışmamızda kelime ve terimlerin yazımı hususunda Türk Dil Kurumu'nun yazım kılavuzu esas aldık. Hicri tarih/miladi tarihlendirmelerde Türk Tarih Kurumu'nun web sayfasından istifade ettik. Yazar, Arapça kitap isimleri yazımı, mekân ve belde isimlerinin yazımında Diyanet İslâm Ansiklopedisinin yaklaşımını benimsedik. İsimlerin başlarındaki (ال) takısını hususiyet taşııyorsa kullanmamaya çalıştık.

Çalışmamızda geçen Kur'ân-ı Kerîm ayetlerini dipnotta sûre adı ve ayet numarasıyla verdik. Ayetlerin meallerinde Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yapılan tercümeden yararlandık.

Çalışmamızda ismi geçen şahısların, isminin kullanıldığı ilk yerde kaynaklarda kullanıldığı şekilde doğum ve ölüm tarihleriyle birlikte tam olarak zikrettik. İsminin geçtiği sonraki yerlerde ise meşhur olduğu isim, künye veya lakapları kullandık. Şayet aynı müellife ait birden fazla eser kullanılmış ise kullanılan ile yazar ve eser ismi birlikte yazdık.

2. DİYARBEKRÎ DÖNEMİNDE İSLÂM COĞRAFYASI

1. Siyasi Ortam

Hız. Muhammed, 571 senesinde Mekke'de doğmuş ve ömrünün büyük bir kısmını burada geçirmiştir. 610 yılında vahyin Cebrail tarafından kendisine indirmesiyle İslâm Dinini tebliğe buradan başlamıştır. 622 yılına kadar tebliğ mücadelesine burada devam

etmiş ancak hicrete izin verilmesiyle davete yeni bir kapı açılmış ve Hz. Muhammed vazifesine Müslümanların yeni yurdu Medine'den devam etmiştir. Mekke'de yeryüzünde inşa edilen ilk mâbed olan Kâbe'nin Yüce Kur'an'ın tanımlamasıyla el-Harem ve el-Beledü'l-Emin olarak tanımlanması, vahyin nüzûlü ve tebliğ mücadelesine sahne olması açısından Müslümanlar tarafından ayrı bir yere sahip olagelmıştır. Medine ise hicret ile Hz. Muhammed ile anılır olmuştur. Gerek Mekke'ye gerekse Medine'ye Müslümanlar hep yüce değer atfetmiştir.

Diyarbakır ömrünün büyük bir bölümünü kutsal topraklarda geçirmiş ve Mekke'de vefat etmiştir. Bu başlıkta Diyarbakır'ın doğduğu yer olarak kabul edilen Diyarbakır ile Mekke'nin genel durumu ve döneminin genel bir değerlendirmesini yapmaya çalıştık.

Diyarbakır'ın doğum tarihi hakkında yeterli bilgi sahibi olmamakla birlikte vefat tarihinin 990/1582 olduğu düşünüldüğünde, 16. yüzyılın başları olduğu tahmin edilmektedir. Bu nedenle 16. yüzyıl Diyarbakır ve çevresinin siyasi durumunun tespit edilmesi, konuya ışık tutacaktır. Çünkü Diyarbakır çalkantılı bir süreç geçiren Diyarbakır'dan Mekke'ye göç etmiş ve hayatını orada sürdürmüştür. Bu çalkantılı sürecin Mekke'ye göç etmesinde etkisinin olması muhtemeldir. Diyarbakır'ın yaşadığı 16. yüzyıl ve öncesine bakıldığında gücünün zirvesinde Osmanlı Devleti (1299-1922), Burcî Memlûkler (1382-1517), Safevîler Devleti (1501-1736) Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde hâkimiyet kuran Akkoyunlular (1340-1514), Maraş ve çevresinde hüküm süren Dulkadıroğulları (1337-1522) bulunmaktaydı.

Diyarbakır'ın doğduğu tarihlerde Diyarbakır'a Dulkadıroğulları (1337-1522) hâkim olmakla birlikte şehir sık sık el değiştirmiştir.⁴⁹ Safevî ordusu Anadolu'ya yöneldi ve Erzincan'a hareket etti. Oradan da Kayseri tarafından Maraş'a ulaştı.

⁴⁹ Yananç, Refet, "Dulkadıroğulları", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 554.

(912/1507) Şah İsmail, Dulkadıroğulları gereken karşılığı veremeyip dağlara çekilince bölge yerleşim yerlerine büyük hasar vererek Tebriz'e geri döndü. Diyarbakır ve çevresi Safevîler'in hâkimiyetine geçmiş oldu. Sonraki sene Bağdat da Safevîler tarafından hâkimiyet altına alındı.⁵⁰ Öte yandan Diyarbakır'a hâkim olan Safevî Valisi Türkmen lideri Muhammed Han Ustaclu, 1509-1510 yıllarında bölgedeki güçlere karşı elde ettiği küçük başarılarla yetinmedi ve neticede Yavuz Sultan Selim'e (ö. 926/1520) içeriği sert ifadeler bulunan bir mektup yolladı. Bölgedeki bu gelişmeler, Osmanlıların Şah İsmâil üzerine yönelmesine neden oldu. Yavuz Sultan Selim, kendi topraklarındaki Şah İsmâil taraftarlarının faaliyetlerine ve onların hareket ihtimaline karşı gereken tedbirleri aldıktan sonra İran'a sefer düzenledi. Seferin güzergâhı Erzincan üzerinden Tebriz'di. İki ordu Çaldıran ovasında karşılaştı ve meydana gelen savaşta Şah İsmâil'in ordusu mağlup oldu (920/1514). Şah İsmâil yenildiği savaş meydanından kaçarak Dergüzîn'e geçti. Sonra Osmanlı ordusu Tebriz'e ulaştı. Osmanlı ordusu, burada biraz durduktan sonra Amasya'ya geri döndü. Ardından Kemah, Harput ve Diyarbakır bölgeleri Osmanlı hâkimiyetine geçti.

Zamanla Hicaz ve Diyarbakır bölgelerini de ele geçiren Memlûklere (1250-1517) de değinmek faydalı olacaktır. Memlûkler 648/1250 yılında Eyyûbîleri yıkarak Mısır, Suriye ve Hicâz bölgesine egemen olan ve Osmanlılar tarafından 923/1517 yılında yıkılan Türk devletidir.⁵¹ Memlûklerin (1250-1517) konumuz açısından önemi Diyarbekrî'nin doğduğu bölgelere hâkim olması ve daha sonra göç ederek yaşamını sürdürdüğü Mekke'ye hâkim olmasıdır. Memlûklerin özellikle Mekke'nin siyasi kültürel ve ilmi yapısına yaptıkları katkı zikredilmeye değerdir.

⁵⁰ Gündüz, Tufan, "Safevîler", *DİA*, XXXV, 452.

⁵¹ Yiğit İsmail, "Memlûkler", *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 90.

Burcî Memlûklerin yirmi sekiz yıl (1468-1496) süreyle ülkeyi yöneten el-Melikü'n-Nâsir Muhammed b. Kayıtbay ez-Zâhirî (ö. 901/1496) önemli yöneticilerindendir⁵². Özellikle Cem Sultan'ı himaye etmesi Osmanlılarla aralarının açılmasına neden olmuştur. Beş yıl süren savaş neticesinde Osmanlılarla antlaşma imzalanarak kısa süreli barış tesis edildi. Yavuz Sultan Selim'in Safevîlere galip gelmesi ardından Memlûklere bağlı Dulkadiroğullarını yenmesi Osmanlı-Memlûk ilişkilerini olumsuz bir şekilde etkiledi ve savaşın eşiğine getirdi. Neticede ilişkileri zaten bozuk olan Kansu Gavri'nin (ö. 922/1516) Safevîler ile birlikte hareket etmesini de savaş için bir neden olarak gören Yavuz Sultan Selim, Memlûklere karşı sefer düzenledi ve Osmanlı topçusunun elde ettiği başarıların da katkısıyla Mercidâbık'ta meydana gelen mücadelede Memlûklere karşı üstün bir başarı elde ederek onları yenilgiye uğrattı. (922/1516). Memlûk hazineleri Osmanlı'nın eline geçti. Yavuz Sultan Selim, Memlûk Sultanı Tomanbay'ın kendisine itaat etmesi karşılığında Mısır'a vali olarak atayacağını bildiren teklifini red etmesi ve gelen elçinin öldürülmesi neticesinde Mısır seferine çıktı. İki ordu arasında gerçekleşen Ridâniye Savaşı'nda Osmanlılar kesin bir zafer kazandı. (922/1517). Savaştan mağlup olarak çıkan ve ordusunu terk eden, ardından kısa bir süre Kahire'de üstünlüğü elde eden Tomanbay nihayet ele geçirilip Bâbü'z-Züveyle'de idam edilmesiyle Memlûkler Devleti yıkıldı ve hâkim oldukları yerler Osmanlıların idaresine geçti.⁵³

Bu tarihlerin, Diyarbekrî'nin doğduğu Diyarbakır bölgesinden Mekke'ye göç ettiği dönem olduğunu düşünmekteyiz. Bundan dolayı Mekke'nin de siyasi tarihine göz atmak faydalı olacaktır.

⁵² Yiğit, İsmail, "Kayıtbay", *DİA*, XXV, 80.

⁵³ Diyarbekrî, III, 539.

İçinde mukaddes Kâbe'yi barındıran Mekke, Hz. İsmâil'den itibaren ziyaret ve ticaret açısından insanlar tarafından önem verilen bir yer olagelmıştır. Hz. Muhammed'in peygamber olarak görevlendirilmesiyle beraber bu değer daha da katlanmıştır.

İslâm'ın yayılmaya başlamasıyla Müslümanların bir kısmı ilk başta Habeşistan'a (m. 615), Hicret (m. 622) izni ile sonradan Medine'ye geçtiler. 630 yılında kendi yurtlarından çıkarılan Müslümanlar kesin bir zafer ile Mekke'yi fethettiler. Bu fethi zamanla Arap yarımadasının fethi takip etti. Fetih ile Mekke'nin idaresi Müslümanların eline geçti ve Attâb b. Esîd, Hz. Muhammed tarafından Mekke'ye ilk vali olarak tayin edilmiş oldu. Râşid halifeler döneminin bitimine kadar Medine'den gelen yöneticilerle idare edilen Mekke, Emevîler döneminde Abdullah b. Zübeyr'in halifeliğini ilan etmesi dışında genel olarak Emevî valilerince yönetilmiştir.

Mekke, daha sonra Abbâsîler tarafından yönetilmiştir. Ancak zaman zaman kabilelerin yerel mücadeleleri meydana gelmiş, Mekke idaresinde Hasenîler ve Hüseyinîler arasında çatışmalar çıktığı olmuştur. Abbâsî otoritesinin zayıflamasından sonra Karmâtiler, Fâtımîler (909-1171), Yemen Süheyli Hükümdarları, Selçuklular (1040-1308), Eyyûbîler (1171-1462) ve Memlûkler (1250-1517) Mekke'de nüfuz sahibi olmuşlardır.

Genel olarak mevcut siyasi otoritenin yanında Mekke'de Seyyid ve Şerîf olarak isimlendirilen yerel unsurların idareyi üstlendiği de görülmektedir. Osmanlı tarihçisi İ. Hakkı Uzunçarşılı (1888-1977) *Mekke-i Mükerreme Emirleri* isimli eserinde konuyla alakalı geniş bilgi vermektedir.⁵⁴ Bu aileler arasında Mekke'nin idaresinde çatışmalar vuku bulmaktaydı. Emirler müstakil olarak Mekke'yi yönetmemişler genelde

⁵⁴ Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, Türk Tarih Kurumu yay. Ankara 1949, s. 4-7.

dönemlerindeki güçlü devletler adına hutbe okutmuşlar ve onların idaresi altında bulunmuşlardır.⁵⁵

923/1517 yılında Memlûkler ile gerçekleştirilen Ridâniye Savaşında Osmanlıların üstün gelmesiyle Hicaz bölgesinin idaresi Osmanlılara geçmiştir. Dönemin Mekke Emirliğini yapan Şerif Berekât b. Muhammed Hasenî, bir heyet ile birlikte kendine vekaleten oğlu Şerîf Ebû Numeyr'i Mısır'da bulunan Yavuz Sultan Selim'e göndermiş ve Osmanlılara bağlılıklarını sunmuşlardır. 923/1517 yılı Recep ayında Yavuz Sultan Selim'den Mekke Emiri olarak ve çeşitli hediyeler alarak geri dönmüştür. 18. asrın başlarına kadar Mekke ve çevresi Mısır Valisine bağlı olarak idare edilmiştir.⁵⁶

Diyarbekrî'nin Mekke'de bulunduğu dönemlerde Şerif Ebû Numeyr Muhammed b. Berekât h. 931/1524- 940/1533, Şerif Ahmed b. Muhammed h. 940/1533-961/1554, Şerîf Hasen b. Ebî Numeyr h. 1010/1601 tarihleri arasında Mekke'de Emirlik yapmışlardır.⁵⁷ Mekke'nin Osmanlıya intikali esnasında ise kadılık görevini Şafî mezhebinden Selahaddin b. Ebi's-Suud b. Zahîra yapmaktaydı.⁵⁸

Diyarbekrî Mekke'de kadılık ve şeyhülharemlik görevinde bulunduğu için idarecilerle iletişim halindeydi. Örneğin İstanbul'dan Mekke'ye gönderilen Sûrre alayının Mina bölgesinde karşılanmasında, Mekke Emîri, Şeyhülharem ve Sûrre Emini ile Mekke Kadısı birlikte bulunuyorlardı. İstanbul'dan gönderilenleri halka birlikte

⁵⁵ Bozkurt, Nebi-Küçükaşcı, Mustafa Sabri, "Mekke", *DİA*, Ankara 2001, XXVIII, 555-563.

⁵⁶ Eyüp Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn*, haz. Ömer Faruk Can-F. Zehra Can, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2018, II, 840; Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükەرreme Emirleri*, s. 18.

⁵⁷ Eyüp Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn*, II, 844; el-Mekkî, Abdülfettah b. Hüseyin Raveh, *Cedâvilü târîhi ümerai'l-Beledi'l-Haram: Mekketü'l-Mükەرreme asri'n-Nebi s.a.v. hatta asrine'l-hazır 1419h-1999m muazzezeti bi'l-harâit ve's-suver*, Mekke 1999, s. 155-156.

⁵⁸ el-Mekkî, *Cedâvilü târîhi ümerai'l-Beledi'l-Haram: Mekketü'l-Mükەرreme asri'n-Nebi (s.a.v.) hatta asrine'l-hazır 1419h-1999m muazzezeti bi'l-harâit ve's-suver*, s. 151.

dağıtıyorlardı. 984/1577 yılına ait bir kayıta Mekke Şerifi ve Kadısına Mekke'nin çöplerinin toplanması ve oranın temizlenmesi emredilmektedir.⁵⁹

20-11-987 tarihli bir yazıda Diyarbekrî'nin İstanbul'a davet edildiğini ancak güvenlik gerekçesiyle bu davetin iptal edildiği görülmektedir.

*“Mekke-i Mükerreme şerifine name-i hümayun ki: Mekke-i Mükerreme Şeyh-ülharemeyn ve kadısı olan Mevlana Hüseyin Efendi'nin İstanbul'a gelmesi için Mısır Beylerbeyisi Mesih Paşa'ya gönderilen tahriratta iş'ar edilmiş ise de orada bulunup vazife görmesi daha münasib olacağından yerinden hareket etmeyip vazifesine devam etmesi. 20-11-987”*⁶⁰

Osmanlı Yönetimi-Mekke Emiri-Mekke Kadısı arasındaki ilişkilerin ortaya konması ve kadının gerek Osmanlı ile irtibatını gerekse emirlerle olan iletişimi göstermesi açısından Uzunçarşılı'nın tespitleri faydalı olacaktır.

*“Mekke Emirlerini yazarken bu Mekke Kadılarının onlarla bir alakası olmadığı hatıra gelirse de Osmanlı Hükümetinin Mekke'deki ahval ve hareket hakkında Mekke Kadılarının yazdıklarına ehemmiyet vermesi ve Mekke Emirlerinin doğru veya yanlış hükümeti haberdar etmek itibariyle onların vaziyetlerini kaydetmeye değer buldum.”*⁶¹

Ayrıca kadının görev alanı emîrin görev alanını kapsadığı göz önüne alındığında, zaman zaman Diyarbekrî, kadılık görevi esnasında yerel yönetime müdahil olmak bakımından diyalog halinde olmuştur.

⁵⁹ Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, s. 41; Faroqî, Suraiya, *Hacılar ve Sultanlar* (1517-1683), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s. 168.

⁶⁰ <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/OnIzlemeVeSiparisAyarlama.aspx?ItemId=30773888&Hash=094DDE46E1DAA2A60CA2DC7E1C5E381A4767117CF0023692E3142BFF36C7C236&A=2&Mi=0> (Nâme-i hümayun: Osmanlı padişahlarının yabancı devletlerin hükümdarları yanında vasal durumundaki beylere, imtiyazlı bölgelerin idarecilerine yolladığı mektupları ifade eder. Ertuğ, Zeynep Tarım, “Nâme-i hümayun”, DİA, İstanbul 2016, c. Ek-2, 349)

⁶¹ Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, s. 62-63.

2. Sosyal, İlmî ve Kültürel Ortam

15. ve 16. yüzyılda Mısır ve Kuzey Afrika, Arabistan ve çevresinde Memlûklerin (1250-1517), Osmanlıların ve Safevîlerin, Anadolu, İran ve çevrelerinde hüküm sürmekte ve aralarında iktidar mücadeleleri yaşanmaktaydı. Ancak bu siyasi mücadelelerin yanında her bir devletin ilmi ve kültürel faaliyetlere destek verdiği görülmektedir. Bu dönemde ilmin gelişmesi için bizzat yöneticiler tarafından medreseler açılmıştır.

15. yüzyılın başlarında Diyarbakır ve çevresinde Dulkadıroğulları ve Akkoyunlular arasındaki mücadelelere Safevîler eklenmiştir. Safevîlerin bölgeye hâkimiyet kurma çabaları ise Osmanlılar tarafından engellenmiştir. Diyarbekrî'nin doğduğu yer olarak tahmin edilen Diyarbakır'da bu tarihlerde bölgede sık sık mücadelelerin yaşandığı görülmektedir. Osmanlıların bölgeye egemen olmasının ardından Akkoyunlu ve Dulkadıroğullarından kalan camilerin yanında Osmanlılar da cami ve medrese yaptırmışlardır. Ticaret yollarının kesiştiği şehirde Müslümanlarla birlikte yoğun bir şekilde gayrimüslimlerin de olduğu rivayet edilmektedir.⁶²

Özellikle İslâm dünyasının doğudan Moğol istilasına maruz kalması, Batıdan ise Haçlı Ordularıyla mücadelesi esnasında kurulan Memlûkler ilim adamları için sığınan bir devlet olmuştur. Kahire ve Dımaşk dönemin en önemli merkezleri arasında sayılmıştır. Dönem itibarıyla Dımaşk'ta yüz altmış, Kahire'de yetmişbeş medresenin olduğu rivayet edilmiştir. Dâru'l-Kur'ân ve Dâru'l-Hadisler ilim merkezlerindendi. Medreselerle birlikte kütüphanelerin sayısı da artırılmıştır. Medreselerde bulunan hocalar ve talebelerin ihtiyaçların karşılanması için vakıflar tahsis edilmiş ve ihtiyaçlar

⁶² Göyünç, Nejat, "Diyarbakır", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 470.

bu vakıflar tarafından karşılanmaya çalışılmıştır. Ayrıca camiler, Memlûkler döneminde (1250-1517) ilmi faaliyetlere ev sahipliği yapma açısından önemli bir yere sahiptir.⁶³

Memlûkler döneminin sonlarında Diyarbekrî'ye yakın zamanda ve muasırı olan âlimlerden şu isimleri zikredilebilir:

İbn Tağrıberdî (ö. 874/1469), Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed es-Sehâvî (ö. 902/1497), Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî (ö. 911/1505), Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Abdillâh b. Ahmed b. Alî el-Hasenî Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Abdillâh b. Ahmed b. Alî el-Hasenî es-Semhûdî (ö. 911/1506), İbn Fehd Ebû Fâris (Ebü'l-Hayr) İzzüddîn Abdülazîz b. Ömer b. Muhammed (el-İzz b. en-Necm) b. Fehd el-Hâşimî el-Mekkî eş-Şâfiî (ö. 922/1516), İbn Fehd, Ebü'l-Fazl Muhibbüddîn Cârullah Muhammed b. Abdilazîz b. Ömer el-Hâşimî el-Mekkî (ö. 954/1547) Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî (ö. 923/1517), Ebü'l-Mefâhir Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Ömer en-Nuaymî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî (ö. 927/1521), Ebü'l-Yümn el-Uleymî el-Makdisî (ö. 928/1522), İbn İyâs (ö. 930/1524), Abdülaziz ez-Zemzemî (ö. 976/1568), Kutbüddîn el-Mekkî en-Nehrevâlî (ö. 990/1582).⁶⁴

Dönemin Osmanlı müellifleri arasında Kemalpaşazâde (ö. 940/1534), Şemseddin Ahmed (ö. 940/1534), Pîrî Reis, Muhyiddin Hacı b. Muhammed (ö. 960/1553), Taşköprizâde Mehmed Efendi (ö. 968/1561), Lütî Paşa (ö. 970/1563), Matrakçı Nasuh,

⁶³ Yiğit İsmail, "Memlûkler", *DİA*, XXIX, 90.

⁶⁴ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtüz-zeheb fi ahbâri men zeheb*, X, 617; (Babası da alim olan Kutbüddîn el-Mekkî en-Nehrevâlî, Diyarbekrî'nin Mekke'de bulunduğu dönemde Eşrefiye medresesinde dersler vermiş, Kanûnî Sultan Süleyman döneminde müftü ve kadı olarak tayin edilmiş, Süleymaniye Medresesine ilk haneî müderris olarak tayin edilmiştir. Anadolu'ya iki kez gelmiş, Türkçe öğrenmiş ve Türkçe'yi bilmesinden dolayı Mekke'ye ziyarete gelen Osmanlı devlet adamlarına rehberlik etmiştir. Zeydan, Corci, III, 331; Babinger, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, s. 98; Geniş bilgi için bkz. Eymen Fuad Seyyid, "Nehrevâlî", *DİA*, XXXII, 542; Eyüp Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn*, II, 922.)

(ö. 971/1564), Mehmed Çelebi (ö. 979/1571), Celalzâde Mustafa Çelebi (ö. 975/1567) zikredilebilir.

Mekke’de cahiliye döneminde de okuma-yazma bilenler vardı. İslâm’ın gelişi ile birlikte tebliğ faaliyetinin yürütüldüğü Erkâm’ın evi İslâm’ın öğretildiği bir merkez sayılabilir. Hz. Peygamber’in vefatından sonra sahabe ve tabiin dönemleri hadis, tefsir, siyer ve megâzî gibi ilimlerin merkezlerinden biri konumuna gelmiştir.

Özellikle Müslüman âlimlerin hac için geldikleri Mekke’de ilim halkaları düzenlemeleri ve ilim meclisleri oluşturmaları ilmi canlılığı artırmıştır.

Mekke’deki kütüphaneler ilmi ve kültürel hayatın gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Mescid-i Haram Kütüphanesi şehirde yer alan ve Mekke hakkında yazılan kitapların bulunduğu en eski kütüphanedir.⁶⁵

Abbâsîler döneminden ribat adı verilen yapılarda önemli rol oynamıştır. Bu yapılar hac dönemlerinde Mekke’ye gelenlerin burada ikamet etmeleri için yapılmaktaydı. Eyyûbîler (1171-1462) ve Memlûkler dönemlerinde (1250-1517) Mekke’de ilim ve düşünce hayatının canlanmasında önemli etkisi görülen bu yapıların sayısı artırılmıştı. Eyyûbî ve Memlûk ileri gelenleri ile Mekke’de bulunan yöneticiler ve ileri gelenlerin hanımları Mekke’de bazı yerlerin ücretlerini ödeyerek buraların ribât olarak kullanılmasına vesile olmuşlardır.⁶⁶

Eyyûbîler döneminde (1171-1462) Hanefî mezhebine göre eğitim veren ve 579/1183 tarihinde kurulan Zencîliye Medresesi ve 641/1243 tarihlerinde kurulan Şerâbiye Medresesi önemli eğitim-öğretim kurumlarındandır. Yemen Sultanı Ali b. Dâvûd tarafından 739/1338 tarihlerinde inşâ ettirilen Mücâhidiye Medresesi, Gıyâsiye Medreseleri ile Kadı Abdulbâsıt’ın 836/1432 tarihlerinde yaptırdığı ve dört mezhebe

⁶⁵ Küçükaşcı, M. Sabri, Bozkurt, Nebi, “Mekke”, *DİA*, XXIX, 560.

⁶⁶ Bozkurt Nebi, “Mekke”, *DİA*, XXVIII, 561.

göre eğitim veren Bâsıtiye Medresesi ile 884/1480 tarihlerinde Memlûk Sultanı Kayıtbay tarafından inşâ ettirilen dört mezhebe göre eğitim veren Kayıtbay Külliyesi Mekke-i Mükerrreme'nin meşhur medreselerindendir.⁶⁷ Diyarbekrî, Memlûklü Sultanı Kayıtbay'ın (ö. 901/1496) yaptığı hizmetlere eserinde yer ayırmış ve onun hizmetlerini *Târîhu 'l-hamîs*'te şöyle zikretmiştir.

“Yirmi dokuz yıl dört ay 20 günlük saltanatı müddetince önemli yerlerde önemli binalar yaptırdı. Mina’da Mescid-i Hayf ve Arafat’ta Mescidi Nemire, onların kubbeleri, Müzdelife’de Meş’ari’l-Haram’ın merdivenleri, Müzdelife’deki mevcut havuzu imar ettirip oradan Meş’ari’l-Harâm’a su akıtılması bunlardandır. Hepsi de 874 senesindedir. Sonraki sene kesilmesinden sonra Arafat kuyusunu imar ettirdi, seyyidimiz Hz. Abbas’ın yaptırdığı su kanallarını imar ettirdi, zemzem kuyusunu ıslah ettirdi, Hanefiler için namazgâh yaptırdı. 879 senesinde Mescid-i Harâm’a büyük bir minber yaptırdı. Her sene için Kâbe’ye bir örtü belirledi. Mescid-i-Harâm’da Babu’s-Selam kapısının yanında bir medrese yaptırdı ve yanına da fakirler için bir ribat yaptırdı. Onlara bu ribatta her gün yemek ayrılıyordu.

*Medine-i Münevvere’de bir medrese yaptırdı. Yangından sonra mescidi bina ettirdi. Minberi ve hücreyi yeniletti. Medine halkına ve oraya gelenlere yetecek kadar yiyecek ayırdı. Bunların yanında Beytü’l-Makdis’de bir medrese ve Salahiye’de bir cami yaptırdı. Amr b. As Camii’nin bazı kısımlarının yeniledi.*⁶⁸

⁶⁷ Bozkurt Nebi, “Mekke”, *DİA*, XXVIII, 562.

⁶⁸ Diyarbekrî, I, 536.

Osmanlıların Hicaz bölgesini hâkimiyetleri altına aldıktan sonra Mekke, önemini muhafaza etmiştir. Diyarbekrî'nin ikamet ettiği zaman dilimi olması açısından Osmanlılar dönemi Mekke'de ilmi hayatın nasıl cereyan ettiğinin tespit edilmesinde önem arz etmektedir. Hac mevsiminde ilim adamları Mekke'de toplanır ve fikir teatisinde bulunurlardı. Bu sayede şehirde ilmi canlılık devam ederdi. Diyarbekrî'nin de Mekke'ye gelen ilim adamlarıyla irtibatlı olması muhtemeldir. Ayrıca Mekke'ye gelen hacılara fikhî bilgilendirme için kaleme aldığı *Ehebetü'n-nâsik* isimli eseri hacıların fıkhi ihtiyaçlarını karşılama adına yazıldığı düşünüldüğünde onun hacılar ile irtibat halinde olduğunun işaretidir.

Osmanlı döneminde Mekke'de kültürel hayatın canlı kalmasında gerek hac vazifesini ifa etmeye gelenler gerekse çeşitli nedenlerle yerlerinden göç etmek zorunda kalarak Mekke'ye yerleşen ve dini vazilerini yerine getirmek için çok çeşitli bölgelerden buraya gelen âlimlerin büyük katkıları olmuştur. Diyarbekrî'yi de Mekke'ye yerleşen âlimlerdendir. Daha önce Memlûklerin egemen olduğu Mekke'deki medreseler desteklenmiş ve yenileri imar edilmiştir. Kanûnî Sultan Süleyman döneminde 972/1564-1565 yıllarında Mimar Sinan tarafından planları çizilen ve dört mezhep üzere eğitim veren Süleymaniye Medresesi büyük önemi haizdir.⁶⁹ Diyarbekrî'nin de bu medreseye müderris olarak atandığı ve ders verdiği rivayet edilmektedir.⁷⁰ Müderris olarak atandığı tarih 975/1567 yılı göz önüne alındığında onun Süleymaniye Medresesindeki ilk müderrislerden olduğu söylenebilir. 982/1574 senesinde Medine kadılığına tayin oluncaya kadar müderrislik görevini icra etmiştir.

⁶⁹ Kutbüddîn el-Mekkî en-Nehrevâlî, *el-İ'lâm bi-a'lâmi Beytillâhi (beledillâhi) 'l-Harâm*, s. 353; Bozkurt Nebi-Küçükaşçı, M. Sabri, "Mekke", *DİA*, XXVIII, 568. (Makalede, tarihlendirmede bir hata edilmiş ve h. 972 yılı 1464-1465 olarak geçmiştir.)

⁷⁰ Kutbüddîn el-Mekkî en-Nehrevâlî, *el-İ'lâm bi-a'lâmi Beytillâhi (beledillâhi) 'l-Harâm*, s. 353-362-363-408

Ayrıca 983/1576 yılında Medine Kadılığından azlinden sonra da Diyarbekrî tekrar bu medresede görevine devam etmiştir.⁷¹

975-976/1567-1568 yıllarına ait 7 Numaralı Mühimme Defteri'nde şu ifadeler yer almaktadır:

“Sultan Süleyman tarafından Mekke-i Mükerrreme’de dört mezhep için yaptırılan medreselerden Haneî ve Mâlikî medreselerine müderris tayin edildiği; Şafî ve Hanbelî medreseleri için de müderrisliğe ehil iki müderris tayin edilmesi ve beratlarının gönderilebilmesi için isimlerinin bildirilmesi. Sâbıkâ Kâdî-asker olup Mekke-i Mükerrreme Kâdîsı olan Abdurrahmân Efendi’ye hüküm ki:

Merhûm ve mağfûrun-leh babam hudâvendigâr tâbe serâhü Mekke-i Mükerrreme’de Mezâhib-i Erba’a için binâ itdürdüğü medâris-i şerîfeden Haneî Medresesi’nin tadrîsi Müftî olan Mevlânâ Kutbeddîn’e ve Mâlikî Medresesi Kâdî Hüseyin-i Mâlikî’ye virilüp Şafî’î ile Hanbelî Medreseleri’nün tadrîsi kalmışdur. Buyurdum ki:

Zikrolunan Şafî’î vü Hanbelî Medreseleri’nün tadrîsine dahı müstehakk olanlardan bir kimesneyi ta’yîn idüp arzidesin ki, tevcîh olunup berâtları virile.)”⁷²

Mekke’de faaliyet gösteren medreseler arasında Sinan Paşa, Şehid Mehmed Paşa, Sokullu Mehmed Paşa, Dâvud Paşa, Hasekiye ve Mahmûdiye Medreselerinin isimleri zikredilebilir.⁷³

⁷¹ Süreyya Bey, Mehmed, *Sicill-i Osmânî*, II, 201.

⁷² BOA, 7 numaralı Mühimme Defteri, hüküm. 442, s. 230.

⁷³ Eyüp Sabri Paşa, *Mir’âtü’l-Haremeyn*, II, 923; Küçükaşcı, Mustafa Sabri, “Mekke”, *DİA*, XXVIII, 568.

Mekke’de Osmanlılar döneminde Anadolu’dan gelen Şâzeliyye, Kâdiriyye, Celvetiyye, Senûsiyye, Nakşibendiyye, Mevleviyye ve Rifâiyye gibi tasavvuf erbabının yerleştikleri yerlerin ilmi ve kültürel yaşantısına birçok katkısı olduğu bilinmektedir. Kütüphane, tekke, zâviye ve ribatlar aynı zamanda ilmi ve kültürel canlılığı artıran faktörlerdendi. 969/1562 tarihinde Kanûnî tarafından Abdurrahman Gubârî adına bir Nakşibendî zâviyesi yaptırıldığı kayıtlarda yer almaktadır.⁷⁴

⁷⁴ Eyüp Sabri Paşa, *Mir’âtü’l-Haremeyn*, II, 923; Küçükbaşcı, Mustafa Sabri, “Mekke”, *DİA*, XXVIII, 568.

I. BÖLÜM

DİYARBEKRÎ'İN HAYATI VE ESERLERİ

1. Hayatı, Ailesi ve Tahsili

Diyarbekrî'nin hayatı hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Eserlerinden biri olan *Târîhu'l-hamîs*'te kendisi, giriş bölümü ve Kâbe'nin ölçüleri ile ilgili kısımda, künyesini vermektedir. Mukaddimedede Hüseyin b. Muhammed b. Hasan ed-Diyarbekrî olarak zikretmektedir.⁷⁵ İlerleyen kısımlarda 'Hasan' kısmını çıkararak Hüseyin b. Muhammed ed-Diyarbekrî olarak yazmaktadır.⁷⁶

Müellifler ve eserleri hakkında bilgi veren kaynaklar da Diyarbekrî, bu isminin yanında ed-Diyarbekrî, Diyarbekrî, Kadı Hüseyin şeklinde de geçmektedir.⁷⁷ Eyüp Sabri Paşa, Kâdî Hüseyin b. Ebî Bekr b. el-Hüseyin şeklinde bir isimlendirme yapmıştır.⁷⁸

Diyarbekrî'nin doğum yerinin, Diyarbakır olduğunu ifade eden bir rivayet mevcuttur. Bu rivayetten ve onu isimlendirmede kullanılan Diyarbekrî künyesinden hareketle ilk eğitimini doğum yeri olan Diyarbakır'da almış olduğu, Diyarbakır'dan sonra Şam'a gittiği ve orada da eğitimini devam ettirdiği de söylenmektedir.⁷⁹

Ailesi, yetişmesi, eğitimi, hocaları, gençliği gibi konularda detaylı bilgi bulunmamaktadır. Bunun yanında müellifin Diyarbakır'a nispeti dışında onun Diyarbakır'lı olduğuna dair elimizde kuvvetli bir delil de yoktur. Aynı şekilde

⁷⁵ Diyarbekrî, I, 5.

⁷⁶ Diyarbekrî, I, 218-220.

⁷⁷ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zünûn an esâmiu'l-kütüb ve'l-fünûn*, I, 775; Babinger, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, s. 98.

⁷⁸ Eyüp Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn*, II, 922.

⁷⁹ Türk Ansiklopedisi, "Diyarbekrî", XIII, 386.

kaynaklarda kökeni hakkında da bilgi zikredilmemektedir. Gerek *Târîhu'l-hamîs*'te gerekse *Risâle*'sinde eserlerin giriş kısmında anne ve babasına dua etmekte ancak onlarla ilgili başka bir bilgi vermemektedir.⁸⁰

Diyarbekrî'nin annesinin salih kimselere bağlılığı hakkında Ayderûsî, *Nûru's-sâfir* adlı eserinde Diyarbekrî'nin küçüklüğüne dair garip bir hikâye nakletmektedir. Rivayete göre Diyarbekrî küçükken çok şiddetli bir hastalığa yakalandı. Neredeyse ölmek üzeredir. Annesi ise dönemin ileri gelen şeyhlerinden Şerif Abdullah b. Fakihi ebe'l-Alevî'ye müntesipti. Annesi, şeyhinden çocuğuna şifa bulması için dua etmesini ısrarla talep etti. Annesi ve Şeyh Abdullah'ın yanında onun da Şeyhi Abdurrahman b. Ömer el-Amudî vardı. Şeyh Abdullah, Abdurrahman'dan “*Onun (Diyarbekrî'nin) hastalığına sen katlan. Çünkü o insanlara faydalı biri olacaktır.*” dedi. Diyarbekrî bu olay üzerine hemen şifa bulup iyileşti ve Şeyh Abdurrahman ise hasta olup birkaç gün içinde öldü. Rivayette Şeyh Abdurrahman'ın cenazesine Diyarbekrî de iştirak etmiştir.

Ayderûsî de bu konu hakkında Diyarbekrî'nin biyografisini anlatırken garip bir rivayete de değinmiştir. Ayderûsî'nin İbnü'l-Arabî'den aktardığı bu rivayet Diyarbekrî'nin küçüklüğünde hastalanması ve annesinin bağlı olduğu şeyhinden ona dua etmesini istemesi ve neticede Diyarbekrî için anlatılan kıssadaki “*İnsanlara faydalı olma*” cümlesine destek olarak getirilmiştir. Ancak anlatılan bu kıssa Kur'ân-ı Kerîm'e kısaca İslâm inancına aykırı birçok hususu içinde barındırmaktadır. Birçok açıdan sıkıntılı olan bu rivayeti küçüklüğüne dair sadece bir bilgi olması için aktardık.⁸¹

⁸⁰ Diyarbekrî, I, 6; Risâle, s. 39.

⁸¹ Ayderûsî, *Târîhu'n-nuri's-safir an ahabârî'l-kavni'l-âşir*, s. 340 (Bu rivayetin devamında Ayderûsî, İbnü'l-Arabî'nin *Futuhâtü'l-Mekkiyye*'sine atfen bu olaya benzer başka garip bir olayı zikreder. Kıssanın özeti, dönemin ileri gelenlerinden birinin kızı hastalanır. Şeyhe haber gönderilir. Şeyh de bu kızın ileri de insanlara çok faydalı biri olacağını söyleyerek rivayete göre azraile hasta olan kızın yerine bedel kendi kızının canını almasını söyler. Ayrıca kızı da babasının bu hükmüne razı olur. Ayderûsî bu rivayette kızın insanlara faydalı olacağından hareketle Diyarbekrî'nin de faydalı bir insan olacağına örnek olarak

Bu bilgilere ilave olarak Eyüp Sabri Paşa Diyarbekrî'nin Mâ'in b. Âsaf adında bir damadı olduğunu zikretmektedir. Bu bilgiye dayanarak Diyarbekrî'nin evlendiği ve onun en azından bir kız çocuğunun olduğu ifade edilebilir.⁸²

Diyarbekrî'nin çok cömert biri olduğunu özellikle bayramlarda 1000 sofraya gelenlere ikramlarda bulunduğu bildirilmektedir. Kutbüddin el-Mekkî Arafat suyunun Mekke'ye getirilmesi neticesinde Diyarbekrî'nin Ebtah bölgesindeki bahçesinde bir ziyafet verdiği ve bu ziyafette birçok kurban kesilip ikramların yapıldığını zikretmektedir.⁸³

Onun vefatıyla ilgili bazı mersiyeler de söylenmiştir.

Üzüntüm, cömertlik ve mutluluğun bedrine (ayına)

Toprağın altında kabirde kaybolmasına

Hüseyin el-Mekki, kendisiyle birlikte cömertlik öldü.

Ey zaman ondan sonra yüksek mertebeyi sat. (onun makamı yüceydi o ölünce o makamına kimse çıkamaz)

Satışı önemseme, ister kâr et ister zarar

İstedğin gibi, bildiğini yap.

Yükselt toplumu, indir tepedekileri

Mazeret sunma akıl sahiplerine, gerçekleşen olaylara

Kimi öne almak istersen al kimini geri

getirmiştir. el-Ayderûsî, *Târîhu'n-nuri's-sâfir an ahhâri'l-kavni'l-âşir*, s. 341; İbnü'l Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Arabî et-Tâî el-Hâtîmî (ö. 638/1240), *el-Fütûhâtü'l-Mekkîyye fî ma'rîfeti'l-esrâri'l-mâlikîyye ve'l-mülkiyye*, çev. Ekrem Demirli, Litera Yay. İstanbul 2007, V, 267. el-Ayderûsî, *en-Nûrî's-sâfir 'an ahhâri'l-karni'l-âşir*, s. 341; İbnü'l Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Arabî et-Tâî el-Hâtîmî (ö. 638/1240), *el-Fütûhâtü'l-Mekkîyye fî ma'rîfeti'l-esrâri'l-mâlikîyye ve'l-mülkiyye*, çev. Ekrem Demirli, Litera Yay. İstanbul 2007, V, 267(Bu rivayet İslam akidesiyle bağdaşmamaktadır.)

⁸² Eyüp Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn*, II, 645.

⁸³ Kutbüddîn el-Mekkî en-Nehrevâlî, *el-İ'lâm*, s. 350; Eyüp Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn*, II, 914.

*Kendisinden çekindiğin kimse (Diyarбекrî) zaten öldü.*⁸⁴

Diyarбекrî ile aynı dönemde yaşayan Kutbüddîn el-Mekkî en-Nehrevâlî de onun hakkında şunları ifade etmiştir.

Ey zamanın kutbu, varlığıyla feleğin döndüğü

*Eğer cömertliğinin denizi olmasaydı bize balık gelmezdi.*⁸⁵

Bu beyitler her ne kadar Diyarбекrî'nin cömert ve eli açıklığını gösterse de Arapların edebi ifadesi olup mübalağa edildiği aşikârdır.

Diyarбекrî'nin Mekke'de yaptırmış olduğu evi ile ilgili şu beyitler aktarılmaktadır.

Ne Belkısın tahtı ve ne de miktarı

Ne Kisranın tahtı ve onun gibi tahtlar

Ben nadirim hüküm bana ben Mâlikîme ait.

Hükümün nadire ait olması ilginçtir.

Senin için bir üstünlük vardır.

Ey bedr (Yani Diyarбекrî) o makam senindir.

Sâ'd tarihçi olarak şunu dedi.

En yüce makam ayındır.

Diyarбекrî'nin Medine'ye gelişi ve orada kadılık görevini icra etmesi hakkında söylenen beyitlerde de ona methiyeler sunulmuştur. Ayrıca bu beyitler onun Mekke dışında kadılık yaptığının delili sayılır. Örneğin;

Hükümlerin keskin kılıcıyla güzelleştiği müddetçe güzeldir.

Çoğu zalim kimse korkarak geceler. Şüpheden korkar.

Halk adaletinden dolayı teşekkür ettikleri zaman

Kadının iyiliği adaletli olmasına bağlıdır dedim.

⁸⁴ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü 'z-zeheb*, X, 616; Ayderûsî, *Târîhu 'n-nuri's-safîr an ahhârî 'l-kavni 'l-âşîr*, s. 342.

⁸⁵ Ayderûsî, *Târîhu 'n-nuri's-safîr an ahhârî 'l-kavni 'l-âşîr*, s. 342; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü 'z-zeheb*, X, 616.

Başka bir şiirde de ona olan övgü dile getirilmiştir.

İnsan insanın aynasıdır.

Kim önderlik ederse kim güzel saraylar inşa ederse

Cömertlikten kararlılığından ve yumuşaklık gibi

Nesebinden şerefinden ve güzel hasletlerinden

Kılıç gibi deniz gibi

Çok veren gibi Güneş, ay, saf su gibi

Onunla konuşup onu seçen,

Ulaşamayacağı makama eriştiren olmasaydı

Adil bir yönetici olmazdı.

En zirve olan iki mekana, Haremeyn ulaşan,

Hiç zail olmayacak bir mertebeye ulaştırdılar.

Bu Hüseyinü'l-Hasenidir.

Cömertlikte diğerlerini geçmiştir.

Ey Hüseyin ey değerli. Kimse onun üstünlüğüne ortak değildir.

Yaşa ve devam et. Onun şahsını şu şekilde tarihlendirdim;

“Mübarek şehir recep”

Diyarbakırî'nin eserinde de kendi hakkında bazı bilgiler vardır. Bunlardan bir tanesi *Târîhu'l-hamîs*'te kendinin belirttiği hicri 931 (miladi 1524-1525) yılı Şevval ayında kitabını telif etmeye devam ettiği dönemdir.⁸⁶ Ömer Ferruh Diyarbakırî'nin *Târîhu'l-hamîs*'i yazdığı tarihi baz almakta ve 940/1543 yılında Mekke'de olduğunu belirtmektedir. Ancak az önce aktarılan bilgide de görüleceği üzere onun yaklaşık on

⁸⁶ Diyarbakırî, I, 218.

sene önce Mekke'ye geldiği bilgisi daha kesin bir bilgiye dayanmaktadır. Bu nedenle ilk rivayeti tercih etmek durumundayız.⁸⁷

Anadili ve kökeni hakkında bir bilgiye ulaşamadığımız Diyarbekrî'nin eseri incelendiğinde Arapçayı iyi bir şekilde öğrendiğini ve dile hâkimiyetini görülmektedir. Eserlerinde kullandığı kaynakların çeşitliliği ve çokluğu Arapçaya hâkim olduğunu göstermektedir. Ayrıca Süleymaniye Medresesinde hocalık yapması da Arapçayı iyi bildiğine bir delil olmalıdır. Onun eserinde yararlandığı kaynakların çokluğu göz önüne alındığında ya kendine ait bir kütüphaneden ya da Memlükler ve Osmanlılar tarafından yaptırılan kütüphanelerden yararlanmış olabileceği ifade edilebilir.

Diyarbekrî Farsça kaynaklardan da istifade etmiştir. Bu da onun Farsçaya da vakıf olduğunu göstermektedir. Muhammed el-Câmî'nin (ö.898/1492) *Şevâhidü'n-nübüvve* adlı eseri Hz. Peygamber'in nübüvvetinin delilleriyle ilgili farsça yazılmıştır.⁸⁸ Ayrıca Cemal el Hüseyî (ö. 927/1521) *Ravzatü'l-ahbâb* adlı eserini Ali Şîr Nevâî'nin talebine binaen kaleme almış, (1494-95) yılında tamamlamış ve bu eserini ve ona ithaf etmiştir. Farsca olan bir eserdir.⁸⁹ Bu eserlerden faydalanması onun Farsçayı da bildiğini göstermektedir.

Mekke'deki Süleymaniye medresesinde müderris olarak görevlendirilmesi onun bilgi birikimini gösteren başka bir husustur. Hicri 972/1565 yılında faaliyete geçen ve tarihçi Kutbüddin el-Mekkî'nin müdür olarak görev yaptığı bu medresede her bir müderris, 15 öğrenciyi geçmeyen bir sınıfta ders vermekteydi. Genelde ders veren hocalar müftü ve kadılardan oluşmaktaydı. İslâmi ilimlerin yanında müspet bilimler de

⁸⁷ Ferruh, Ömer, *Meâlimu'l-edebi'l-arabi fi'l-asri'l-hâdis*, I, 495.

⁸⁸ Öz Mustafa, “Şevâhidü'n-nübüvve”, *DİA*, XXXIX, 19.

⁸⁹ Aykaç Mehmet, “Cemal el-Hüseyî”, *DİA*, VII, 303.

okutulmaktaydı.⁹⁰ Yoğun bir eğitim programı olan bu medresede ders veren Diyarbekrî'nin ilmi donanımın iyi bir seviyede olduğunu ifade edebiliriz.

Diyarbekrî'ye Ayniarafat suyunun getirilmesindeki gayretinden dolayı müderrisliğin yanında şeyhülharemlilik görevi de tevdi edilmiş ayrıca kendisine hi'lat gönderilerek başarıları ödüllendirilmiştir.⁹¹

Ayrıca Diyarbekrî'nin çok çalıştığı, işi ciddiyetle beş ay kadar bir sürede bitirdiği ifade edilmektedir.⁹²

Zilkade 978/Mart 1571 yılında Mihrimah Sultan tarafından tamiri yaptırılan Ayniarafat suyunun son görevlisi olduğu belirtilen Diyarbekrî'nin kadılık görevinin yanında devlet tarafından başka görevleri de üstlendiği görülmektedir.⁹³

Bu görevleri uhdesinde bulunduran Diyarbekrî Harem-i Şerif'in tadilatlarında aktif rol almış ve bizzat İstanbul'dan görev hakkında ona emirler gönderilmiştir. Kutbüddin el-Mekkî, Mescid-i Harâm'ın yenilenmesinde “*Allah'ın mescidlerini ancak Allah'a ve ahiret gününe iman eden namazını kılan, zekâtını veren ve yalnız Allah'tan korkup sakınan kimseler imar edebilirler. İşte bunları doğru yolu bulmaları umulur.*” şeklinde Diyarbekrî'nin yazdığı Tevbe sûresi 18. ayetinin metnini gördüğünü belirtmektedir.

⁹⁰ Kutbüddîn el-Mekkî en-Nehrevâlî, *el-İ'lâm bi-a'lâmi Beytillâhi (beledillâhi)'l-Harâm*, s. 353; III. Murad'a takdim edilen eser h. 985'te (1577) tamamlanmıştır. Müellif bu eserinde Mekke'nin fazileti, Kâbe'nin inşası, Mekke'de önemli mekânlar ve Mescid-i Harâm'ın çeşitli dönemlerde geçirdiği tamirlerden bahseder. Mohammad, Jaber Thalji, Arapça Yazılmış Klasik Fıkıh Kitaplarında Süleymaniye Medreseleri, Sahn-ı Seman'dan Darulfünûn'a. Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası, Sempozyum Tebliğleri, Zeytinburnu Bel. Kültür Yay. İstanbul 2017, s.191.

⁹¹ <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/Arama/Arama.aspx>.(Erişim tarihi. 17.06.2019). Bu su yolu, Aynizübeyde veya Aynihuneyn su yolu olarak da bilinmektedir. Bu su yolu 828-829 yıllarında Abbâsî Halifesi Hârûnürreşîd'in eşi Zübeyde Hanım tarafından yaptırılmıştır. Bkz. Bilge, Mustafa L., “Aynizübeyde”, *DİA*, İstanbul 1991, IV, 279-280

⁹² Kutbüddîn el-Mekkî en-Nehrevâlî, *el-İ'lâm*, s. 348; 5 numaralı Mühimme Defteri , (hüküm. 914.) s. 458. (bkz. Mühimme Defteri hükümleri s. 56-66); Eyüp Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn*, II, 921.

⁹³ Süreyya Bey, Mehmed, *Sicill-i Osmânî*, II, 201.

Eyüp Sabri Paşa 984/1576 tarihli bu yenileme işleminde Diyarbekrî'nin Harem'in doğu duvarına Sultan III. Murat'ın (1574-1595) gönderdiği yazıyı astığını aktarmaktadır.⁹⁴

Kaynaklar onun fakîh, müerrih, faziletli, cömert biri olduğunu kaydetmektedir.⁹⁵ Önem arz eden bazı bilgiler muasırı ve tarihçi Kutbüddîn el-Mekkî en-Nehrevâlî tarafından aktarılmaktadır. Onun cömertliğini, faziletlerini, Süleymaniye Medresesinde müderris oluşunu, Mekke'ye gelen paşalarla icraatları Kutbüddin el-Mekkî'nin eserlerinde geçmektedir. Bizzat onu tanıyan, beraber görev yapan birisinin onun hakkında söylediği bilgiler tarihi değer açısından önem arz etmektedir.

Kutbüddîn el-Mekkî en-Nehrevâlî, dönemine ışık tutan bilgileri aktarırken, Diyarbekrî hakkında önemli bilgilere de yer vermiştir. Özellikle Diyarbekrî'nin kadılık ile ilgili önemli bilgileri *Berkü'l-Yemani* adlı eserinde zikretmiştir.

Yemen'de Beylerbeyi olarak görev yapan Mahmud Paşa'nın İstanbul'a dönerken yanında kalabalık bir grup ile Mekke'ye uğraması ile ilgili bir olay anlatılmaktadır. Kısaca 972/1565 yılında Mahmud Paşa'nın 1000 deve, 300 at ile birlikte beraberindekilerin Mekke'ye yöneldikleri haberi Mekke'nin ileri gelenlerini telaşlandırır. Bu kadar kalabalığın kaldırılamayacağı düşüncesiyle şehirde de bir telaş yayılır. Paşa ve beraberindekiler Cidde tarafına yönlendirilmek istenir. Zaten Paşanın niyeti Mekke'ye uğramamaktı. Paşa, Cidde tarafına ulaşınca Diyarbekrî ve Şerif Hasan Paşanın yanına giderler. Diyarbekrî paşaya 20 deve, çeşitli tatlılar, karpuz ve meyveler hediye ederler. Gece boyunca Diyarbekrî ve Şerif Hasan, Mahmud Paşa ile sohbet ederler.⁹⁶

Bir başka olayda ise Diyarbekrî başka bir devlet adamını Mekke'de karşılarken görülmektedir. Yemen Beylerbeyi olarak atanan Behram Paşa, Yemen'e giderken hac

⁹⁴ Kutbüddîn el-Mekkî en-Nehrevâlî, *el-İ'lâm*, s. 408; Eyüp Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn*, II, 931.

⁹⁵ el-Muallimî, *A'lâmu'l-Mekkîyyin*, I, 444.

⁹⁶ Kutbüddîn el-Mekkî en-Nehrevâlî, *Berkü'l-Yemânî*, s. 447-451.

farizasını yerine getirmek, Haremeyn sakinlerine ihsanda bulunmak ve ihtiyaçlarını karşılamak ve bazı teftişlerde bulunmak üzere 978/1571 yılında Mekke'ye uğramıştı.⁹⁷ Onu karşılamak için Cidde limanına gidenler arasında Mekke şerifi Hasan b. Numey ve Mekke'nin ileri gelenlerinden Diyarbekrî ve bu bilgileri aktaran Kutbüddîn el-Mekkî en-Nehrevâlî' de vardı. İleri gelenlerin birçoğu Behram Paşa'yı karşıladıktan sonra Cidde'den ayrılmışlardı. Behram Paşa bu yolculukta Hudeybiye yönünden Mekke'ye ulaşırken yanında ona eşlik edenler arasında Diyarbekrî özellikle zikredilmektedir.

Diyarbekrî Yemen Beylerbeyi olan Behram Paşayı Cidde de karşıladıktan sonra onunla birlikte Mekke'ye geldi. Ona ve misafirlerine Memlûk Sultanı Melikü'l-Eşref Kayıtbay'ın yaptırdığı medrese hazırlandı. Paşa, dini vecibelerini yerine getirdikten sonra Ayniarafat suyu hakkında incelemelerde bulundu. Ziyaret edilmesi gereken yerleri gezdi.

Daha sonra Diyarbekrî bu esnada Behram Paşa ve beraberindekilere Mekke'de Ebtah bölgesindeki yerinde (bostanında) çok güzel bir ziyafet hazırladı. Ziyaretçiler arasında bulunan Kutbüddîn el-Mekkî en-Nehrevâlî Diyarbekrî'yi şu güzel cümlelerle takdim etmektedir;

“Mevlana şeyhül-İslâm, nâzırü-Beledi'llahi'l-Haram, celaleti, azameti şanı herkes tarafından kabul edilen, bedru'd-dünya ve'd-din, es-Seyyid el-Kâdî Hüseynü'l-Haseni el-Mâliki, müderrisü'l-Medreseti'ş-şeriyfeti's-Sultaniyeti's-Süleymaniyeti ve bununla beraber birçok güzel vazifeleri yerine getiren.”

Kutbüddîn el-Mekkî en-Nehrevâlî'nin anlattığına göre Diyarbekrî mükemmel bir sofraya hazırlamıştı. Sofrada kullanılan kapların içecekler için kullanılan bardakların ve

⁹⁷ BOA, 12 no'lu Mühimme Defteri, (22 zilhicce 978-17 Mayıs 1571 tarihli yazı, hüküm 542,) s. 369.

hazırlanan yemeklerin çokluğu ve çeşitliliği herkesi memnun etmişti. Kuzu kızartmasından tavuğa, tatlısından içeceğine her şey bulunuyordu. Bu güzel ortamı ve sofrayı hazırlatan Diyarbekrî'ye övgülerde bulunan paşa şöyle bir konuşma yapar; *“Mevlana el-Kâdî, sen, beş yıllık vazifenin mahsulünü kısa bir anda böyle bir sofraya hazırlayarak sundun.”* orada bulunanlar da bu sofradan yediler ve fakirlere de bu sofradan ikramlarda bulunuldu. Sonra paşa kaldığı medreseye geçti.⁹⁸

Diyarbekrî'nin mezhebi konusuna ayrıca değinmek faydalı olacaktır. Diyarbekrî'nin mezhebi ile bir bölüm açmamızın sebebi kaynaklarda onun hanefî, şafî, mâlikî ve hanbelî mezhebine bağlı olarak nitelendirilmesidir.

Diyarbekrî kadı olması hasebiyle mezheplerin görüşlerini bilmesi, ona danışanların durumlarına göre hüküm vermesi, onun bu mezheplere bağlı olduğu izlenimini doğurmuştur. Ancak Diyarbekrî hakkında kaynaklardaki bilgilerin azlığı ve bilgiler birbirinin tekrarı mahiyetinde olması mezhebiyle ilgili farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olduğunu düşünülmektedir.

Yaptığımız araştırmalar sonucunda önceki kısımda değinildiği üzere Diyarbekrî'nin gerek kadılık görevini Mâlikî Kadısı olarak yapması gerekse Mâlikî Medresesinde müderris olarak görevlendirilmesi onun Mâlikî Mezhebine mensup olduğunu göstermektedir.

2. Mekke'ye Gidişi ve Resmi Görevleri

2.1. Mekke Kadılığı

Osmanlıların kuruluşundan itibaren kadılık önemli bir makam olarak görülmektedir. Kadının da gerek yönetimde gerekse halk nezdinde itibarı yüksekti. Kadı olmak için

⁹⁸ Kutbüddîn el-Mekkî en-Nehrevâlî, *Berkü'l-Yemânî*, s. 447-451.

gerekli ilmi birikim, görev alanlarının çeşitliliği ve kendilerine tanınan yetkiler kadılığı önemli kılan özelliklerden bazılarıdır.⁹⁹

Osmanlı döneminde Fatih Medreseleri ve Kanûnî Sultan Süleyman dönemi Sahn-ı Semân Medreseleri kadı olmak isteyenlerin yetiştiği yerlerdi. Buralardan mezun olduktan sonra bir nevi stajyer olarak yüksek dereceli kadıların yanına gönderilirdi. Durumlarına göre en küçük kaza kadılıklarından padişah fermanıyla göreve başarlardı. Anadolu veya Rumeli Kazasker'ine bağlı olarak görev yapar ve Ruznâme denilen defterlere kaydedilirdi.¹⁰⁰ Eğer bu defterde ismi işlenmemişse elindeki berat geçersiz olurdu. Genel olarak kadıların görev zamanı bir yerde iki yıldır. Görevi biten, merkeze gelerek bir üst görev verilmesini beklerdi.¹⁰¹

Yavuz Sultan Selim'in 923/1517'de Memlûkleri yenmesinin ardından Hicaz bölgesi Osmanlı egemenliğine katıldı. Şerif Ebû Numeyr'in Mekke Emîri olarak tayin edilmesiyle Mekke'ye Osmanlı döneminde ilk kadı tayin edilmeye başlandı.¹⁰² Sonraki dönemlerde Mekke kadılarına yazılmış ve onların Mekke'de yapması gerekenleri içeren yazılar Mühimme defterlerinde kayıtlıdır.¹⁰³

Kadılar görevleri gereği hukuki ve şer'i hükümleri icra ederlerdi. Ayrıca kadıların vazifelerinden biri de bulundukları mahalde meydana gelen olaylar hakkında bilgilendirmek, merkezi haberdar etmektir. Özellikle Osmanlı döneminin ilk

⁹⁹ Ortaylı, İlber "Kadı", *DİA*, XXIV, s. 69.

¹⁰⁰ Ortaylı, İlber, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı*, s. 25. (Rûznâme; Osmanlı bürokrasisinde çeşitli kalemlerde tutulan bir tür defterin adıdır. Anadolu ve Rumeli kazaskerlerinin yaptığı kadı ve müderris tayinleriyle ilgili bilgileri bu defterlere kaydedilirdi.)

¹⁰¹ Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi (İstanbul'un Fethinden Kanûnî Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1949, II, 582; Ortaylı, İlber "Kadı", *DİA*, XXIV, 70.

¹⁰² Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Mekke-i Mükerrreme Emirleri*, s. 14.

¹⁰³ BOA, 5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566 Özet ve İndeks Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Ankara 1994. Hüküm 211) s. 39; 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569 Özet ve İndeks Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Ankara 1998, Hüküm 886,) s. 445.

zamanlarında Mekke'nin İstanbul'a uzaklığı nedeniyle Mekke Kadılığı çok fazla rağbet görmemekteydi. On yedinci asrın sonlarında Mekke kadıları görevini bitirdikten ve merkezdeki bekleme süresinden sonra İstanbul Kadılığı'na yükselme yolu açıldıktan sonra cazibesi artmıştır.¹⁰⁴

Mekke'ye gerek hac için gerekse ticaret sebebiyle değişik mezheplerden Müslümanların geldikleri bir yer olması nedeniyle dört mezhepten kadı tayin edilmiştir. Osmanlı devletinin Hanefî ağırlıklı olması sebebiyle Hanefî mahkemesi “Mahkeme-i Kübra” kabul edilmekteydi.¹⁰⁵ Uzunçarşılı, 972/1565 yılında Şaffî, Mâlikî, Hanbelî Kadılarının gördükleri davaların üç ayda bir Hanefî Mahkemesi'ne teslimleri ve üç mezhebin kadısının Hanefî kadısıyla istişare etmesinin emredildiğini söylemektedir.¹⁰⁶ Mekke kadılığı Osmanlının ilk dönemlerinde tahtgâh-ı selâse denilen İstanbul, Bursa ve Edirne Kadılıklarından aşağıda kabul edilmekteydi. Ancak on altıncı asrın ortalarından itibaren Mekke kadılığı da İstanbul, Edirne, Bursa, Mısır, Medine, Şam, Kudüs ve Halep ile mevleviyet olarak adlandırılan büyük payeli kadılıklar arasında kabul edilmiştir. Genel olarak Osmanlılarda kadılar görev yerlerinde iki yıl olarak görev yapmaktadırlar.

Mekke ve Medine'de kadılık görevini yerine getirenlerden biri de Diyarbekrî'dir. Diyarbekrî'nin kadılık göreviyle alakalı bilgileri Mühimme defterleri ihtiva etmektedir. Mühimme defterlerindeki bilgiler çerçevesinde Diyarbekrî tespit edebildiğimiz kadarıyla Mekke'de yedi (h. 975-982) ve Medine'de (h. 982-983) iki olmak üzere takriben dokuz yıl görev yaptığı yapmıştır. Mühimme defterlerinde Mekke kadısına yazılan fermanlarda 975/1568 yılında Kadı Hüseyin olarak onun ismi

¹⁰⁴ Faroqhî, Suraiya, s. 168.

¹⁰⁵ 5 Numaralı Mühimme Defteri 973/1565-1566 Özet ve İndeks Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Ankara 1994. Hüküm 211, s. 39.

¹⁰⁶ 5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566 Özet ve İndeks Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Ankara 1994. Hüküm 442,) s. 230.

zikredilmektedir.¹⁰⁷ Bu bilginin dışında Kutbüddîn el-Mekkî en-Nehrevâlî'nin kitabında aktardığı bilgilerde de Diyarbekrî'nin daha önce 972/1566 yılında Mahmud Paşa'yı karşılamasında kadı olarak nitelendiğini görüyoruz. Bu bilgileri cem ettiğimizde onun daha fazla kadılık görevinde bulunduğunu söyleyebiliriz.¹⁰⁸

Diyarbekrî Mekke Kadısı olarak görev Mekke'ye gelen üst düzey yöneticilere ziyaretlerinde yardımcı olmuş ve onlara rehberlik etmiştir.¹⁰⁹

2.2. Medine Kadılığı

Diyarbekrî Mekke Kadılığını 982/1574 yılına kadar yerine getirmiş bu tarihten sonra Medine'ye kadı olarak tayin olmuştur.¹¹⁰

Medine, Osmanlının ilk dönemlerinde Mekke'ye bağlı olarak idare edildi. Kadı'nın yanında Mekke'de olduğu gibi şehrin idaresinde emniyet ve asayiş sağlamla görevli Şurta, genel ahlâkı, kamu düzenini korumak ve denetlemekle görevli Muhtesib, maliye görevlisi olarak nitelenebilecek Nâzır-ı emvâl gibi görevliler vardı. Medine'de idari görevlerden kadılık görevine getirilenlerden biri de Diyarbekrî'dir.

Diyarbekrî, Mekke'deki başarılı çalışmaları neticesinde Medine kadılığına tayin edilmiştir. 982-983/1574/1575 yıllarında iki yıla yakın Medine'de görev yaptıktan sonra Diyarbekrî tekrar Mekke'ye geri dönmüştür. Mekke'ye dönüşünde müderrislik görevine devam etmiştir.¹¹¹ Aşağıda zikredilen yazılar da Diyarbekrî Medine'de iken gönderilmiştir.

¹⁰⁷ 7 numaralı Mühimme Defteri, (hüküm 442) s. 230.

¹⁰⁸ Kutbüddîn el-Mekkî en-Nehrevâlî, *Berkü'l-Yemânî*, s. 141.

¹⁰⁹ 12 no'lu Mühimme Defteri, (22 zilhicce 978-17 Mayıs 1571 tarihli yazı, hüküm 542,) s. 369. (Konuyla ilgili daha önce bilgi verilmişti. bkz. s. 42)

¹¹⁰ Brockelmann, II, 514; Rosenthal, F, "al-Diyarbakrî", *The Encyclopaedia of İslâm*, II, 349.

¹¹¹ Kutbüddîn el-Mekkî en-Nehrevâlî, *el-İ'lâm bi-a'lâmi Beytillâhi (beledillâhi)'l-Harâm*; s. 64; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtüz-zeheb fî ahhâri men zeheb*, X, 616; Süreyya Bey, Mehmed, *Sicill-i Osmânî*, II, 201.

“Medine-i Münevvere kadısı olan Kadı Hüseyin’e hüküm: Harem-i Şerif binası hitama erdiği haberi memnuniyeti mucib olduğu ve din ve devlete müteallik hususlarda daima dikkat ve ihtimam üzere olması ve Yemen’e ve Hind’e kurşun ve bakır geçmesine muhalefet etmesi. 23-09-983”

“Medine-i Münevvere kadısı Kadı Hüseyin zide fazlühuya hüküm: Mekke-i Mükerreme kubbelerinin tamir ve itmamına muvaffak olması şayan-ı şükran olduğundan kendisine hassa hil’atlardan bir hil’at gönderildiği ve giyip duada bulunması. 08-12-983”

2.3. Mekke Süleymaniye Medresesi Müderrisliği Görevi

Mekke ilk dönemlerden itibaren ilim merkezi olagelmıştır. İlimin gelişmesi için medreseler ve kütüphaneler inşa edilmiştir. Memlûklerin yaptırdığı medreselerin yanında Osmanlılar da medrese ve kütüphaneler yaptırmıştır. Osmanlılar döneminde Mekke’deki en önemli medreselerden biri Kanûnî Sultan Süleyman’ın yaptırdığı Süleymaniye Medresesidir.

Diyarbakır kadılık görevinin yanında Mekke’de Kanûnî Sultan Süleyman tarafından yaptırılan Süleymaniye Medresesi’nde müderris olarak görev yapmıştır. Mühimme defterlerinde onun h. 975 yılında müderris olduğuna dair bilgi mevcuttur.¹¹²

Daha önce zikredildiği üzere Kutbüddîn el-Mekkî en-Nehrevâlî eserinde onun müderrislik vazifesini yerine getirdiğini ifade etmiştir. Ayrıca Mekke’ye gelen Behram Paşa’nın karşılanmasında Behram Paşa’nın Diyarbakır’ya hitaben yaptığı konuşmasında da Diyarbakır’ın müderrisliği de zikredilmiştir.¹¹³

¹¹² BOA, 7 numaralı Mühimme defteri, s. 230.

¹¹³ Kutbüddîn el-Mekkî en-Nehrevâlî, *el-Berku’l-Yemânî fi’l-fethi’l-Osmânî*, s. 451-457; *el-İ’lâm bi-a’lâmi Beytillâhi (beledillâhi) l-Harâm*, s. 64.

Daha önce de belirttiğimiz gibi Mekke Süleymaniye Medresesi'nde Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *Keşşâf*'ı, Merğînânî'nin (ö. 593/1197) *Hidâye*'si ve Ebussuûd Efendinin (ö. 982/1574) tefsirinden bölümler, İbnü'l-Hümmam'ın (ö. 861/1457) *Şerhi'l-Hidâye*'si ve *Tekmil*'i, Hanbeli Medresesi'nde Kütüb-i sitte ile tıp, hadis ve usûl dersleri okutulmaktaydı. Diyarbekrî de bu medresenin müfredatını takip etmiş ve bu dersleri okutmuştur. *Tarihu'l-hamis*'in kaynak çeşitliliğine de bakıldığında müellifin İslami ilimlerdeki donanımı görülecektir.¹¹⁴

Diyarbekrî Maliki kadısı olarak görev yaptığı gibi Mâlikî medresesinde müderrislik yapmıştır. Kadılık ve müderrisliğinin Mâlikî mezhebi üzerine olması mezhebinin de Mâlikî olmasını kuvvetlendirmektedir.

2.4. Mekke Şeyhülharemlîği Görevi

Diyarbekrî kadılık görevi ile beraber Mekke'de Şeyhülharemlîk vazifesini de yerine getirmiştir. Şeyhülharemlîk, Mescidi-Haram ve Mescid-i Nebvî'de ders veren ilmiyle temayüz etmiş âlimlere verilen bir ünvandır. Hz. Peygamber döneminden sonra birçok âlimin bu ünvanla nitelenmiştir. Şeyhülharemlîk Abbâsîler, Eyyûbîler (1171-1462), Memlükler (1250-1517) ve Osmanlılarda da devam ettirilmiştir. Muhibbüddin et-Taberî ve Semhûdî gibi tarihçiler de bu ünvanı alan kimselerdendi.¹¹⁵

¹¹⁴ Kutbüddîn el-Mekkî en-Nehrevâlî, *el-Î'lâm bi-a'lâmi Beytillâhi (beledillâhi)'l-Harâm*, s. 353; III. Murad'a takdim edilen eser h. 985'te (1577) tamamlanmıştır. Müellif bu eserinde Mekke'nin fazileti, Kâbe'nin inşası, Mekke'de önemli mekânlar ve Mescid-i Harâm'ın çeşitli dönemlerde geçirdiği tamirlerden bahseder. Mohammad, Jaber Thalji, Arapça Yazılmış Klasik Fıkıh Kitaplarında Süleymaniye Medreseleri, Sahn-ı Seman'dan Darulfünûn'a. Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası, Sempozyum Tebliğleri, Zeytinburnu Bel. Kültür Yay. İstanbul 2017, s. 191.

¹¹⁵ Kutbüddîn el-Mekkî en-Nehrevâlî, *el-Î'lâm bi-a'lâmi Beytillâhi (beledillâhi)'l-Harâm* s. 64.

Şeyhülharem, Kâbe ve Harem'in her türlü fiziki ihtiyaçlarının karşılanması ve dini vazifelerin eksiksiz bir şekilde ifa edilmesini de sağlamakla yükümlüydü.¹¹⁶ Kadılık göreviyle birlikte Diyarbekrî'nin Şeyhülharemlik vazifesiyle görevlendirildiğine dair 16-04-980/1572 tarihli Mühimme Defteri hükmünde şu bilgi geçmektedir.

*“Mekke-i Mükerreme Şerifi'ne Nâme-i Hümayun yazıla ki: Ayniarafat Suyu'nun Mekke'ye dâhil olduğu müjdesini getiren müteferrikalardan Nâsır ile bir hıl'at gönderildiği ve Kadı Hüseyin'in müderrislik vazifesine elli akçe terakki ve şeyhül-haremlik tevcih olunup ona da hıl'at gönderildiği ve getirilen suya müstakil kariz inşa edüp çeşmelere akıdılması.”*16-04-980.

Mekke-i Mükerreme kadısına ve sabıkan Medine-i Münevvere kadısı olup halen Mekke-i Mükerreme Şeyhülharemi olan Kadı Hüseyin'e hüküm: Mısır Beylerbeyisi Mesih mektub gönderip geçen sene Hindistan'dan Hicaz'a gelen Mogol (Makal) taifesi yerlerine dönmeyip Kâbe'de mücaveret ile kaldıkları gibi bu sene gelenlerin de kalmaları izdiham ve kahta ve Mekke ahalisinin ızdırabına sebep olduğunu ve Haremeyn'de haricden kimseyi tavattun ettirmemek Hazret-i Ömer zamanından beri mer'i olmakla gelenlerin hacdan sonra dönmeleri icab eylediğini bildirdiğinden hacca gelenlerin Haremeyn'de mücavir olarak kalmalarını men eylemeleri.
27.07.986¹¹⁷

Mühimme defterlerindeki yazılarda da görüleceği üzere şeyhülharemin görev alanıyla ilgili çeşitli bilgilere ulaşılabilir. Diyarbekrî, Mekke ve Mescid-i Harâm'ın idaresi ve gerekli tamiratların yaptırılması, gelen hacıların vazifelerini güzel

¹¹⁶ Eyüp Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn*, II, 925; Küçükaşcı, Mustafa Sabri, “Şeyhülharem”, *DİA*, XXXIX, 90-91.

¹¹⁷ <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/Arama/Arama.aspx>. (Erişim tarihi. 17.06.2019)

bir şekilde yapmasına yardımcı olma, çevre düzenlemesi gibi birçok vazifeyi yerine getirmiştir.

Özellikle II. Selim tarafından Diyarbekrî'ye gönderilen bir yazıda Kâbe'nin boyunu geçecek evler yaptırılmaması, ayrıca harem duvarına bitişik evlerin yıktırılması, sıcak günlerde kokusuyla hacılara eziyet veren tuvaletlerin uzağa alınması emredilmiştir. Bununla birlikte bazı gurupların yüksek evler yaparak Harem'e saygısız davranışlarda bulunanların engellenmesi istenmiştir. Haremin duvarına bitişik olarak II. Selim tarafından yaptırılan ve içinde Fetih Sûresi okutulan evin yine aynı şekilde kullanılması ve gelen hacılara su dağıtılması da emredilen işler arasındaydı. Diyarbekrî kendisine gönderilen bu yazıdaki emirleri Şeyhülharem olarak yerine getirmiştir.

“Mekke kadısına ve Şeyhülharem Kadı Hüseyin'e hüküm: Harem-i Şerif'e muttasıl evler ve medreseler halalarının taaffününden ve hareme nazır yüksek evler yapan rafizi bazı Acemlerin na-meşru evzaidan ibadet edenlerin rahatsız oldukları hakkındaki mufassal mektuplarının alındığı ve evvelce padişah tarafından alınarak kirası sûre-i Fetih okunmasına ve su sebilinin sarf edilen bir evin de harem duvarına muttasıl olması hasebiyle kirası Cidde emvalinden verilmek üzere iptida o evin sonra harem duvarından itibaren altı arşın mesafeye kadar bütün binaların yıktırılması ve halaların kaldırılıp dışarıda ihdası. 13-06-982”¹¹⁸

Bu bilgiler doğrultusunda Diyarbekrî, ilmi birikimin yanında idari görevleri de başarılı bir şekilde ifa etmiştir.

¹¹⁸<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/OnIzlemeVeSiparisAyarlama.aspx?ItemId=30761302&Hash=05325156E66B02CB6AAF39CA4F5255F068CAB1DCC71847D4AD40AF82D6DCEEF1&A=2&Mi=0>

3. Vefatı

Diyarbakır'ın ölüm tarihi ile ilgili kaynaklarda çok farklı tarihler verilmektedir. Hicri 960/1554,¹¹⁹ 966/1558, 982/1574,¹²⁰ 990/1582¹²¹ ile 996/1587-1588 gibi farklı tarihler zikredilmektedir. Gustav Flügel 966/15 Ekim 1558,¹²² Ayderûsi,¹²³ İbnü'l-İmâd¹²⁴ ve Brockelman 9 Sefer 990¹²⁵ tarihini gün, ay ve yıl şeklinde tam olarak vermektedirler.

Yaptığımız çalışmalar neticesinde h. 960, 966, 982 ve 986 tarihlerinde Diyarbakır'ın Mekke ve Medine de görev yaptığı görülmektedir. Ayrıca Eyüp Sabri Paşa'da Ayniarafat suyunun Mekke'ye aktarılması olayının tarihini hicri 979/1571 olarak vermektedir. Bu ifade de verilen ilk iki tarihin uygun olmadığını göstermektedir.¹²⁶ En son belirtilen tarih hicri 986 yılında gönderilen bir hükümde Diyarbakır'ın şeyhülharemlık görevinde olduğu görülmektedir. Mühimme defterleri ve Kutbüddîn el-Mekkî en-Nehrevâlî'nin eseri ana kaynaktır ve onlardan elde edilen bilgiler diğer bilgilerden daha çok önem arz etmektedir. Bu iki ana kaynak,

¹¹⁹ Atıf Efendi Kütüphanesindeki nüshada vefat tarihi olarak 960 tarihi verilmektedir. <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/el-hamis-fi-ahvali-nefsi-nefis/161897>

¹²⁰ <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/el-hamis-fi-ahvalin-nefsin-nefis/175507> (Erişim tarihi. 23.10.2019) *Târîhu 'l-Hamîs*'in el yazmalarının bulunduğu katalog bilgilerinde Diyarbakır'ın ölüm tarihi olarak 966/1559 ve 982/1584 tarihleri verilmektedir.

¹²¹ Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesindeki kayıta h. 982/1584 tarihi geçmektedir. <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/el-hamis-fi-ahvalin-nefsin-nefis/171170>. Ancak Köprülü Kütüphanesindeki kayıta muhtemelen tarihlendirmede hata edilmiş 982/1874 yılı geçmiştir. <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/en-nefis-fi-ahvalin-nefsin-nefis/176275>

¹²² Flügel, Gustav, *Die Arabischen, Persischen und Türkischen Handschriften*, Drück und Verlag Der. K.K.Hof Und Staatsdruckeri, Wien 1965. II, 344; (Kâtib Çelebi'de bu görüştedir. *Keşfü 'z-zünûn*, I, 725)

¹²³ Ayderûsî, *Târîhu 'n-nuri 's-safir an ahhârî 'l-kavni 'l-âşir*, s. 342.

¹²⁴ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü 'z-zeheb*, X, 616.

¹²⁵ Brockhelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, II, 514.

¹²⁶ Eyüp Sabri Paşa, *Mir 'âtü 'l Haremeyn*, II, 632.

Diyarbekrî'nin yukarıda zikredilen üç tarihten ileri bir tarihte vefat ettiğine yönlendirmektedir. Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı kataloğunda ve *Risâle*'sinin ana sayfasında 996/1558 bilgisi de geçmektedir. Abdulkadir el-Vezene tahkikinde de 966 tarihini miladi 1559 olarak vermiştir. Muhtemelen bu tarih 966 olması gerekirken yanlışlıkla 996 tarihi verilmiştir.¹²⁷ Bu bilgiler doğrultusunda 9 Sefer 990/5 Mart 1582 tarihini Diyarbekrî'nin vefat tarihi olarak söylemek en uygun görüş olacaktır.

Kutbüddîn el-Mekkî en-Nehrevâlî ve bazı Mekkeliler Diyarbekrî'nin vefatıyla ilgili mersiyeler söylemişler ve üzüntülerini dile getirmişlerdir.¹²⁸

Diyarbekrî'nin vefat ettikten sonra Mekke'deki Cennetü'l-Mualla mezarlığına, Kutbüddîn el-Mekkî en-Nehrevâlî ile aynı mahalde, defnedildiğine de dair gelen rivayetler vardır.¹²⁹

4. Eserleri

Diyarbekrî'nin kaynaklarda üç kitabından bahsedilmektedir. Bunlar; *Târîhu'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefîs*, *Risâle fî zer'i-l Kâ'beti'l-mu'azzama* ve *'l-Mescidi'l-Harâm ve Ehebetü'n-nâsik ve'l-hâc li-intifâ'ihî bihâ lede'l-ihitiyâc 'ale'l-mezâhibi'l-*

¹²⁷ <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/tarihul-hamis/151317> (erişim tarihi 23.10. 2019); Diyarbekrî, *Risâle*, s. 38

¹²⁸ Ayderûsî, *Târîhu'n-nuri's-safir an ahbâri'l-kavni'l-âşir*, s. 342; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, X, 616.

¹²⁹ Mehmed Süreyya Bey, *Sicilli Osmanî*, II, 201.

*erba 'a'*dır.¹³⁰ Bursalı Mehmed Tahir Bey, Diyarbekrî'nin bu eserlerinin yanında yıldızlara ait birkaç kitabından daha bahsetmekte ancak isim zikretmemektedir.¹³¹

Zaman zaman müelliflerin dönemin ileri gelenlerine yazmış olduğu eserleri ithaf ettiği görülmektedir. Ancak Diyarbekrî, ne yazmış olduğu eserlerinde kendi döneminin ileri gelenlerine dair bir ithaftan bahseder ne de onun hakkında bilgi veren müellifler eserlerinde böyle bir durumdan bahsederler.

4.1. *Târîhu 'l-hamîs fi ahvâli enfesi nefîs*

Kâtib Çelebî *Târîhu 'l-hamîs*'in hicri 940/1534 yılının Şaban ayının sekizinde tamamlandığını belirtmektedir.¹³² Brockelman ise 6 Şaban 940 tarihini vermektedir.¹³³ Ayrıca el-Hamîs الحميس kelimesindeki ha harfinin noktalı mı (خ) noktasız mı (ح) olduğu hususundaki tartışmaya da değinen Kâtib Çelebî, noktasız ha olduğunu ve bu kelimenin manasının Mekke olabileceği hakkındaki rivayeti söyler.¹³⁴

Gustav Flügel ise kitabın 8 Şaban 940/22 Şubat 1534 tarihinde bitirilmiş olduğunu dile getirmektedir.¹³⁵

Rosenthal, *Târîhu 'l-hamîs*'in baskıları ile ilgili bilgi verdikten sonra, yazım tarihi ile ilgili 28 Safer 941/8 Eylül 1534 yılını belirtir ve bu tarihte risâlenin yazımın tamamlandığını söylemektedir ve Kâtib Çelebî de Rosenthal ile aynı görüştedir.¹³⁶

¹³⁰ Kâtib Çelebî, *Keşfü 'z-zünûn*, I, 725; Ömer Ferruh, *Me'âlimü 'l-edebi 'l-Arabi*, I, 495; Kehhâle, *Mu'cemü 'l-Müellifin*, IV, 47; Chenep, Ben Mohammed, "Diyarbekrî", *İA*, III, 626; Horovitz, Josef, *İslâmî Tarihçiliğin Doğuşu*, Ankara Okulu Yay, Ankara 2002, s. 70.

¹³¹ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, III, 73; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü 'l-arifin esmai 'l-müellifin ve asâri 'i-musannifin*, I, 319.

¹³² Kâtib Çelebî, *Keşfü 'z-zünûn*, I, 725; Chenep, Ben Mohammed; "Diyarbekrî", *İA*, III, 626.

¹³³ Brockhelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, II, 514. Wüstenfeld, Ferdinand, *Die Geschichtschreiber der Araber und ihre Werke*, II, 73.

¹³⁴ Kâtib Çelebî, *Keşfü 'z-zünûn*, I, 725.

¹³⁵ Flügel, Gustav, *Die Arabischen, Persischen und Türkischen Handschriften*, II, 344.

Bursalı Mehmed Tahir Bey ise *Târîhu'l-hamîs*'in 940/1533 senesinde ikmal edildiğini söylemektedir.¹³⁷ Kütüphanelerde bulunan el yazmalarının katalog bilgileri de telif tarihi olarak 940 tarihi verilmektedir.¹³⁸

Diyarbakrî'nin eserini ne zaman bitirdiğine dair tartışmaların kaynağında Diyarbakrî'nin vefat tarihinin 966/1558 yılının kabul edilmesi ve kitabın son konusu olarak ele alınan Sultan III. Murat'ın 982/1574 senesinde tahta çıkışının belirtilmesi bulunmaktadır.¹³⁹

Elimizdeki nüshalarda Diyarbakrî, Osmanlı Padişahlarından Yavuz Sultan Selim Kanûnî Sultan Süleyman (1520-1566), II. Selim, III. Murat (1574-1595) dönemlerini kısaca ele almaktadır. Eğer eser 1534 yılında bitirildiğini söylersek son üç padişahın sonradan eklendiğini söylememiz gerekir. Bunun yanında 960/1558 yılında vefatını kabul edersek vefatından sonraki konuların onun tarafından yazılmadığı ve vefatından sonra müstensihlerin eklemesidir, denilecektir.

Ancak ileriki bölümde de ele alacağımız üzere Diyarbakrî'nin vefat tarihini 990/1582 kabul edildiği takdirde görüşler arası şöyle telif edilebilir. Diyarbakrî kitabının son iki paragrafı hariç 940/1534 tarihinde bitirmiştir. Kitabın son kısmı içerik olarak padişahlar dönemi olduğu için yaşadığı müddet içinde halife olanların bilgisini de kitabına eklemiş olmalıdır. Zaten bu bölüm birkaç satırdan ibarettir.

Târîhu'l-hamîs'ten kastın ne olduğu hakkındaki bazı tartışmalara da değinmek yerinde olacaktır. Nitekim Gustav Flügel kitabın isminde bulunan el-Hamîs kelimesinin Mekke için bir sıfat olduğunu, el-Hamîs'den kastın ise Mekke olabileceğini belirttikten sonra başka bir görüşü de dile getirir. O da Kâtib Çelebî'den aldığı bilgiyi ha harfinin

¹³⁶ Rosenthal, F, "al-Diyarbakrî", *The Encyclopaedia of İslâm*, II. 349; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zünûn*, I, 725.

¹³⁷ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, III, 73.

¹³⁸ <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/el-ham%C3%AEs-f%C3%AE-ahvalin-nefsin-nef%C3%AEs/120986>

¹³⁹ Diyarbakrî, III, 540.

noktalı mı noktasız mı olduğu hususudur ve o, (الخميس) noktalı ha olmasının tercihinin ağır bastığına kanaat getirir.¹⁴⁰ Bir diğér rivayet ise Diyarbekrî'nin kitabını perşembe günü yazdığına nispetle böyle bir isimlendirme yapılmış olabileceğini aktarmaktadır.¹⁴¹ Ayrıca isimlendirme hakkında Otto von Platen farklı bir yorum yapmaktadır. Ona göre kitabın bir mukaddime, onu takip eden üç ana bölüm ve bir hatime olarak beş kısımdan oluşmasına binaen bu isimle isimlendirilmiş olmalıdır.

Diyarbekrî'nin *Târîhu'l-hamîs*'den kastının Mekke, en değerli olandan kastının ise Hz. Muhammed olduğu düşüncesi ağır basmaktadır. Kendisinin Mekke'de yaşaması, Kabe ile ilgili Risâlesi ve Hz. Muhammed'e hakkında yazdığı eseri bize "Mekke'nin tarihi en değerlinin halleri" olarak eserin ismini anlamaya sevk etmektedir.

Kitabın yazmaları hakkında Franz Babinger şu bilgileri vermektedir. Berlin Devlet Kütüphanesi, Numara 9467/8; Goethe Numara, 1798/1800; Viyana Milli Kütüphanesi, Numara 1177/8; Kopenhag, Numara 130/2; Petersburg, Umumi Kütüphanesi, Numara 48/9; İngiltere British Müzesi, Numara 922/3; Suppl, Numara 517/8; Cambridge, Kings Coll.; Numara 78; Paris, Milli Kütüphanesi, Numara 1980; İstanbul, Damatzâde Mehmet, Numara 1432; Süleymaniye, Numara 466; Şehzâde, Numara 112, Nuruosmânîye, 3117; Yen Cami, Numara 847, Hamidiye, Numara 938; Damat İbrahim Paşa, Numara 897/8; Köprülü Mehmet Paşa, Numara 1035/6, 1067; Üsküdar Selim Ağa Kütüphanesi, Numara 760/1; Cezâyir, 1585/6.¹⁴² Brockelman bu baskılara ek olarak, Beyrut, 69,70; Kahire, V, 173; Musul 25,29 şehirlerinde kütüphane zikretmeksizin baskılarından bahsetmektedir.¹⁴³

¹⁴⁰ Flügel, Gustav, *Die Arabischen, Persischen und Türkischen Handschriften*, II, 344.

¹⁴¹ Flügel, Gustav, *Die Arabischen, Persischen und Türkischen Handschriften*, II, 343

¹⁴² Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, s. 99; Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, II, 514.

¹⁴³ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zünûn an esâmiu'l-kütüb ve'l-fünûn*, I, 203; Chenep, Ben Mohammed; "Diyarbekrî", *İA*, III, 626; Karabulut, Ali Rıza-Karabulut, Ahmet Turan, *Mu'cemu't-târîhi't-turasi'l-*

Kitabın el yazmalarının bulunduğu Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı katalog bilgilerinde bu el yazmaların müstensihlerinin isimleri de verilmektedir. Örneğin Köprülü Yazma Eserler Kütüphanesi'nde bulunan 1067 tarihli el yazmasının müstensihi Ahmed b. Muhammed olarak kayıtlıdır. Aynı kütüphanedeki diğer el yazmanın müstensihi ise Sa'deddin'dir.¹⁴⁴ İstanbul Millet Kütüphanesi'ndeki 1081 tarihli el yazması nüshanın müstensihi ise Muhammed b. Yahya'dır. Kayseri Raşit Efendi Eski Eserler Kütüphanesi'nde bulunan el yazması ise 940/1533 telif tarihli olarak verilirken istinsah tarihi 987/1579 ve müstensihi Pervîz b. Abdullah'dır.¹⁴⁵

4.2. *Risâle fî zer'i-l Kâ'beti'l-Mu'azzama ve'l-Mescidi'l-Harâm*

Diyarbakırî'nin yazmış olduğu ve günümüze ulaşan bir diğer eseri *Risâle fî zer'i-l Kâ'beti'l-Mu'azzama ve'l-Mescidi'l-Harâm*'dir.¹⁴⁶ Rivayetlerde Diyarbakırî'nin bu Risâleyi h. 947/1540 yıllarında tamamladığı belirtilmektedir.¹⁴⁷ Bu eser küçük bir Risâle şeklindedir. Yalnız aşağıda değinileceği üzere *Târîhu'l-hamîs*'te Kâbe ile ilgili bölüm ile bu Risâlesindeki kaynaklar ve bilgiler tetkik edildiğinde Risâlenin daha önce bitirilmiş olabileceği düşünülmektedir. Çünkü Diyarbakırî, *Târîhu'l-hamîs*'te 931 yılı

İslâmi fî mektebeti'l-alem (el-Mahtutat ve'l-matbuat)=Dünya Kütüphanelerinde Mevcut İslâm Kültür Tarihi ile İlgili Eserler Ansiklopedisi, II, 990

¹⁴⁴ <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/el-hamis-fi-ahvalin-nefsin-nefis/175507>

¹⁴⁵ <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/el-ham%C3%AEs-f%C3%AE-ahvalin-nefsin-nef%C3%AEs/120986> (erişim tarihi 23.10.2019)

¹⁴⁶ Diyarbakırî, *Risâle fî zer'i-l Kâ'beti'l-Mu'azzama ve'l-Mescidi'l-harâm*, thk. Dr. Yahya Hamza Abdulkadir el-Vezene, Mektebetü's-Sakâfe't-Diniyye, Kahire 2003, Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, III, 73; Corci Zeydan, *Târîhu adabi'l-Arabi*, III, 331; <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/el-hamis-fi-ahvalin-nefsin-nefis/175507> (erişim tarihi 23.10.19)

¹⁴⁷ Ömer Ferruh, *Me'âlimü'l-edebi'l-Arabi*, I, 495; Karabulut, Ali Rıza- Ahmet Turan, *Mu'cemu't-târîhi't-turasi'l-İslâmi fî mektebeti'l-alem (el-Mahtutat ve'l-matbuat)=Dünya Kütüphanelerinde Mevcut İslâm Kültür Tarihi ile İlgili Eserler Ansiklopedisi*, II, 991.

Şevval ayında ölçüm yaptığını ifade etmektedir. Orada kullandığı kaynaklardan Nevevî'nin *el-İzâh*'ı ve ez-Zinî'nin *Teşvîku's-sâcid* adlı eserlerin bilgilerini tashih ettiği görülmektedir. Yani Risâlede Nevevî'den alıntı yaparak daha önce kullandığı bilgilerin *Târîhu'l-hamîs*'te tashih yapıldığı müşahade edilmektedir. Bu nedenle Risâlenin yazımı ile ilgili verilen tarihin hicri 940/1534'den daha önce olması gerekmektedir.¹⁴⁸

Elimizde mevcut olan eser 2003 yılında Yahya Hamza Abdulkadir el-Vezene tarafından takdim ve tahkik ile Mektebetü's-Sakâfeti'd-Dîniyye tarafından Kahire'de neşredilmiştir. Süleymaniye Kütüphanesi Vehbi Efendi Numara 2/1142 numara ile, İstanbul Millet Kütüphanesi 2573 arşiv numaralı,¹⁴⁹ Mekke'de bulunan Mektebetü'l-Haram Kütüphanesinde I, 201; II, 201 numara ile, Medine'de bulunan Mahmudiye Medresesi Kütüphanesi Numara 177, İskenderiye Medresesi rakam-52 ile ilgili kütüphanelerde mevcuttur.¹⁵⁰ Ayrıca Diyarbekrî'nin bu Risâlesinin Berlin Numara, 6069 numara ile ve Hidiv Kütüphanesi'nde III, 177 numara ile bulunduğu da söylenmektedir.¹⁵¹ İstanbul Millet Kütüphanesi'ndeki nüshanın istinsah tarihi 953 ve müstensihisi ise Saki b. Süleyman'dır.¹⁵²

“Allah’a hamd âlemlerin rabbinedir. Salat ve selam Resûl Muhammed’e aline ashabına olsun. Hamd ve senadan sonra bu Risâle, fî Zer’i Mesâhâti'l-Ka’beti'l-Muazzama ve'l-Mescidi'l-Harâm hakkında bir Risâledir. Allah’ın en zayıf kulu Hüseyin b. Muhammed ed-Diyarbekrî onu topladı (derledi). Allah ona ve Anne-babasına keremiyle bu vesile ile faydalandırsın.” demek suretiyle Risâlenin adını, ne hakkında

¹⁴⁸ Diyarbekrî, I, 218.

¹⁴⁹ <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/ziraul-kabe/185987>

¹⁵⁰ Özaydın Abdülkerim, “Diyarbekrî”, *DİA*, IX, 472-473; Karabulut, Ali Rıza- Ahmet Turan, *Mu’cemu’t-târîhi’t-turasi’l-İslâmi fî mektebeti’l-alem (el-Mahtutat ve’l-matbuat)=Dünya Kütüphanelerinde Mevcut İslâm Kültür Tarihi ile İlgili Eserler Ansiklopedisi*, II, 991; Rosenthal, II, 349.

¹⁵¹ Chenep, Ben Mohammed, “Diyarbekrî”, *İA*, III, 626.

¹⁵² <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/ziraul-kabe/185987> (Erişim tarihi 23.10.2019)

olduğunu belirtmiştir. *Târîhu'l-hamîs*'te de aynı ifadeleri kullanmış tevazu örneği sergileyerek eseri yazanın “Allah’ın en zayıf kulu” olarak nitelemiştir. Anne-babasına duayı ve eseriyle onların Allah katında nimetlenmesini istemesi, onları hayırla yad ettiğini göstermektedir.¹⁵³

Yahya Hamza Abdulkadir’in bastığı kitap 85 sayfa olup kendisi bu kitaba 38 sayfayı bulan bir takdim yazmıştır. Diyarbekrî’ye ait olan Risâle ise 17 sayfadan oluşmaktadır. Yahya Hamza Abdulkadir bu Risâlede geçen bilgiler için dipnot koyması ve Risâlenin el yazması kısmını da kitabın son kısmına koyması bilgilere ulaşma açısından çok faydalı olmuştur.

Diyarbekrî’nin bu Risâlesi kendi tecrübesine dayanmaktadır. Kâbe’nin ve çevresinin ölçülerini kendi yaptığı tespitlerle vermektedir. Birçok kaynaktan da istifade etmiştir. Kendi dönemindeki Kâbe’nin fiziki tasvirini yapmaktadır. Uzun ve geniş bölümlerde zir’â ve adım, kısa ve dar bölümlerde karış ve parmak ölçüsünü kullanmaktadır. Tasvirler ile konuyu açıklamaktadır. Hicr bölgesini anlatırken, “*Hicr, hatim olarak isimlendirilir, Şam tarafından yarım daire şeklinde çevrelenmiş yerdur.*” demektedir. Risâlesinde kendi dönemiyle ilgili bilgileri aktarmanın yanında zaman zaman Kâbe’nin tarihi seyrini de açıklamaktadır. Diyarbekrî’nin bu Risâlede kaynakları arasında Ezrakî (ö.250/864),¹⁵⁴ Süyûtî (ö. 911/1505),¹⁵⁵ Muhibbüddin et-Taberî,¹⁵⁶ İzzeddin b. Abdüsselam (ö. 660/1262),¹⁵⁷ İbn Kesîr,¹⁵⁸ İbnü’l-Hâc el Abderî,¹⁵⁹ el-

¹⁵³ Diyarbekrî, *Risâle*, s. 39, 49, 51.

¹⁵⁴ Diyarbekrî, *Risâle*, s. 49.

¹⁵⁵ Diyarbekrî, *Risâle*, s. 53.

¹⁵⁶ Diyarbekrî, *Risâle*, s. 40.

¹⁵⁷ Diyarbekrî, *Risâle*, s. 40.

¹⁵⁸ Diyarbekrî, *Risâle*, s. 48, 49.

¹⁵⁹ Diyarbekrî, *Risâle*, s. 48.

İsbahânî,¹⁶⁰ Ebû Ubeyd el-Bekrî,¹⁶¹ Hasan el-Basrî,¹⁶² İbn Cemâa¹⁶³ ve Nevevî¹⁶⁴ vardır. Ancak *Risâle*’de Ezrâkî, Muhibbüddin et-Taberî, İzzuzddin b. Abdisselam ve Muhammed b. el-Hâc, İbn Cemâa ve el-İsbahânî’nin hangi eserlerinden faydalandığını belirtmemiştir. İbn Kesîr’in *el-Bidâye*’sini¹⁶⁵ kullanmış ancak *Risâle*’de Sâhibü’n-Nihâye olarak belirtmiştir. İbnü’z-Ziyâ el-Mekkî’nin *Bahru’l-Amîk*’i¹⁶⁶ Süyûtî’nin *el-Hasâis*’i¹⁶⁷ ile Hasan el-Basrî’nin *Risâle*’si¹⁶⁸ de kaynaklar arasında belirtilmektedir.

Diyarbekrî, Kâbe ile ilgili *Târîhu’l-hamîs*’te de “*Kâbe’nin boyutları*” ismiyle bir konuyu işlemiştir. Her iki kısım ile ilgili bir karşılaştırma yapmayı uygun gördük. Diyarbekrî’nin *Risâlesinde* kaynak olarak kullandığı kaynakları yukarıda belirtmiştik. *Târîhu’l-hamîs*’te ise yine kendi kişisel ölçümlerine başvurmakla birlikte başka müelliflerin eserlerinden de faydalanmıştır. İbn İshâk’ın *Sîre*’si,¹⁶⁹ Kemaleddin İbn Sultân tarafından kaleme alınan *Teşvîku’s-sâcid*’i,¹⁷⁰ Nevevî’nin *el-İzâh*’ı,¹⁷¹ Ezrakî’nin *Ahbâru Mekke*’si,¹⁷² Fâsî’nin, *Şifâ’ü’l-garâm*’ı,¹⁷³ İbn Cemâa’nın *Menâsiku’l-*

¹⁶⁰ Diyarbekrî, *Risâle*, s. 51.

¹⁶¹ Diyarbekrî, *Risâle*, s. 50.

¹⁶² Diyarbekrî, *Risâle*, s. 53.

¹⁶³ Diyarbekrî, *Risâle*, s. 40.

¹⁶⁴ Diyarbekrî, *Risâle*, s. 45.

¹⁶⁵ Diyarbekrî, *Risâle*, s. 49.

¹⁶⁶ Diyarbekrî, *Risâle*, s. 45; İbnü’z-Ziyâ el-Mekkî, Ebû’l-Bekâ Bahâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ziyâiddîn Muhammed el-Ömerî es-Sâgânî (ö. 854/1450), *el-Bahrü’l-âmîk fî menâsiki’l-mu’temir ve’l-hâc ile’l-Beyti’l-Atîk*, thk: Abdullah Nezir, II. Baskı, el-Mektebetü’l-Mekkiyye, Mekke 2011, I-IV, II, 522

¹⁶⁷ Diyarbekrî, *Risâle*, s. 53.

¹⁶⁸ Diyarbekrî, *Risâle*, s. 53.

¹⁶⁹ Diyarbekrî, I, 221, (İbn İshâk, I, 18)

¹⁷⁰ Diyarbekrî, I, 218. İbn Sultân, Kemalüddin b. Muhammed, (ö. 932/1526), *Teşvîku’s-sâcid ila ziyareti eşrafî’l-mesâcid*, Mukaddimede bu isimle zikredilmekle birlikte *Târîhu’l-Hamîs*’te I, 166, 182, 218, II, 56 sayfalarında kullanılmıştır. Kendisi Şam bölgesi hanefî kadılarındandır. Çok fazla tanınan bir eser değildir. İbnü’l-İmâd, *Şezarâtüz-zeheb fî ahbâri men zeheb*, X, 261.

¹⁷¹ Diyarbekrî, I, 218. (en-Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî (ö. 676/1277), *el-İzâh fî menâsiki’l-hac*, Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrut 1985, s. 75.)

¹⁷² Diyarbekrî, *Risâle*, s. 49.

kübra'sı¹⁷⁴ İbnü'z-Ziyâ el-Mekkî'nin el-Bahru'l-amîk'idir.¹⁷⁵ Serûcî¹⁷⁶ ve İzzeddin b. Abdüsselam'ın¹⁷⁷ eseri burada da zikredilmemiş ancak muhtemelen Risâlede kullandığı kitabından faydalanmıştır. Ayrıca Risâlesinde kullandığı Mescid-i Harâm'ın genişliğini bildiren rivayetleri *Târîhu'l-hamîs*'te de kullanmıştır.¹⁷⁸ Örneğin Ezrakî'nin *Ahbâru Mekke*'sinden şu bilgileri iktibas etmiştir. “*Hicr, Rüknu's-Şâmi ile Rüknu'l-Garbi arasındadır. Yeri mermer döşelidir. Kabenin örtüsünün altındaki Şazervana eşittir.*”¹⁷⁹

Yine kendi yaptığı ölçümlerden sonra Ezrakî'den şu bilgileri aktarmaktadır.

“*Hicr, Rükni-Şâmi ile Rükni-Garbî arasında olup yuvarlak biçimlidir.*

Yeri mermer ile döşenmiş olup Kâbe'nin îzarı altındaki şadırvan seviyesindedir. Hatim'in önü, Kâbe'nin oluğu altındaki duvardan Hatim duvarına kadar 17 arşın 8 parmaktır. Hatim'in iki kapısı arasındaki mesafe 20 arşın olup uzunluğu 22 arşındır. Hatim'in içten yüksekliği bir arşın 14 parmak, Makam-ı İbrahim tarafındaki kapısını takip eden kısmının yüksekliği bir arşın 20 parmaktır. Rükni-Şâmi tarafındaki duvarın dıştan dışa yüksekliği ise bir arşın 16 parmaktır. Orta kısmının yüksekliği iki arşın 3 parmaktır. Buradan itibaren bir arşın 14 parmak yüksekliğindeki mermer kaplama bulunmaktadır. Hatim'in içten çevresinin ölçüsü 38 arşın, dıştan çevresinin ölçüsü 40 arşın 6 parmaktır.”¹⁸⁰

¹⁷³ Diyarbekrî, I, 220.

¹⁷⁴ Diyarbekrî, I, 221.

¹⁷⁵ Diyarbekrî, I, 221.

¹⁷⁶ Diyarbekrî, I, 222-224.

¹⁷⁷ Diyarbekrî, I, 221.

¹⁷⁸ Diyarbekrî, I, 224.

¹⁷⁹ Diyarbekrî, I, 219; (Ezrakî, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Abdullah b. Ahmed, *Ahbârü Mekke ve mâ câe fihâ mine'l-âsâr*, I-II, thk: Rüşdi es-Salih Melhasen, Matâbiu Daru's-Sakâfe, 5. bs, Mekke 1998, I, 320)

¹⁸⁰ Diyarbekrî, I, 219; Ezrakî, *Ahbârü Mekke*, I, 320,

Risâlede İbnü’z-Ziyâ el-Mekkî’nin *el-Bahru’l-Amîk* adlı kitabını kullanan Diyarbekrî, Nevevî’nin sadece ismini zikretmiş ve eserinden bahsetmemiştir. Buna karşın *Târîhu’l-hamîs*’te ise Nevevî’nin eserinin ismi “*el-İzâh*” olarak belirtilmiştir.

Burada şu hususa dikkat çekmek yerinde olacaktır. Diyarbekrî, *Târîhu’l-hamîs*’te konu başında Kemaleddin İbn Sultân’ın *Teşvîku’s-sâcid* ve Nevevî’nin *el-İzâh* adlı kitaplarından Kâbe’nin ölçüleri ile ilgili bilgileri aktardıktan sonra kendisinin yapmış olduğu ölçüleri vermektedir. Yaptığı ölçümler neticesinde onların ölçümlerine uymadığını bizzat tespit ederek düzeltmeler yapmıştır.

“Zayıf kul Hüseyin b. Muhammed ed-Diyarbekrî, Allah onu bağışlasın, dedi ki; 931 yılı Şevval ayında Kâbe-i Şerif’in rükünleri arasında ve diğerlerinde Teşvîk ve İzâh’da geçen ölçülerden farklılıklar buldum. Rüknü’l-Hacerü’l-Esved ile Rüknü’l-İrâki arası 24.5 zira’ buldum iki kitapta geçenden farklı olarak. Rüknü’l-İrâki ile Rüknü’l-Garbî arasını İzâh’da geçene muvafık 21 zira’ buldum. Rüknü’l-Garbî ile Rüknü’l-Yemânî arasını İzâh’a muvafık olarak 25 zira’ buldum. Rüknü’l-Yemânî ile Rüknü’l-Esved arasını iki kitaba muhalif olarak 21 zira’ ve 7 parmak olarak ölçtüm.”¹⁸¹

Diyarbekrî’nin aldığı bilgilerin doğruluğunu araştıran bir yapısının olduğu görülmektedir.

Diyarbekrî, bu Risâlesinde bazı rivayetleri isnadını zikrederek veya sadece sahabe ve tabiin ismini zikrederek almıştır. Örneğin Ebû Hureyre’den, “Biz şüphesiz Allah’ın Kitabında Mescid-i Harâm’ın sınırını Hazvera ile Mes’â arası olarak buluruz.”¹⁸² şeklinde bir rivayete yer vermektedir. Ayrıca Abdullah b. Amr’dan “İbrahim yaptığı

¹⁸¹ Diyarbekrî, I, 218.

¹⁸² Diyarbekrî, Risâle, s. 46.

Mescidi-Harâm'ın temeli Hazvera'dan Safa ve Merve'ye 960 zira'dır."¹⁸³ rivayetini, Atâ b. Rebah'ın ise "*Mescid-i Harâm ise hepsidir.*"¹⁸⁴ rivayetini aktarmaktadır.

Risâle, hamd ve senadan sonra Kâbe'nin yönler itibariye genişlik ve uzunlukları, Hicr ve ölçüleri, Mültezem ve ölçüleri, metaî alanı ve ölçüleri, Makâm-ı İbrahim'in ölçüleri ve çevresiyle olan mesafeleri, Mezheb imamlarına nispeten isimlendirilen ve kullandıkları yerler, Kâbe'nin çatısı, oluşu ve mermerleri, Kâbe'nin zaman içerisindeki geçirdiği çalışmalar, Harem alanının boyutları ile ilgili rivayetler, Kâbe kapıları, minareleri, direkleri fazilet bakımından Mekke ve Medine'nin üstünlüğü hakkında, Kâbe'de duaların en fazla makbule şayan olan bölgeleri, çevre duvarlarındaki kemerleri hakkında bilgileri içermektedir.

Diyarbekrî, Risâlesine "*bil ki*" hitabıyla başlayıp yine hamd ve sena ile hitama erdirmiştir. *Târîhu'l-hamîs*'te ise Diyarbekrî'nin o günkü yani 931/1525 yıllarında Kâbe'nin mevcut durumu hakkında bilgi vermektedir ve Diyarbekrî, Kâbe ve çevresindeki yapıların Abbasî Halifesi Mehdî zamanından kalma olduğunu haber vermektedir.¹⁸⁵

Risâleyi neşreden Yahya Hamza Abdulkadir'de Kâbe'nin tarihi, Kâbe'nin iç ve dış ölçüleri, tavanı, oluşu, minareleri, mermerleri, direkleri, kapıları ve yapılmasıyla ilgili haberler, Kâbe'nin süslenmesi, Kâbe'ye hediye edilenler ve asılan eşyalar, Kâbe'nin örtüleri, Kâbe'nin kokusu, Kâbe'nin isimleri, ahir zamanda Kâbe'nin tahrip olması, cahiliye döneminde ve İslâm'ın gelişinden sonra Kâbe'nin açılma zamanları, Mekke'ye dışardan gelenler için namazgahlar konularını içeren geniş bir takdim yapmıştır.¹⁸⁶

¹⁸³ Diyarbekrî, *Risâle*, s. 46.

¹⁸⁴ Diyarbekrî, *Risâle*, s. 47.

¹⁸⁵ Diyarbekrî, I, 223.

¹⁸⁶ Diyarbekrî, *Risâle*, s. 1-38.

4.3. *Ehebetü'n-nâsik ve'l-hâc li-intifâ'ihî bihâ lede'l-ihitiyâc 'ale'l-mezâhibi'l-erba'a*

Diyarbakırî'nin yazmış olduğu eserlerin arasında zikredilmektedir. Diyarbakırî hakkında bilgi veren kaynaklarda adı geçen bu eserle ilgili yeterince bilgi bulunmamaktadır. Katib Çelebî,¹⁸⁷ Bursalı Mehmed Tahir Bey,¹⁸⁸ ve Bağdatlı İsmail Paşa¹⁸⁹ Diyarbakırî'ye ait eserler arasında, bu Risâlenin ismine yer vermişlerdir. Günümüze kadar ulaşmayan bu eser de muhtemelen bir Risâle şeklinde yazılmış olmalıdır.

Eserin, hac için Mekke'ye gelen ziyaretçilerin hac farızasında dikkat etmesi gereken fikhî konuları içerdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bu Risâle dört mezhep üzere yazılmıştır. Bu bilgiler çerçevesinde Diyarbakırî'nin bu mezheplerin görüşlerine en azından hac ile alakalı konularına vakıf olduğunu söylenebilir.

¹⁸⁷ Kâtib Çelebî, I, 205.

¹⁸⁸ Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, III, 73.

¹⁸⁹ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'i-arifin esmai'l-müellifin ve asari'i-musannifin*, I, 319; Süreyya Bey, Mehmed, *Sicill-i Osmânî*, II, 201; Kehhâle, Ömer Rıza *Mu'cemü'l-Müellifin*, IV,47; Türk Ansiklopedisi, Milli Eğitim Bakanlığı, XIII, 386.

II. BÖLÜM

DİYARBEKRÎ'NİN *TÂRİHU'L-HAMÎS* BAĞLAMINDA TARİHÇİLİĞİ

1. Tarihçiliği

Tarihçinin, içinde yaşadığı toplumdan ve döneminin siyasi, sosyal ve kültürel hayatından etkilenmesiyle zihin dünyasının şekillenmesi makul olan bir durumdur. Bu açıdan tarihçi, içinde yaşadığı toplumun bir nesnesi ve bununla birlikte elde etmiş olduğu kazanımlarla zamanının sözcüsü konumundadır. Elde ettiği birikimle tarihi verileri yorumlamada ve onları kullanmada kendine has bir metot oluşturur. Tarihçinin, bilgileri elde etme yolu ve elde ettiği bu bilgileri kullanma şekli, rivayetlerden nasıl yararlandığı ve rivayetlerinin sıhhatinin durumları, muhtevayı oluşturan temel konular tarih yazıcılığını ortaya çıkaran temel hususlardandır. Bu bölümde Diyarbekrî'nin tarihçiliği kısaca ele alınacak ve asıl inceleme metot kısmında yapılacaktır.

İyi bir muhakkik olan Diyarbekrî'nin, birçok farklı ilim dalından oluşan, yüzün üzerinde eserden faydalanarak telif etmiş olduğu eseri *Târihu'l-hamîs* incelendiğinde, onun tarihçiliğine ait bazı bilgilere ulaşılmaktadır. O, kaynaklarına güvendiğini belirtmiştir ve görüşlerini onlardan aldığı bilgiler üzerine kurmuştur. Kendinden önceki siyer müelliflerinden etkilenmiş, içerik ve metot olarak onları takip etmiştir. Bununla birlikte kendine özgü bir metot da oluşturabilmiştir.

Yaşadığı dönemde İslam toplumunda görülen Hz. Peygamber'in mucizeleri ve velîlerin kerametleri gibi yaygın anlayışlar Diyarbekrî'de de görülmektedir. Örneğin kelam ilminin konuları arasında olan velîlerin kerametinin ehl-i sünnet ehline hak olduğu hususuna ayrı bir bahis açmış ve birçok örnek vermiştir. Özellikle Hubeyb ve

Zeyd b. Desinne'nin şehit edilmesinde meydana gelen olayları detaylıca ele almış ve birçok kaynakla da desteklemiştir.¹⁹⁰

Müellifin, İslam tarihindeki olaylara gelenekselci bir yaklaşımı vardır. Zaman içerisinde kaynaklarda anlatılan bazı rivayetler İslam toplumu içerisinde yayılmış ve genel kabul görmüştür. Bu rivayetler toplum tarafından da benimsenmeye başlanmıştır. Toplumda genel olarak kabul edilen birçok rivayet Diyarbekrî tarafından da kabul edilmiştir. Hz. Peygamber'in doğumunda meydana gelen olaylar, şakk-ı sadr olayı, hicret yolculuğunda Sevr Mağarası'nda Hz. Ebu Bekir'i yılan sokması, mağaranın önünde örümcek ağı ve kuşun yuva yapması gibi rivayetler sayılabilir. Hz. Osman'ın şehit edilmesinde Hz. Osman'a atfedilen suçlamalara sorulu-cevaplı izahlar getirmiş, yapılan ithamların haksız olduğunu ifade etmek istemiştir. Hz. Hüseyin'nin şehit edilmesi olayında Sa'd b. Ebi Vakkâs'ın oğlu Ömer'in savunulması da gelenekselci yaklaşımlarına birer örnektir. İtikadi konularda kullandığı kaynaklar eş'ârî-mâturîdî mezheplerine aittir ve değinilen konular da bu mezheplerin görüşlerine göre işlenmiştir. Nebi-Resul konusu, evliyanın kerameti, mucizenin hak oluşu, kadın peygamber konusu, kıyamet alametleri ve nüzûlü İsâ gibi bazı konular bu mezheplerin temel görüşleriyle değerlendirilmiştir.

Târîhu 'l-hamîs'in kaynakları yanında, eserin muhtevası dikkatlice incelendiğinde öncelediği ve vurgu yaptığı bazı konular öne çıkmaktadır. Kısaca aşağıda açıklamaya çalışılan bu konuların geneline bakıldığında, tevhid ve nübüvvet açısından tarihe bakış açısına sahip olduğu ve tarih yazım metodunu tercih ettiği ifade edilebilir. Tarihi, Âdem'den (a.s) Hz. Muhammed'e kadar peygamberler silsilesi olarak ele alması, onların mesajlarının temelini bir kaynaktan olduğu ve mücadelelerinin aynı amaca yönelik olduğu fikrine sahip olduğuna bağlanabilir. Peygamberlerin hayatları,

¹⁹⁰ Diyarbekrî, II, 250-254.

mesajları ve mücadeleleri geniş bir şekilde ele alınmıştır bu bağlamda sanki peygamberler tarihi izlenimini vermektedir. Hz. Peygamber'in hayatını da önceki peygamberlere bağlaması ve devamı niteliğinde siyere devam etmesi tevhide bir bakış açısından tarih okuması olarak değerlendirebilir. Hz. Peygamberden sonraki dönemi, halifeler tarihi olarak kendi dönemine kadar ulaştırması da bu düşüncenin Diyarbekrî de bir izi şeklinde düşünülebilir.

Müellif, âlemin yaratılışında ilk var edilenin Hz. Muhammed'in nûru olduğuna ve bunun nesilden nesile intikaline eserinde sıkça vurgu yapmıştır.

Diyarbekrî'nin eserinde sık ele aldığı konulara, tarihçiliğini tespit açısından değinmek faydalı olacaktır.

1.1. Nûr-ı Muhammedî Anlayışı

Nûr-ı Muhammedî anlayışı, önce Zünnun el-Mısırî (ö. 245/859) sonra yaygın bir şekilde et-Tüsterî (ö. 283/896) ve Hallac (ö. 309/922) tarafından dile getirilmeye başlanmış, İbnü'l-Arabî'de bu düşünce gelişmiş ve daha sistemli bir hale gelmiş tasavvufî bir konudur. Hz. Muhammed'e has "nûr", "Nur-ı Nübüvvet" olarak kabul edilen Nûr'ı-Muhammedî'nin temelinde varlığın yaratılışının sebebi ve temelinin Hz. Muhammed'in ruhunun yaratılması düşüncesi yatmaktadır. Hz. Muhammed'in nurunun ilk var edildiği, âlemin de bu nurdan yaratıldığını ve netice olarak Hz. Muhammed'in her faziletin özü olduğunu fikri İslâm tarihi ve siyer kitaplarında da zamanla yer almaya başlamıştır. Bu düşünceyi savunanlar kendi fikirlerine gerek ayet gerekse hadislerden istişhad getirmişlerdir. Diyarbekrî'nin de eserinde kullandığı ayet ve hadise şunlar örnek olarak verilebilir; *"And olsun ki size kitap verdim, sonra sizinle beraber bulunanı doğru kabul eden bir peygamber gelince herhalde ona inanasınız ve ona mutlaka yardım edersiniz. Bunu ikrâr ettiniz mi, bunun üzerine ahdi kabûl ettiniz mi? demişti. Onlar da*

ikrâr ettik demişlerdi.” (Âl-i İmran 3/81) “Şüphesiz ki size Allah’tan bir Nûr ve çok açık bir kitap da geldi.” (Maide, 5/15)

Hiz. Peygamber’in “Âdem su ile toprak arasında iken ben peygamberdim.”¹⁹¹ “Sen olmasaydın felekleri yaratmazdı.”¹⁹² “Ben yaratılışta nebîlerin ilki, peygamber olarak gönderilme yönünden sonuncusuyum.”¹⁹³ “Ey Câbir! Yüce Allah eşyâdan önce kendi nûrundan senin peygamberinin nûrunu yarattı.”¹⁹⁴ ve “Allah ilk defa benim nûrumu yarattı; Âdem toprakla su arasında iken ben peygamber idim.”¹⁹⁵ şeklinde nakledilen hadisleri “Nûr-ı Muhammedî” anlayışına temel olarak göstermişlerdir.

Bu düşünce hicri üçüncü asırdan önce şia tarafından da dile getirildiği görülmektedir. Hatta bu düşüncenin yabancı kaynaklardan önce şia’ya sonra tasavvuf kanalıyla Müslümanlar arasında yaygınlaştığı da iddia edilmektedir. Şia da bu düşünce Allah’ın en önce yarattığı şeylerin insanların gölgeleri olduğunu, bunların arasında önce var edilenin de Hiz. Muhammed’in gölgesi olduğunu söylemiştir.¹⁹⁶

Hicri III. asrın sonlarına doğru ortaya çıkan ve yaygınlaşan bu düşünceye Diyarbekrî, *Târîhu ’l-hamîs*’te sıklıkla değinmektedir.

Diyarbekrî, eserinin mukaddemesinde Nûr-ı Muhammedî’den bahsetmektedir. Diyarbekrî, Hiz. Âdem’in yaratılmasından evvel yaratılmışların ilki ve kaynağı olarak Hiz. Muhammed’in nûru anlayışına ve konu ile ilgili kaynaklardaki rivayetlere genişçe yer vererek kitabına başlamıştır. Özellikle kendisinin kaynak olarak sık kullandığı

¹⁹¹ Diyarbekrî, I, 37, 39.

¹⁹² Diyarbekrî, I, 50.

¹⁹³ Diyarbekrî, I, 40.

¹⁹⁴ Diyarbekrî, I, 39.

¹⁹⁵ Diyarbekrî, I, 37, 39.

¹⁹⁶ Ay, Mahmut, “İşârî Tefsirlerde Hakikat-i Muhammediyye Anlayışı” *İstanbul Üniversitesi ilahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul 2010, 23, 85.

eserlerde yoğun bir şekilde yer alan Nûr-ı Muhammedî fikrinden Diyarbekrî'nin etkilendiği görülmektedir.

Diyarbekrî, *Târîhu 'l-hamîs*'e şu cümlelerle başlamaktadır;

“İlklerin hepsinden önce nebisinin Nûrunu yaratan Allah'a hamdolsun, aşağı ve üstün olan her şeyi de onun Nûrundan yarattı. Yüce ve temiz sülblere onu yerleştirdi. Her türlü kusurlardan temiz olan rahimlerde onu yetiştirdi. Temiz anne-babalardan diğerlerine geçirdi. Halkların ve kabilelerin en hayırlısının evinden onu çıkardı. En güzel Şemâili ile özel kılınmış Muhammed'i en sabit mûcizeler ve en açık delillerle destekledi. Salat ve selam ona ve en kâmil faziletlerle sahip seçilmiş kardeşlerine olsun. Salat ve selam yine onun ailesine ve en güzel hasletlere sahip ona uyan arkadaşlarına olsun. Bundan sonra zayıf kul Diyarbekrî, nimet sahibi Allah'tan isteyerek diyor ki; Allah onu ve anne-babasını bağışlasın. Bu derlemeler gönderilmişlerin siyeri ve –salat ve selam onun ailesine ve arkadaşlarına olsun- nebilerin sonuncusunun Şemâilidir.”¹⁹⁷

Diyarbekrî, bu nûrun Hz. Âdem'den Hz. Peygamber'in babasına kadar geçtiğini, peygamberlerin hayatlarını anlatılırken dile getirmiştir. Özellikle Hz. Âdem'in yaratılmasından sonra arşta Hz. Muhammed'in ismini görmesi ve onun ismiyle Allah'a dua etmesiyle¹⁹⁸ Hz. Âdem'den itibaren Nûr-ı Muhammedî'nin nakliyle alakalı birçok rivayete yer vermektedir.¹⁹⁹ İbn Abbas'tan aktarılan bir rivayette Allah, Hz. Âdem'i yarattığında onun sırtından Hz. Muhammed'in Nûrunun çıktığı ve meleklerin de bu Nûra baktıklarına dair bir bilgiyi aktarmaktadır.²⁰⁰ Bir diğer rivayet ise Hz. Havva'nın

¹⁹⁷ Diyarbekrî, I, 5.

¹⁹⁸ Diyarbekrî, I, 74.

¹⁹⁹ Diyarbekrî, I, 74.

²⁰⁰ Diyarbekrî, I, 86.

mehriyle ilgili olarak Allah'ü Teâla Hz. Âdem'e “*Ey Âdem, Habibim Muhammed b. Abdullah'a günde 20 kez salat getir.*” der.²⁰¹ Hz. Âdem de böyle yapar. Başka bir rivayette Âdem ve Havva'nın çıkarılma esnasında Hz. Âdem'in başını kaldırdığında “*La ilahe illallah Muhammedü'r-Rasülullah*” yazısını görür. Hz. Âdem de “*Ya rabbi Muhammed hakkı için beni bağışla.*” diye dua eder.²⁰² Kastallânî'den yaptığı bir alıntıda ise “*Ben yaratılıştta peygamberlerin ilkiyim gönderilişte ise sonuncusuyum.*” rivayetini ele alır ve ilk yaratılmanın nasıl olabileceğine dair izaha değinir.²⁰³

Diyarбекрî, Neseffî'nin *Medârikü't-Tenzil* adlı tefsir kitabından yaptığı bir alıntıda Hz. Süleyman'ın (a.s) gökyüzünde bir halı üzerinde İstahar'dan Yemen'e geçerken Medine'yi gördüğünü ve dediği cümleleri aktarmaktadır; “*Bu ev ahir zamanda gelecek Peygamberin Hicret edeceği evdir. Ne mutlu ona inananlara, ne mutlu ona tabi olanlara!*”²⁰⁴

Diyarбекрî, Nûr-ı Nebî'nin Hz. Peygambere kadar intikalinde Şuara sûresi 219-224. ayetlerini de bazı müfessirlerin görüşleriyle birlikte zikreder. Bu ayetlerin tefsirinde ve bazı rivayetler temiz sülblerden temiz rahimlere peygamberlerden peygamberlere ve alınlardan alınlara intikal ederek Hz. Peygamber'in babası Abdullah'a kadar geçtiğine tekrar değinmiştir. Bu alınıdaki Nûr nedeniyle Kureyş kadınlarının Abdullah ile nikâhlanmak istemişlerdi.²⁰⁵ Bu Nûr'un diğer peygamberlere geçtiğine dair başka rivayetler de sıklıkla zikredilmektedir.²⁰⁶

²⁰¹ Diyarбекрî, I, 87.

²⁰² Diyarбекрî, I, 97.

²⁰³ Diyarбекрî, I, 40, 106 (Diyarбекрî, Hz. Peygamberin nesebinin Adnan'a kadar olan kısmında ittifak olduğunu ve sonrasında ise gerek sayının çokluğu ve gerekse isimler noktasında ihtilaf olduğu gerekçesiyle bu rivayeti eleştirir. I, 106-107)

²⁰⁴ Diyarбекрî, I, 442.

²⁰⁵ Diyarбекрî, I, 104.

²⁰⁶ Diyarбекрî, I, 105.

Hız. Peygamber'in babası Abdullah'ın Hız. Âmine ile beraberliğinden önce güzel ve itibarlı bir kadın olan Has'eme, Abdullah'ın alnında Nûr görmüştü. Abdullah ile Amine'nin evliliğinden sonra tekrar o kadınla karşılaşmış bu kez Has'eme Abdullah'tan o 'Nûr'un kaybolduğunu söylemiştir.²⁰⁷ Abdullah'taki bu Nûr'la ilgili başka bir rivayet de şöyledir: Abdullah ve babası Abdulmuttalib nezrettiği kurban olayında Kuteyle isminde bir kadına rast gelirler. O da Abdullah'ın alnında Nûr'u görür.²⁰⁸

Hız. Peygamber'in babasında görülen Nûr, aynı şekilde annesi Amine'ye de intikal etmiştir. Onun hamileliğinde birçok olağandışı olaylar yaşamıştır. Hamileliğinin kolaylığı, doğumda onu hiç kimsenin görmemesi, hayz olmaması, gaipten sesler duyması, doğum gecesinde hayvanların konuşmaları, birbirlerine müjdeleri bunlardan bazılarıdır. Hatta fil ashabının helaki de Hız. Peygamber'in doğumuna bağlanmaktadır.²⁰⁹

Diyarbekrî ilginç bir rivayeti de şöyle aktarır. Hız. Nuh gemi yaparken ağaçtan dört tahta yapar. Bu tahtaların ilkinde Ebû Bekir'in (r.a) ikincisinde Ömer'in (r.a) üçüncüsünde Osman'ın (r.a) sonuncusunda ise Ali'nin (r.a) isminin yazdığını görür. “*Ey Cebrail! Bunlar kimdir? diye sorar. Cebrail, onlar Peygamberlerin sonuncusunun ashabıdır. Geminin bu tahtalar olmadan tamamlanmayacağı gibi bu dördü olmadan Muhammed'in ümmetinin işi/durumu tamamlanmaz.*” Bu rivayet Nûr-ı Muhammed'e işaret ettiği gibi Hız. Peygamberden sonra gelen halifelerin isimlerini ve sırasını vermesi açısından değerlendirilmesi gereken bir durumdur.²¹⁰

²⁰⁷ Diyarbekrî, I, 335.

²⁰⁸ Diyarbekrî, I, 336, 434.

²⁰⁹ Diyarbekrî, I, 341, 371, 372, 373, 435.

²¹⁰ Diyarbekrî, I, 127.

Başka bir rivayet ise bu Nûr, Hz. İsmâil'in oğlu Gaydar'da,²¹¹ Kusay'da,²¹² Hâşim'de²¹³ zuhur etmiştir.

Diğer bir rivayette Abdullah'ın doğumu hakkında aktarılmıştır. Diyarbekrî, siyer ve tarihçilerin görüşü olarak aktardığı bilgide Abdullah'ın doğduğunda da Şamlı din adamları tarafından bilindiği ve yanlarında olan kitaplarında şunların yazılı olduğunu bildirmektedir: *“Üzerinde Hz. Yahya'nın damlayan kanı olan beyaz cübbeyi bulduğunuzda bilin ki bu gece Muhammed Mustafa'nın babasının doğduğu gündür. Abdullah'ı gafıl bir anında yakalamak üzere Mekke'ye gittiler. Allah onların kötülüklerini engelledi ve hiçbir şey yapamadan geri döndüler. Abdullah'ın Nûr'u hakkında Kureyş'e parlayan bir Nûr bıraktık. Bu Nûr için gelen din adamları da bu nûr Abdullah'ın değil bilakis bu nûr Muhammed'in nûrudur.”* Abdullah'ın başından geçen bazı garip olayları da bu nûr çerçevesinde aktarılır. *“Ey kendisine Muhammed'in nûru emanet edilen selam olsun sana”* şeklindeki bu rivayette üstte zikredilen rivayet desteklenmektedir.²¹⁴

Hz. Peygamber çocukken gözünden hastalanır. Mekke'de hiç kimse iyileştirmez ve Abdülmuttalib'e Ukaz tarafında bir kâhinin olduğunu ve torununu bu kâhinin iyileştirebileceğini söylerler. Abdülmuttalib, torununu oraya götürür. Kâhin Hz. Peygamberi görünce *“ey Abdülmuttalib! Bu çocuk bu ümmetin peygamberidir.”* diyerek geri dönmesini ve onu koruması tembihler.²¹⁵

²¹¹ Diyarbekrî, I. 266, 207.

²¹² Diyarbekrî, I, 278, 272, 273.

²¹³ Diyarbekrî, I, 286.

²¹⁴ Diyarbekrî, I, 331.

²¹⁵ Diyarbekrî, I, 437.

Ayrıca Hz. Peygamber'in atalarından hiç kimsede nikâhsız birleşmenin olmadığına dair İbnü'l-Kelbî'den gelen rivayeti aktarır.²¹⁶ Bu konuda Hz Peygamberin nesebinin nikâhla devam ettiğini birçok örnek vermektedir.²¹⁷

Görüleceği üzere Diyarbekrî bu konuya çok fazla yer ayırmıştır. Onun peygamber tasavvurunda Hz. Muhammed'in yaratılanlar içinde en değerli, nûrunun ilk yaratılan ve yaratmada bir sebep olduğu fikri görülmektedir. Tarih anlayışını da bu düşünce yansıtmaktadır. Onun siyeri yazım metoduna başlangıç noktası olarak âlemin yaratılışı ve Nûr-ı Muhammed'i konusunu alması, bu konuya değer verdiğini göstermektedir. Nûr-ı Muhammed hakkındaki rivayetler Kastallânî'nin *Mevâhib*'inden ve Moğultay b. Kılıç'ın *Sîre*'sinden alınmıştır. Diyarbekrî görüleceği üzere ilk dönem siyer kaynaklarından bu konularda hiç faydalanmamıştır.

Târîhu'l-hamîs'te; Hz. Muhammed daha Hz. Âdem yaratılmadan Nûr'u yaratılan, atalarından nihayet Hz. Peygamber'in ebeveynine intikal eden bu Nûr'la o nûr'u görenlerce hemen fark edilen, özellikle peygamber bekleyen Yahudilerce özelliklerinden bilinen, kâhinlerce peygamberliği müjdelenen bir peygamber olarak tasavvur edilmektedir.²¹⁸ Müellifin görüşlerini temellendirdiği ve genelde eserin birçok konusunda sıklıkla vurguladığı Nur-ı Muhammed'i fikrine ait rivayetler zayıf, uydurma ve israiliyat bilgilerine dayanmaktadır.

²¹⁶ Diyarbekrî, I, 41. (Nesep bilginlerinin Hz. Muhammed'in (s.a.v) ancak yirmi atasının tespiti ancak yapılabilmişken bu rivayetin savunma ve yüceltme mantığı çerçevesinde oluşturulduğuna dair bkz. Özdemir, Mehmet, "Siyer Yazıcılığı Üzerine", *'el-Milel ve'n-nihal*, c. 4, sy.3, s. 129-162, Eylül-Aralık Ankara 2007, s. 136)

²¹⁷ Diyarbekrî, I, 267, 429.

²¹⁸ Diyarbekrî, I, 363.

1.2. Nübüvvet Anlayışı

İnsanlara doğru yolun gösterilmesi iyi-kötünün açıklanması dünya ve ahiret hayatına dair yol gösterilmesi için yapılan elçilik görevi, onlara rehberlik yapılması şeklinde ifade edilen nübüvvet Hz. Muhammed ile son bulmuş ve O, Hatemü'n-Nebiyin olarak vasıflandırılmıştır.

Diyarbakrî, Hz. Muhammed'in hayatını ele alırken Âdem'den (a.s) başlamış, sonra gelen peygamberlerin hayatlarına değinmiş, onları nübüvvet halkasının bir devamı olarak görmüş ve tarih anlayışını bu temel üzerine bina etmiştir. Özellikle önceki konularda değinildiği üzere, ilk yaratılan nûrun Hz. Peygamber'in nûru düşüncesine vurgu yapması, bu nûrun atalarına intikaline sık atıf yapması, peygamberler tarihi şeklinde eserin ilk bölümünde geniş yer ayırması bizi bu fikre sevk etmektedir.

1.3. Mûcize Anlayışı

Mûcize bir şeye gücü yetmemek, aciz bırakmak manalarına gelmektedir. Allah tarafından gönderilen peygamberlerin peygamberliğini pekiştirme adına, inanmayanlara karşı peygamberlik iddiasına destek amacıyla Allah'ın peygamberlerine yardım mahiyetindeki olağanüstü olaylar, şeklinde nitelenmektedir. Kelam âlimleri, mûcizeyi hissî, aklî ve Haberî mûcize olarak tasnif etmektedirler. Hissî mûcizeler, peygamberler vasıtasıyla meydana gelen ve insanların duyularına etki eden fevkalade olaylardır.

Kur'ân'da tarih boyunca gönderilen elçilerin kavimlerine karşı gösterdiği mûcizelere yer verilmektedir. Hz. İbrahim'in Nemrud'un ateşinde yanmaması, Hz. Musa'nın âsasının yılan olması, elinin aydınlık olması, Kızıldeniz'in yarılması,²¹⁹ Hz.

²¹⁹ A'râf, 7/107-108, 117-122; Tâ-hâ, 20/19-22, 67-70,

Salih'in devesi,²²⁰ Hz. İsa'nın beşikteyken konuşması ve ölümleri diriltmesi²²¹ bunlardan bazılarıdır. Hz. Muhammed'in ise en önemli mûcizesi Kur'a-ı Kerim'dir. Bunun yanında Hz. Peygambere hissi mûcize verildiği de kelimâ âlimlerince kabul edilmektedir.²²² Ayrıca Hz. Muhammed'in peygamberlik öncesi gösterdiği olağanüstü olaylara da irhas ismi verilmektedir. Diyarbekrî de Hz. Muhammed'in peygamberlik öncesini hayatı hakkında bilgi verirken Fil olayını incelemiş Ebrehe ve ordusunun helakini irhasat olarak isimlendirmiştir.²²³

Hz. Peygamber'in hayatı anlatılırken ilk dönem siyer kaynakları ile daha sonra yazılan kaynaklarda mûcize rivayetlerinin farklılaştığı ve arttığı görülmektedir.²²⁴ Diyarbekrî de Hz. Peygamber'in hayatını ele alırken Hz. Peygambere ait bu tür rivayetlere sıklıkla yer vermiştir. Diyarbekrî'nin siyer yazımında delâil ve hasâis türü kaynaklardan etkilendiğini görülmektedir. Daha önce değinilen Nûr-ı Nebî konusunda beklenen ve birçok kimse tarafından gelecekte peygamber olacağı söylenen ayrıca atalarındaki nûr vesileyle peygamber olacağı çeşitli çevrelerce dile getirilen bir peygamber anlayışı ağır basmaktadır. Yine *Târîhu 'l-hamîs*'te doğmadan önce başlayan olağanüstü olaylar vefatına kadar sıklıkla dile getirilmiştir. Doğduğu gece şeytanın taşlanması, Kısra'nın sarayının yıkılması, Farslıların bin yıldır yanan ateşinin sönmesi, Sâve gölünün kuruması bunlardan birkaç tanesidir. Abdülmuttalib, Kâbe'de tavaf ederken "*Allah'u Ekber*" sesleri duymuş ve Kâbe'deki putlar yere serilmiş ayrıca kendisine Âmine'nin Muhammed'i dünyaya getirdiği nidasında bulunulmuştur. Âmine'nin doğumu esnasında vücudundan nûr çıkması/yıldız çıkması ve bu nûr vesilesiyle Şam saraylarının yıkılması, doğunun-batının aydınlanması, Varaka b. Nevfel

²²⁰ Hûd, 11/64-68; Şems, 91/11-15.

²²¹ Âl-i İmrân, 3/49; Mâide, 5/110.

²²² Bulut, H. İbrahim, "Mucize", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 553

²²³ Diyarbekrî, 1, 341.

²²⁴ Özdemir, Mehmet, "Siyer Yazıcılığı Üzerine", *el-Milel ve'n Nihal*, 2007, c:4 sy:3, 129-162.

ve Râhib Bahîra'nın onu gönderilen peygamber olarak belirtmesi şeklinde yer verilen rivayetlerde bu konuya birer örnektir.²²⁵ Sünnetli doğması da mûcize zümresinden rivayet olarak aktarılmış ve bu konudaki mezheplerin Peygamberlerin sünnetli olup olmaması hususundaki fikhî görüşlerine de yer verilmiştir.²²⁶

Diyarbekrî, Hz. Peygamber'in hasâisine dair Süyûtî'den yapmış olduğu iktibasta mûcizeleri ayrıca ele almıştır. Kur'ân-ı Kerîm, Hz. Peygamber'in başlıca ve devamlı mûcizesi olarak zikredildikten sonra göğsünün yarılması, Beytü'l-Makdis'ten haber vermesi, ay'ın yarılması, Hicret esnasında müşriklerin gözlerine kum serpmesi ve gözlerinin perdelenmesi, güvercin ve örümceğin mağarada set olması, Hicret yolculuğunda Süraka b. Malik'in atının tökezlemesi, Katâde b. Nu'man'ın gözünün tekrar görür hale gelmesi, dualarının kabul olması (örneğin Hz. Câbir, Hz. Enes'in duaları), Ebû Leheb, Utbe ve Uteybe'ye beddualarının kabulü, ağacın Hz. Peygamber'in çağrısıyla gelmesi, taşların selamlaması, yemeğin tesbihi, ikram edilen keçinin zehirli olduğunu söylemesi, çok iş yaptıırılan devenin şikâyeti, sol eliyle yemek yemeye devam eden kimsenin elini kullanamaması, parmaklarından su akması, Tebük seferinde suyun bollaşması, İkrime b. Ebî Cehil'in sözüne karşılık taşların peygamberliğine şahitlik etmesi, hasta olan çocuğun iyileştirmesi, kılıcı kırılan Ukkâşe'ye verdiği otların kılıç olması, ölüleri diriltmesi, sağıruları işittirmesi, güneşi geri döndürmesi, bulutun gölgelemesi, Hz. Halime'nin yanında meydana gelen olaylar aktarılmıştır.²²⁷

Bu bölümlerde Kastallânî'nin *Mevahib*'i,²²⁸ Nûreddin el-Camî'nin *Şevâhid*'i,²²⁹ Fahrettin Razi *Tefsir*'i²³⁰ Beyhakî'nin *Delâil*'i,²³¹ gibi eserler ön plandadır. Fahrettin

²²⁵ Diyarbekrî, I, 371.

²²⁶ Diyarbekrî, I, 378.

²²⁷ Diyarbekrî, I, 329, 403-414, 418, 472; II, 435.

²²⁸ Diyarbekrî, I, 371, 374.

²²⁹ Diyarbekrî, I, 370.

²³⁰ Diyarbekrî, I, 405.

Râzî'nin Hz. Peygamber'in doğmadan önceki dönemlerde meydana gelen olayların irhâs kabilinden mûcize olarak öne alınmasının caiz olduğu görüşünü aktardığı paragrafın yeri önemlidir. O, bu görüşü Ebrehe'nin ordusuyla Kâbe'yi yıkmaya geldiği ve helak olduğu Fil olayından sonra dile getirmiş, onların helakinde Allah'ın kudretine ve Hz. Muhammed'in izzet ve şerefine dikkat çekmiştir.²³²

Yukarıda zikredilen örneklerden Diyarbekrî'nin mûcize özelliğini öne çıkaran, bir peygamber anlayışına sahip olduğunu görülmektedir. Ancak bu görüşlerine bazı zayıf ve uydurma rivayetleri delil getirmesi, israiliyata yer vermesi ve genişleyen siyer rivayetlerine sık başvurması dönemindeki hakim anlayışının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

2. Eserde İzlediği Metot ve Üslûb

Diyarbekrî kendinden önceki müellifler gibi eserine hamdele ve salvele ile başlamaktadır. Eserine şöyle bir başlangıç yapmaktadır.

*“Hamd herşeyden evvel nebi'sinin nûrunu yaratan, yüce ve alçak herşeyi onun nûrundan yaratan sonra iyi-hoş, alî sülblere onu yerleştiren, ayıp ve kusurlardan uzak temiz rahimlerde büyüten, sağlam-temiz anne ve babalarda çeviren, halkların ve ailelerin en hayırlısının en temiz evinde seçilmiş Muhammed'i en açık siyer ve en güzel şemâil ile onu ortaya çıkaran, en sağlam mûcizelerle ve en açık delillerle onu destekleyen Allah'adır. Allah onu ve en kâmil faziletlerle seçilmiş kardeşlerini hayırla kuşatsın.”*²³³

²³¹ Diyarbekrî, I, 524.

²³² Diyarbekrî, I, 341.

²³³ Diyarbekrî, I, 5.

Kâbe hakkında yazdığı Risâleye başlangıcı ise “*Hamd âlemlerin rabbi Allah’adır. Salât ve selâm Resûlu Muhammed’e âline ashâbına olsun. Hamd ve senadan sonra bu risâle, fî zer’i Mesâhâtî’l-Ka’beti’l-Muazzama ve’l-Mescidi’l-Harâm hakkında bir risâledir. En zayıf kul Hüseyin b. Muhammed ed-Diyarбекrî onu topladı (derledi). Allah onu ve Anne-babasını keremiyle bu vesile ile faydalandırsın.*”²³⁴

Bu duada görüleceği gibi insanlar dile getirmek istediğini, öncelediği hususları hamd ifadesinden sonra dile getirir. Diyarбекrî, Hz. Peygamber’in yaratılış ve gönderilişine büyük bir değer atfetmektedir. Kısaca ifade etmek gerekirse Diyarбекrî kitabının yazılış amacını bu duada dile getirmiştir, denilebilir. Taberî, İbn Kesîr ve İbnü’l-Esîr gibi kendinden önceki müelliflerde dua kısmında ilk önce tevhid hususu göze çarparken Diyarбекrî de nübüvvet konusu ağır basmaktadır.²³⁵

Bu amacı ortaya koyduktan sonra Diyarбекrî eserinin mukaddimesinde Hz. Muhammed’in siyerini ve şemâilini yazmaya çalıştığını ifade etmektedir. Hedefini ifadeyle birlikte eserine kaynak teşkil edecek kitapların isimlerini vermek suretiyle okuyucuya eserinin hangi kaynaklardan beslendiğini görmesini sağlamaktadır. Yani hedef ve hedefe ulaştıran kaynak eserler mukaddimede verilmektedir.

²³⁴ Diyarбекrî, *Risâle*, s. 39.

²³⁵ “*Evvel ve âhir, bâtin ve zahir, her şeyi bilen, kendisinden önce hiçbir şeyin bulunmadığı ilk, kendisinden sonra hiç bir şeyin olmayacağı son, kendisinden üst hiçbir şeyin bulunmayacağı zahir, kendisinden geride hiçbir şeyin bulunmayacağı bâtin, devamlı surette kemâl sıfatlarıyla muttasif olarak mevcudiyeti süren ezeli ve kadîm; aralıksız, inkıtasız, zevalsiz bir surette sonsuza dek baki ve sermedi olarak varlığı devam edecek; siyah karıncanın zifiri karanlık gecede sessiz kaya üzerindeki yürüyüşünü bilmekte, kumların sayısını bilmekte, yüce, ulu ve her şeyi yaratıp bir ölçü ile takdir edici, gökleri sütunsuz olarak yükseltmiş, semaları çiçek gibi parlak yıldızlarla süslemiş, semalarda yıldızları kandil kılmış, ayı parlak ışıklar saçıcı yapmış, bunların üstünde de göğü kubbe gibi yuvarlak, geniş ve yüksek bir şekilde yaratmış, sütunları yüce Arş-i A’la’yi yaratmış olan Allah’a hamdolsun.*” İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, I, 5.

Diyarbekrî'nin bu eseri, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) sîretiyle ilgili zamanına kadar yazılan eserler içinde, farklı alanda birçok kaynaktan yararlanılmasıyla önem arz etmektedir. O, işlediği konularla ilgili verdiği bilgileri genel olarak hep ilk kaynaklardan almaya özen göstermiştir. Örneğin İbn İshâk,²³⁶ İbn Hişâm,²³⁷ Vâkıdî,²³⁸ Ezrakî,²³⁹ İbn Sâ'd,²⁴⁰ İbn Kuteybe²⁴¹ ve Taberî²⁴² zikredilebilir. Musa b. Ukbe,²⁴³ Asım b. Ömer b. Katade,²⁴⁴ Zührî,²⁴⁵ Urve b. Zübeyr,²⁴⁶ Şurahbil b. Sâ'd,²⁴⁷ Zübeyr b. Bekkar²⁴⁸ gibi ilk dönem müelliflerin rivayetlerini de aktarmıştır. Diyarbekrî, İbn İshâk'ın eserinden birçok alıntı yapmasına rağmen kaynakçasında onu belirtmemiştir. Muhtemelen İbn Hişâm'ın rivayetlerinden faydalanmıştır. Aynı şekilde Musa b. Ukbe, Zührî, Urve b. Zübeyr, Şurahbil b. Sâ'd, Zübeyr b. Bekkar'dan gelen rivayetler iktibas yaptığı kitaplardan atfen aldığı anlaşılmaktadır. En fazla yararlandığı ilk dönem kaynaklar İbn İshâk, İbn Hişâm ve Vâkıdî'dir. Ancak şemâil ve delâil konularında ise daha sonra telif edilen eserlerden istifade edildiği görülmektedir. Bu bölümlerde (Delâil ve Hasâis) de Diyarbekrî ayet ve hadisleri yoğun bir şekilde kullanmaktadır.²⁴⁹ Süyûtî, Kâdı İyâz, Kastallânî, İbnü'l-Cevzî, Beyhakî gibi müellifler sıkça başvurulmuş kaynaklardır. Ayrıca

²³⁶ Diyarbekrî, I, 332, II, 176.

²³⁷ Diyarbekrî, I, 210.

²³⁸ Diyarbekrî, I, 178, 179.

²³⁹ Diyarbekrî, I, 212, 219.

²⁴⁰ Diyarbekrî, I, 555, II, 71, 294.

²⁴¹ Diyarbekrî, I, 231, 288, 289, 292, 294.

²⁴² Diyarbekrî, I, 419.

²⁴³ Diyarbekrî, I, 209, 282, II, 31, 182, 293.

²⁴⁴ Diyarbekrî, I, 588.

²⁴⁵ Diyarbekrî, I, 268.

²⁴⁶ Diyarbekrî, I, 554.

²⁴⁷ Diyarbekrî, I, 300.

²⁴⁸ Diyarbekrî, I, 162, 282, 306, 312, II, 179.

²⁴⁹ Diyarbekrî, I, 428, 429 (Mâide, 5/103,)

tefsir²⁵⁰ ve hadis²⁵¹ gibi alanlardan da yararlanmıştır. Özellikle Hz. Muhammed'in Hasâisi hakkında bilgiler ihtiva eden Süyûtî'nin *Enmuzecü'l-lebib* adlı eserinden ilgili bölümleri genişçe iktibas etmiştir.²⁵²

Faydalanılan eserlerin başlangıçta verilmesiyle okuyucuya genel bir değerlendirme yapma fırsatı da sağlamaktadır. Okuyucu bu kaynaklar hakkında bilgi edinerek kaynak eserlerin sıhhati ve güvenilirliği hakkında bir hükme ulaşabilir. Bunun yanında Diyarbekrî eserinde kullandığı kaynaklara “*hürmete layık, kerim kardeşlerimin kıymetli, muteber kitaplarından seçtim.*”²⁵³ diyerek onlara güvendiğini ifade etmekte ve değer vermektedir.²⁵⁴

Günümüz çalışmalarında dipnot bilgisi olarak gösterilen bilgi kaynaklarını döneminin yazım usûlü olan rivayetleri konu içinde okuyucuya sunmuştur. Eserinde geçen kaynakların sayısının hayli fazla olması, onun geniş bir eser kritik ettiğine delil olabilir. Bununla beraber kendi dönemine yakın zamanlarda yazılmış eserlere de ulaşmıştır. Sehâvî'nin, *el-Makasıdu'l-hasene*'si,²⁵⁵ Muhammed el-Câmî'nin (ö. 898/1492), *Şevâhidü'n-nübüvve*'si,²⁵⁶ Devvânî'nin, *Şerhu'l-Akâidü'l-Adudiyye*'si,²⁵⁷ Süyûtî'nin, *Enmûzecü'l lebîb*'i,²⁵⁸ Semhûdî'nin, *Vefâ'ü'l-vefâ*'sı²⁵⁹ ve *ed-Davû'l-lâmi*'si,²⁶⁰ Kastallânî'nin, *Mevâhib*'i,²⁶¹ Uleymî'nin, *el-Ünsü'l-celîl*'i²⁶² örnek olarak zikredilebilir.

²⁵⁰ Diyarbekrî, I, 434, 436.

²⁵¹ Diyarbekrî, I, 432.

²⁵² Diyarbekrî, I, 391.

²⁵³ Diyarbekrî, I, 5.

²⁵⁴ (bkz. s. 162 ve devamı)

²⁵⁵ Diyarbekrî, I, 39.

²⁵⁶ Diyarbekrî, I, 365.

²⁵⁷ Diyarbekrî, I, 6.

²⁵⁸ Diyarbekrî, I, 6.

²⁵⁹ Diyarbekrî, I, 51, II, 504.

²⁶⁰ Diyarbekrî, I, 538.

Diyarbekrî *Târîhu 'l-hamîs*'i yazarken kendini de “*Hüseyin b. Muhammed dedi ki;*” diyerek kaynak olarak göstermektedir. Bir sonraki kısımda “*Zayıf kul Hüseyin b. Muhammed ed-Diyarbekrî dedi*” şeklinde künyesiyle ismini zikretmektedir. Bir sonraki kısımda kitabına izafetle kendini tekrar zikretmektedir. “*Zayıf kul kitabın müellifi Hüseyin b. Muhammed ed-Diyarbekrî, Allah onu bağışlasın, dedi ki*”.²⁶³ Bedir Gazvesinin meydana geldiği yere yapmış olduğu ziyaretten elde ettiği tecrübi bilgisine de atıf yapmaktadır.²⁶⁴

Mekke'nin fazileti anlatılırken konu detaylıca işlenmiş ve neticede Diyarbekrî, Mekke'nin faziletlerinden istifade sadedindeki iştियakını şöyle dile getirmektedir. *Kitabın Müellifi Hüseyin b. Muhammed ed-Diyarbekrî dedi: “Bu faziletleri elde etme tamahı gerektiği gibi hakkını veremeyeceğimi bilmeme rağmen o konunun etrafına doğru çekti. Gelin Hz. İbrahim'in ahvaline dönelim.”*²⁶⁵

Diyarbekrî, eserin yazılış amacını ve yararlandığı kaynakları verdikten sonra eserinin içeriğini, günümüzde içindekiler olarak nitelendirilebilecek tarzda, açıklamaktadır. Mukaddime, üç bölüm ve hatime kısımları ve bu bölümlerde hangi olayı hangi başlık altında inceleyeceğini ifade etmektedir. Bu metot ile eserin genel muhtevası hakkında okuyucunun bilgi edinmesini sağlamaktadır. Eserde konuların taksimi ve amaç-kaynak-içerik belirtilmesi eserin bir metot çerçevesinde yazıldığı sonucuna ulaştırmaktadır.

İslâm tarihini Hz. Âdem'in yaratılışı ile başlatan siyer müellifleri İbn İshâk, İbn Hişâm, Taberî, İbnü'l-Esîr ve İbn Kesir gibi seleflerinin metodunu takip eden Diyarbekrî, eserini Hz. Âdem'in yaratılışı ile devam etmiştir. Bu da onun siyeri,

²⁶¹ Diyarbekrî I, 288.

²⁶² Diyarbekrî, I, 133, 159.

²⁶³ Diyarbekrî, I, 220.

²⁶⁴ Diyarbekrî, II, 115.

²⁶⁵ Diyarbekrî, I, 230.

peygamberler tarihi halkasının bir parçası olarak gördüğünü göstermektedir. Her ne kadar kendisinin amacı Hz. Peygamber'in hayatını yazmak olarak ifade etse de Hz. Âdem'den kendi zamanına kadar olan olaylara geniş bir şekilde değinmesi eserini genel tarih kitabı olarak değerlendirilmesine de neden olmaktadır.

Diyarбекрî, mukaddime bölümünde Hz. Muhammed'in doğumuna kadar olan olaylara geniş yer ayırmıştır. Resûl ve nebi kelimelerinin tarifi ile başlayıp, peygamberler ve sayıları ile bilgi verdikten sonra Tevrat,²⁶⁶ Zebur²⁶⁷ ve İncil'den²⁶⁸ bazı rivayetleri kısaca zikretmiş ve Kur'ân hakkında genel tefsir konusu olan bilgilere değinmiştir. Özellikle bu konuları ifade etmek gerekirse, Mekke'de inen ayetler,²⁶⁹ Medine'de inen ayetler,²⁷⁰ indiği yer hakkında ihtilaf edilen ayetler,²⁷¹ iki kez nazil olan ayetler,²⁷² Mekkî olan sûredeki Medenî ayetler,²⁷³ Mekkî olup hükmü Medine'de uygulanan ayetler,²⁷⁴ Medine'de inip hükmü Mekkî olanlar,²⁷⁵ Mekkî olup Medine'de inen ayetlere benzeyenler,²⁷⁶ Medenî olup Mekke'de inen ayetlere benzeyenler,²⁷⁷ Medenî olan sûredeki Mekkî ayetler,²⁷⁸ kış ve yaz dönemlerinde inen ayetler,²⁷⁹ nasih ve mensuh²⁸⁰ gibi hususlarda örneklerle konuyu izah etmeye çalışmıştır. Eserinde

²⁶⁶ Diyarбекрî, I, 17.

²⁶⁷ Diyarбекрî, I, 17.

²⁶⁸ Diyarбекрî, I, 18.

²⁶⁹ Diyarбекрî, I, 21.

²⁷⁰ Diyarбекрî, I, 22.

²⁷¹ Diyarбекрî, I, 22.

²⁷² Diyarбекрî, I, 23.

²⁷³ Diyarбекрî, I, 23.

²⁷⁴ Diyarбекрî, I, 23.

²⁷⁵ Diyarбекрî, I, 23.

²⁷⁶ Diyarбекрî, I, 24.

²⁷⁷ Diyarбекрî, I, 24.

²⁷⁸ Diyarбекрî, I, 23.

²⁷⁹ Diyarбекрî, I, 25.

²⁸⁰ Diyarбекрî, I, 27.

kullandığı tefsir ilmine ait kaynakları ileriki bölümlerde göstermeye çalıştık. Siyer anlatımı içinde bu derece yoğun bir tarzda tefsir ilmine ait konuları işlemesi, Diyarbekrî'nin tefsir ilmine de vukûfiyetini göstermesi açısından önemlidir. Bu konulara geniş yer ayırması okuyucu açısından eserin akıcılığında eleştirilmeye neden olabilir. Diyarbekrî, diğer bölümlerde olduğu gibi tefsir kaynaklarından da bilgileri aynen almıştır.

Bu konuları incelerken Akâid ve tefsir kitaplarından faydalanan Diyarbekrî'nin Akâid ve tefsir konularına daha başlangıçta değinmesi onun nübüvvet konusuna önem verdiği bir delil olmalıdır. Bölüm sonunda yine konuyla alakalı olan Delâilü'n-Nübüvve konusuna değinmesi, önceki kitapların, Yahudi ve Hristiyan âlimlerin rivayetlerinden ve meydana gelen olağanüstü olaylardan Hz. Muhammed'in nübüvvetini ispata çalışması bu görüşü destekler mahiyettedir.²⁸¹

Diyarbekrî ele aldığı konuyu incelerken konu, hangi ilim dalı ile ilgili ise o ilmin temel kitaplarından istifade etme yoluna gitmiştir. Bu durum çalışmanın önemi artırmaktadır. Çünkü bir konu tarihi ilgilendirdiği kadar tefsir, hadis, Akâid, dinler tarihi gibi çeşitli alanlarında temel konusunu oluşturabilmektedir. Bilgi zenginliğini temin ve konuyu delillendirmede Diyarbekrî başarılı örnekler sergilemektedir.

Akâid ile ilgili konulardan olan resul-nebi farkını incelerken Diyarbekrî kitap ve eser ismini vererek şu ifadeleri kullanmaktadır. “*Şerhi Akâid'i-Adudiye kitabında Şeyh Cemaleddin ed-Devâni; Nebi, Allah'ın insanlara emirlerini tebliğ etmesi için gönderdiği insandır. Resûl ise, nebi'nin müradifi olarak kullanılmaktadır. Kendisine kitap verilenler içindir ve nebi'den anlamı daha dardır.*”²⁸² Başka bir yerde beşer-melek konularını işlerken; *melek ve beşer kelimeleri arasındaki farka gelince Neseфі*

²⁸¹ Diyarbekrî, I, 15-58.

²⁸² Diyarbekrî, I, 15.

Akâid’inde şöyle dedi. İnsanların peygamberleri meleklerin peygamberlerinden daha üstündür. Meleklerin peygamberleri insanların hepsinden üstündür. İnsanlar da meleklerden üstündür.”²⁸³

Tarihçi mümkün mertebe sonuca ulaşabilmek için en kuvvetli delillerle bir sonuca ulaşmaya çalışmalıdır. Ancak kitaplarda bazen zayıf rivayetlerle de karşılaşmaktadır. Bu zayıf rivayetlerin verilmesinin bazı sebepleri olabilir. Mes’ûdî bu konuda şu ifadeler yer vermektedir. “Zikrettiğimizden sıhhsiz çıkacak olanları, az önce insanların bu konuda söyledikleri, biçiminde ortaya koymuştuk. Biz bunları yalnızca, bu kitabı okuyanların bilmesi için zikrettik.”²⁸⁴ Diyarbekrî’nin bu zayıf rivayetlerle ilgili bir açıklamasını görememekle beraber kendinden önceki tarihçilerin usulünü takip etmiştir, denilebilir. Çünkü kendilerine ulaşan her türlü bilgiyi aktararak, okuyuculara tüm rivayetleri göstermeyi hedef almış olmalıdır. *Târîhu’l-hamîs*’te genelde zayıf rivayetlere rastlanmakta ve bu zayıf rivayetler de genelde “nefise” olarak adlandırılan bölümlerde geçmektedir.²⁸⁵

Diyarbekrî’nin israiliyat olarak nitelendirilen rivayetleri kullanmıştır. Özellikle Hz. Peygamber’in hayatından önceki kısımlarda yani peygamberler tarihi olarak adlandırılan bölümlerde, sıklıkla bu israiliyat rivayetlerini aktarmalarıyla bilinen Vehb b. Münebbih ile Kâ’b el-Ahbâr veya Tevrat, Zebur ve İncil’e dayandırılan bilgiler kullanılmıştır. Bu bilgiler nübüvvetin ispatı konularında yaygınlaşmaktadır. Bu tür rivayetlerin kullanılmasında Diyarbekrî herhangi bir sorun görmemiştir. Onun bu bilgilere güvendiğini, bunların delil olarak kullanılmasında herhangi bir beis olmadığı söylenebilir. Örneğin Sâ’lebî’nin kıssaların sıkça yer aldığı *Arâisü’l-Mecâlis* ve bir

²⁸³ Diyarbekrî, I, 31.

²⁸⁴ Özcan, Emine Sonnur, *İslâm Tarih yazıcılığında Gerçeklik ve el-Mesûdî*, Doğu-Batı Yay. İstanbul 2014, s. 170.

²⁸⁵ Diyarbekrî, I, 17, 85.

diğer eseri *el-Keşf* adlı eserleri isrâîli bilgilerin fazlaca zikredildiği bir kaynak olarak görülmektedir ve bu eser *Târîhu 'l-hamîs*'te sıkça kullanılmıştır.²⁸⁶

Birçok zayıf rivayeti de eserine aldığını müşahede etmekteyiz. Örneğin Diyarbekrî, İbn Abbas'a dayandırılan bir rivayeti kaynak belirtmeden aktarmıştır. İbn Abbas, Âdem'in (a.s) ilk mabet olan Kâbe'yi bina etmesinden sonra gittiği Hind bölgesinden 40 defa haccettiğini söylemiş ona binekle mi? diye sorulduğunda onun adımlarının üç günlük mesafe olduğu ifade etmiştir. Sahih olarak görülen rivayetlerde Hz. Âdem'in bu tür bir mûcizevi özelliğinden bahsedilmediği gibi sünnetullah'a da aykırı görülmektedir. Hz. Âdem'in boyunun uzunluğunun bulutlara uzanması bu rivayetlere bir örnektir. "Âdem (as.) Hind dağlarına indirildi ve başı da bulutlara değiyordu."²⁸⁷

Diyarbekrî, seleflerinin kullandığı metotlardan biri olan rivayet metodunu ağırlıklı olarak kullanmaktadır. Eserin genel özelliği konu ile ilgili rivayetlere ulaşabilmek ve onları aktarmaktır. Peygamberler tarihi kısmında "*biz dediklerini naklettik.*" demek suretiyle bir nevi bunu ifade etmektedir.²⁸⁸

O, bu bilgileri bazen kitaplardan almakla birlikte yani kaynağı vermekte ise de bazen tamamen zayıf ve şâ'z olan görüşleri de rivayet etmektedir. Bunun yanında tenkit hususunu da ihmal etmemektedir.²⁸⁹

Hadis'in konusu da Hz. Muhammed'in sözleri, fiilleri ve takrirleridir. Ayrıca bu konularda Hz. Muhammed'in hayatına dair bilgileri ihtiva etmesi açısından siyere kaynaklık eder. Hadis ilmi metin ve isnad ağırlıklı iken siyer isnaddan çok metne ve olaya odaklanır. Siyer de ortak metin inşa etmek için sened ikinci plandadır. Bu noktada

²⁸⁶ Diyarbekrî, I, 114, 165; Mertoğlu, M. Suat, "Sâ'lebî", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, 28-29,

²⁸⁷ Diyarbekrî, I, 100.

²⁸⁸ Diyarbekrî, I, 120.

²⁸⁹ Diyarbekrî, I, 463, III, 105.

hadis ile siyer ayrılmaktadır. Diyarbekrî, bu iki metodu birleştirerek zaman zaman senedi terk ederek konuyu anlatmıştır. Genellikle de konuyu delillendirmek istediğinde metni senediyle birlikte vermiştir.²⁹⁰ Hadis kitaplarından yaptığı alıntılarda metin ve sened kısmı korunmaya çalışılmıştır. Rivayeti nereden ve kimden aldığı belirtilmiştir. Örneğin İbn Abbas'dan; Allah Resûlü dedi ki, “*Kim Beyti elli kez tavaf ederse annesinden doğduğu günki gibi günahları çıkar/gider.*” Tirmizî rivayet etmiştir. Başka bir misalde Ebû Hureyre, Nebî aleyhisselam şöyle dediğini rivayet etmiştir. “*Kim Kâbe'yi yedi kez tavaf eder ve sadece 'Allah bütün noksan sıfatlardan münezzehtir, bütün hamdler ona mahsustur Allah'tan başka ilah yoktur.' derse, onun on günahını siler on sevap yazarım. Ve on derece yükseltilir.*”²⁹¹

Diyarbekrî senedin son ravisini zikretmek suretiyle muallak²⁹² hadis çeşidini çok kullanmıştır. Bazen de ravi belirtmeksizin rivayetleri aktarmıştır. Örneğin Hz. Yusuf kıssası Hz. Peygamberden aktarılırken ravi-sened ve kaynak zikredilmeksizin şu rivayet verilmiştir.

Bir hadiste “*Kardeşim Yusuf'a Allah merhamet etsin. Şayet, efendin yanında beni an demeseydi, hapiste yedi yıl kalmazdı.*”²⁹³ Yine Hz. Yusuf'un peygamberlik tarihi hakkında;

Rivayet edildi ki; “*Hz. Yusuf'un dedesi İshâk (a.s) vefat ettiğinde 180 yaşında ve gözleri görmüyordu. Babasının yanına defnedildi. Hz. Yusuf'a da 33 yaşında iken ilim ve hikmet verildi.*”²⁹⁴ Diyarbekrî'de bu tür rivayetlere epeyce rastlanmaktadır.

²⁹⁰ Diyarbekrî, 11, 65.

²⁹¹ Diyarbekrî, I, 229.

²⁹² Muallak hadis: Sözlükte “askıda bırakılmış” mânasına gelen muallak kelimesi, terim olarak hadisin senedinin baş tarafından (müellifin bulunduğu kısımdan) bir veya arka arkaya birkaç râvisinin yahut bütün râvilerinin zikredilmediği, “قال رسول الله صلى الله عليه وسلم” diye doğrudan Hz. Peygamber'e veya bir sahâbî yahut bir tâbî'ye isnat edilen hadis demektir. Aydın, Abdullah, “Muallak”, *DİA*, XXX, 309.

²⁹³ Diyarbekrî, I, 247. (Başka bir örnek, bkz. I, 157.)

İslâm tarihi müelliflerinde görülen bir özellikte konu hakkındaki genel bilgilerin hepsini konu içinde, arka arkaya zikretmeleridir. Müellif genel olarak önce kendi görüşünü belirtir sonra ilgili farklı rivayetleri getirir. Bu metotta önce konu belirlenmekte sonra konu hakkında ihtilaf olduğu belirtilmek suretiyle birbirleriyle zıt olabilen rivayetler zikredilmektedir. Yaygın olarak kullanılan bu metot Diyarbekrî tarafından sıklıkla kullanılmıştır. Hz. İbrahim'in oğulları arasında kurban olanın hangisi olduğu hakkında konuya, önce ulema ihtilaf etti diyerek başlanmakta konu hakkındaki farklı rivayetler verilmektedir. Kurban edilmek istenenin Hz. İshâk olduğunu iddia edenler ile Hz. İsmâil olduğunu iddia edenlerin delillerini zikretmektedir.²⁹⁵

Diyarbekrî özellikle Hz. Muhammed'in peygamberliğini incelemeye başladığı ikinci bölümden itibaren kendi dönemine kadar olan bilgileri aktarmada kronolojiye uyduğu ifade edilebilir. Ancak önceki konuları işlemede kronolojiye çok dikkat etmediği görülmektedir.

Bu noktada Diyarbekrî'nin bazı konularda takdim-tehir şeklinde farklı tasarruflarda bulunduğunu görüyoruz. Örneğin Hz. İbrahim ve İsmâil'in hayatı hakkında bilgi verilirken hemen araya başka konular derç edilmiştir.²⁹⁶ Onların hayatları aktarılırken hemen Zülkarneyn ile Ye'cüc-Me'cüc kıssalarına geçilmiş,²⁹⁷ Hızır konusu anlatılmış²⁹⁸ tekrar Hz. İbrahim (a.s) hakkındaki kalan konular işlenmiştir.²⁹⁹ Devamında tekrar konu değişmiş, Dabbetü'l-Arz ve kıyamet alametleri³⁰⁰ anlatılmıştır. Tekrar Hz. İsmâil³⁰¹ hakkındaki bilgilere geçilmiş ardından Hz. Peygamber'in amcaları hakkında detaylı bir

²⁹⁴ Diyarbekrî, I, 249.

²⁹⁵ Diyarbekrî, I, 174.

²⁹⁶ Diyarbekrî, I, 144.

²⁹⁷ Diyarbekrî, I, 183-189.

²⁹⁸ Diyarbekrî, I, 194.

²⁹⁹ Diyarbekrî, I, 196, 230.

³⁰⁰ Diyarbekrî, I, 205-208.

³⁰¹ Diyarbekrî, I, 260.

konu takip etmiştir.³⁰² Burada yine farklı bir konu olan kronolojik olarak bu kısma uymayan Hz. Yahya'nın (a.s) öldürülmesinin sebebine dönmüştür. Hz. Âdem'in yaratılması ve ilk yaratılanın ne olduğu verildikten sonra da Kur'ân-ı Kerîm hakkında bilgi vermesi, Âdem'in yaratılmasında kronolojiye dikkat edilmemesine farklı bir örnek olarak zikredilebilir.³⁰³ Hz. Peygamber'in doğumu, doğum tarihi aktarılırken birden Halid b. Sinan ve Hanzala b. Safvan'ın hakkında bilgi verilmekte buradan tekrar Hz. Peygamber'in doğduğu gece meydana gelen olaylara dönülmektedir.³⁰⁴

Bu bilgilerden sonra Diyarbekrî'nin özellikle ilk konularda çok sistematik davranmadığını görülmektedir.

Diyarbekrî, kendinden önceki tarihçilerin kullandığı metotlardan biri olan konu hakkında kesin bir bilgi elde edilmediğinde “Allah bilir” şeklindeki ifadeyi eserinde birçok kez ifade etmiştir.³⁰⁵ Bazen bu ifade iktibas yaptığı kitaptan aynen aktarılmışta olabilmektedir. Her ne kadar konu hakkında rivayetler verilmiş olsa da konudaki ihtilaf müellifçe giderilememiş ise konuyu sonlandırmada temkinli davranmaya çalışmışlardır.

Eğer kesin bilgiye ulaşılmış ise müellif orada konu hakkında tercihi vermektedir. “Sahih olan budur”, “Tercih edilen bu görüştür”, “Bizce doğru budur” gibi ifadeler zikretmektedir. Kâbe tarihi anlatılırken Asâf ve Nâile adlı şahısların nesepleri hakkında; *“İlim ehli onların nesebi konusunda ihtilaf etti, ancak meşhur olan ise, erkek Asâf b. Süheyl kadın ise Nâile binti Amr b. Dîk'tir.”* şeklinde tercih belirtilmektedir.³⁰⁶

Örneğin Hz. Lokman'ın veli olup olmadığı hususunda görüşleri zikreder. İkrime ve Şâ'bî'den gelen rivayetlerde Hz. Lokman'ın nebi olduğunu ancak cumhura göre nebi değil hâkim olduğu şeklindeki görüşlerden tercih yapmamış ve *“en doğrusunu Allah*

³⁰² Diyarbekrî, I, 290-313.

³⁰³ Diyarbekrî, I, 21-31.

³⁰⁴ Diyarbekrî, I, 368.

³⁰⁵ Diyarbekrî, II, 68, 262, 554.

³⁰⁶ Diyarbekrî, I, 201.

bilir” diyerek konuyu bitirmiştir.³⁰⁷ Ebrehe’nin kişiliği ile ilgili (bu rivayet Taberî’den alınmış fakat ondan alındığı belirtilmemiş) rivayetin sonunda da bu ifade kullanılmıştır.³⁰⁸

Hz. Hatice ile olan evlikleri ve Hz. Hatice’nin vefatı hakkında da malumat verirken kendi görüşünü ifade etmiştir. Hz. Hatice ile beraber Hz. Muhammed yirmi beş yıl evli kalmışlardır. Doğru olan budur, der ve Hz. Hatice ile Ebû Talib’in vefatları arasında üç gün olduğu ve meşhur olanın bu olduğunu belirtir.³⁰⁹

Hz. Ömer’in İslam’a girişi ile ilgili İbn İshâk’tan alıntı yaptıktan sonra gelen rivayetlerden tercih yapar ve bu rivayetler arasında en meşhur olan görüşü zikreder. O da “*Kureyş’in Hz. Muhammed’i öldürmek üzere istişare ettiği bir mecliste Hz. Ömer’in O’nu ben öldürürüm.*” şeklindeki ifadesidir.³¹⁰

İsrâ ve Mirac’ın zamanı ve keyfiyeti hakkında kaynaklardan istifade ettikten sonra İsrâ ve Mirac’ın keyfiyeti hakkında kendi görüşünü şu şekilde ifade etmektedir. “*Doğru olan; İsrâ, Hz. Muhammed uyanırken, bedenen ve birçok kez olmuştur. Gözleriyle de rabbini müşahade etmiştir.*”³¹¹ Konuyla ilgili başka bir yerde İsrâ olayı hakkındaki farklı görüşleri dile getirdikten sonra kendi tercihini ifade etmektedir. “*Selefin ve Müslümanların büyük çoğunluğu İsrâ’nın uyanırken ve bedenen olduğu görüşündedir. Hak olan görüşte budur.*”³¹²

Bir diğer örnekte “*Yahudi bilginleri ve Tevrat ehlince Ham, Sam ve Yafes’in 500 yıl geçtikten sonra doğan Hz. Nuh’un çocukları olduğu bilgisi doğrudur. Katade ve Vehb b. Münebbih; Bütün insanlar Hz. Nuh’un soyundandır. Bunun içinde O’na Adem-i Sâni*

³⁰⁷ Diyarbekrî, I, 143, 159.

³⁰⁸ Diyarbekrî, I, 355.

³⁰⁹ Diyarbekrî, I, 554.

³¹⁰ Diyarbekrî, I, 542.

³¹¹ Diyarbekrî, I, 564.

³¹² Diyarbekrî, I, 566.

denilmektedir.”³¹³ Geçmiş kavimler ile alakalı konularda Tevrat’ın ve İncil’in kaynak olarak kabul edildiğini göstermektedir. Diyarbekrî, ilerideki bölümde zikredileceği üzere Kâ’b el-Ahbâr’a dayanan birçok rivayet zikretmektedir.

İsrailoğullarının peygamberlerine yaptıkları zulümleri anlatılırken bazı rivayetlerde Hz. Zekeriya’nın öldüğünden bahsettikten sonra kendi görüşünü ifade etmiş ve meşhur olanın onun testere ile öldürüldüğünü belirtmiştir.³¹⁴

Mugire b. Haris b. Abdülmuttalib hakkında bilgi verirken onun Süfyan b. Haris’in babası olduğu hakkındaki rivayeti vermektedir. Ardından Mugîre’nin, Süfyan’nın babası değil kardeşi olduğu, doğru bilginin bu olduğunu belirtmektedir. Ayrıca kendi görüşünü desteklemek için Dârekutnî’ye atıf yapmıştır.³¹⁵

Diyarbekrî, Hz. Hüseyin’in Sâ’d b. Ebî Vakkâs oğlu Ömer tarafından öldürdüğü ile ilgili bir rivayeti verdikten sonra onun doğru olmadığını söyler ve bu yanlış anlamının nedenini şöyle izah eder; “*Ömer b. Sâ’d b. Ebî Vakkâs’ın onu öldürdüğü söylentisi doğru değildir. Öldürmenin ona nispet edilmesi Ubeydullah b. Ziyad’ın Hüseyin’i öldürmeye gönderdiği atlı birliklerin emiri olmasıdır ki, Ubeydullah, Ömer’e zafer kazanması halinde Re’y vali olarak atamayı vaad etmişti.*”³¹⁶

Bir başka örnekte Diyarbekrî, Ulü’l-azm peygamberler konusunu ayet ve hadislerle açıkladıktan sonra kendi görüşünü de konu içerisinde verir. Nübüvvet konusunda Diyarbekrî kendi görüşünü şöyle ifade etmektedir. “*Hatem’e gelince nübüvveti, risâleti ve Ulü’l-azm’i kendinde toplar. Ondan sonra nebi gelmeyecektir, dinini ve şeriatını nesh etmeyecektir. Bilakis ebediyete kadar sonsuz kalacaktır.*”³¹⁷

³¹³ Diyarbekrî, I, 137.

³¹⁴ Diyarbekrî, I, 320.

³¹⁵ Diyarbekrî, I, 295.

³¹⁶ Diyarbekrî, III, 357.

³¹⁷ Diyarbekrî, I, 31.

Diyarbekrî, Hz. Peygamber'in nesebi hakkında bazı rivayetleri aktarmıştır. Bu rivayetlerden biri olan Muhammed b. Sâib'in Hz. Muhammed'in annesinin usûlü/soyu olan 500 kadının ismini yazdığını, bu kadınlarda zina ve cahiliye vasıflarının bulunmadığı bilgisidir. Bu rivayetlerin ardından Diyarbekrî kendi düşüncesini şu şekilde dile getirmektedir.

“Bil ki, Hz. Peygamberimizin Adnan'a kadar neseb bilginleri ve tarihçiler ittifak etmiştir. Ancak Adnan'ın üstünde ise isimlerin ve sayıların çokluğu nedeniyle birçok ihtilaf vardır.” Bu görüşünü belirttikten sonra kendi görüşüne muvafık İbn Dihye'den şu rivayeti de belirtmiştir. *“Alimler Hz. Muhammed'in nesebinin Adnan'a kadar olduğu hakkında icma vardır, onu geçmez.”*³¹⁸ Konuyla ilgili Hz. Peygamber'in nesebın yalancı oldukları hakkında rivayete İbrahim sûresi 9. ayetle *“Sizden öncekilerin Nuh, Ad ve Semud kavimlerinin ve onlardan sonra gelenlerin haberi size gelmedi mi? Onları Allah'tan başkası bilmez.”* ve Furkan sûresi 38. ayeti *“Bunlar arasında birçok nesilleri de helak ettik.”* delil olarak zikretmektedir.³¹⁹ *“En iyi Allah bilir.”* demek suretiyle insanların bu konuda nihai bilgiye ulaşamayacağını, konu hakkında sukût edip kesin bilginin Allah'ın indinde olduğunu ifade etmektedir.

Kendi görüşünü desteklemek sûretiyle ilgili kaynaklardan alıntı yapmaktadır. Örneğin Kur'an'ın indirildiği gece hakkında görüşleri verdikten sonra Diyarbekrî, Kuran'ın Ramazan ayının son on günü tek günlerinde ve yirmiyedinci gününde indirildiğini ifade etmekte ve bu görüşüne kaynaklardan delil getirmektedir.³²⁰

Kur'an'ın nüzulünün keyfiyeti ile ilgili geniş bir yorum yapmakta konuyu ayet ve hadislerle desteklemekte ve kendi görüşünü bu rivayetlerle birlikte zikretmektedir. Ayetleri, kendi görüşünü desteklemek için delil getirmektedir. *“Bazıları dedi ki; Fatiha*

³¹⁸ Diyarbekrî, I, 106.

³¹⁹ Diyarbekrî, I, 107.

³²⁰ Diyarbekrî, I, 23.

iki kere nazil olmuştur. İlki Mekke’de namaz farz kılınınca ve Medine’de kiblenin çevrildiğindedir. Bu görüş sahihtir çünkü Mekke’de indiği hakkında Allah “*Şüphesiz biz sana tekrar tekrar okunan yedi (ayeti) ve yüce Kur’ân’ı verdik.*” buyurmaktadır. “*O Mekkîdir.*” şeklinde kendi görüşünü Hicr sûresi 87. ayeti ile desteklemektedir. Tebük Gazvesi hakkında şu bilgilere yer vermektedir. “*Bu senenin altıncı ayı olan Receb’in beşinci günü Tebük Gazvesi meydana geldi. İbn İshâk’ın zikrettiği gibi Allah Resûlünün son gazvesiydi. Tebük, Medine Dimaşk yolunun yarısında olan, bilinen bir mekândır. O zorluk gazvesidir. Münafikların yaptığı rezillikle bilinir. Hicretten sonra dokuzuncu yılın receb ayının Perşembe gününde olduğunda hilaf yoktur. Buhârî’nin zikrettiği bunun Vedâ Haccından sonra olduğu Nussahların hatasıdır. Mevâhibü’l-Ledüniyye’de de böyledir.*”³²¹ Diyarbekrî Buhârî’de geçen bilgiyi almamış, bilginin yanlışlığını ifade etmiştir. Bir başka örnekte Hz. Peygambere kendini hibe eden kadınların ismi zikredilirken Diyarbekrî konuyla alakalı belirsiz bir ifade ile bazı kitaplarda geçen iki rivayeti aktardıktan sonra kendi tercihini yapmıştır. Birinci görüş daha doğrudur, diyerek görüşünü ifade etmiştir.

Hicret gerçekleşmeden önce Mekke döneminde peygamberlik süresinin on yıl olduğunu dile getirenleri Hz. Muhammed’in İslam’a açık davete başlamasından, on üç yıl olduğunu dile getirenlerin ise peygamberliğinin başlangıcını esas alarak bu süreyi belirlediklerini söyleyerek farklı rivayetleri zikretmiştir.³²² Diyarbekrî, yeri geldikçe birbirine zıt gibi görünen farklı içerikteki rivayetleri peşi sıra aktarmış ve bu sayede bir konuda ne gibi farklı rivayetlerin bulunduğunu ele aldığı aynı konu içerisinde göstermiştir. Farklı rivayetleri dile getirdikten sonra tekrar ana konu anlatımını sürdürmüştür. Yine gazvelerin sayısı ve isimlendirilmeleri ile ilgili müelliflerin farklı

³²¹ Diyarbekrî, III, 10.

³²² Diyarbekrî, II, 11-12

rivayetlerine değinilmekte İbn İshâk'tan gelen rivayet öncelenerek farklı rivayetler ard arada sıralanmaktadır. Bu şekilde konuyla ilgili gelen farklı rivayetleri de bir anlamda genel olarak görme imkânı vermektedir.³²³

Diyarбекрî, eserinde sıklıkla belirsiz ifadeleri kullanmıştır.³²⁴ Örneğin; ulemâ dedi ki,³²⁵ bazı ulemâ dedi ki,³²⁶ denildi ki,³²⁷ seleften bir grup,³²⁸ bir rivayette,³²⁹ rivayet edildi ki,³³⁰ indirilmiş bazı kitaplarda,³³¹ bazı kitaplarda,³³² bazı rivayetlerde,³³³ bazıları zikretti,³³⁴ bazıları rivayet etti,³³⁵ bazıları dedi ki,³³⁶ bazı tefsirlerde,³³⁷ müfessirler zikretti,³³⁸ hadiste zikredildi,³³⁹ diğer bir haberde,³⁴⁰ haber ehli dedi ki,³⁴¹ ilim ehli,³⁴² İbn İshâk ve bir grup dedi ki,³⁴³ ashabu's-siyer,³⁴⁴ ehlü's-siyer,³⁴⁵ ashabu's-siyer

³²³ Diyarбекрî, II, 64-65

³²⁴ Diyarбекрî, III, 356.

³²⁵ Diyarбекрî, I, 121.

³²⁶ Diyarбекрî, I, 264, 333.

³²⁷ Diyarбекрî, I, 168.

³²⁸ Diyarбекрî, I, 124, 338.

³²⁹ Diyarбекрî, I, 125.

³³⁰ Diyarбекрî, I, 169.

³³¹ Diyarбекрî, I, 126, 341.

³³² Diyarбекрî, I, 127, 159, III, 235.

³³³ Diyarбекрî, I, 138-152.

³³⁴ Diyarбекрî, I, 142.

³³⁵ Diyarбекрî, I, 355.

³³⁶ Diyarбекрî, I, 155.

³³⁷ Diyarбекрî, I, 157.

³³⁸ Diyarбекрî, I, 423.

³³⁹ Diyarбекрî, I, 157, 159.

³⁴⁰ Diyarбекрî, I, 163, 168, 214.

³⁴¹ Diyarбекрî, I, 169.

³⁴² Diyarбекрî, I, 201.

³⁴³ Diyarбекрî, I, 267.

³⁴⁴ Diyarбекрî, II, 5 .

³⁴⁵ Diyarбекрî, I, 231, 232.

ve'tevârih dedi ki,³⁴⁶ cumhuru ehli's-siyer ve't-tevarih,³⁴⁷ bazı ashabu's-Şâfiin,³⁴⁸ bazı tahkik ehli,³⁴⁹ ehlü'l-ilm ve't-tarih,³⁵⁰ ehlü't-tarih³⁵¹ ifadeleri zikredilebilir.

Kullanılan bu belirsiz ifadeler Diyarbekrî'nin rivayetçi bir tarzda eserini oluşturduğunun ayrı bir göstergesi sayılabilir. Çünkü konuyla ilgili elde edebildiği rivayetleri toplayarak konuları açıklamıştır. Muhtemelen o, kullandığı bu belirsiz ifadeleri kaynak olarak aldığı kitaplardan almış olmalıdır. Bazen de "hadiste geçmektedir." denilmektedir. Genel olarak bu tür bilgiler zayıf olan rivayetlerdir. Konuyu detaylandırmak ve farklı bilgileri vermek için getirilmiştir.

Diyarbekrî'nin bazı konulara önem verdiği görülmektedir. Bunlardan bir de Kur'ân'ın mahiyeti sûrelerin tertibi, Mekkî-Medenî olanlar, nüzûl sebepleri, nâsih-mensuh konusu,³⁵² Mezheb imamlarının hayatları zikredilebilir. Ebû Hanife'nin hakkında yaklaşık 8 sayfa,³⁵³ İmam Malik hakkında 1 sayfa,³⁵⁴ İmam Şâfiî hakkında 4 sayfa³⁵⁵ bilgi vermektedir. Ayrıca İmam Buhârî'yi de 1 sayfa müstakil başlık altında incelemektedir. Abbâsîler döneminde Hallac-ı Mansûr (ö. 309/922) hakkında da 5 sayfa bilgi vermektedir.³⁵⁶

Diyarbekrî ehl-i sünnet şeklinde nitelendirdiği selef, mâturûdî ve eş'ârî mezheplerinin görüşüne itibar etmektedir. Birçok konuda da ehl-i sünnete atıfta

³⁴⁶ Diyarbekrî, I, 331, 593.

³⁴⁷ Diyarbekrî, I, 231, 375.

³⁴⁸ Diyarbekrî, I, 377

³⁴⁹ Diyarbekrî, I, 574.

³⁵⁰ Diyarbekrî, I, 302 (Hz. Abbas'ın Müslümanlığı ile ilgili rivayette bu tabir kullanılmıştır.)

³⁵¹ Diyarbekrî, I, 215.

³⁵² Diyarbekrî, I, 15-30.

³⁵³ Diyarbekrî, III, 413-421.

³⁵⁴ Diyarbekrî, III, 425-426.

³⁵⁵ Diyarbekrî, III, 432-436.

³⁵⁶ Diyarbekrî, III, 457-461.

bulunmaktadır. “*Bil ki, Allah’ın kelamının münezzel olduğunda ehli sünnet ittifak etmiştir.*”³⁵⁷

Diyarbekrî, tarihçiliğinin yanında fakihliği ile de öne çıkmaktadır. Bu özelliğini zaman zaman *Târîhu’l-hamîs*’e aksettirmiştir. Fıkîh bir konunun tarihi aktarılırken mezheplerin görüşlerini de zikretmiştir. Hz. Peygamber’in sünnetli olması konusu işlerken sünnet olmanın vacib mi yoksa sünnet mi olduğu hususunda Hanefî ve Şafiîlerin görüşleri verilmektedir.³⁵⁸ Ayrıca ilk namazın keyfiyeti hakkında da fıkîhi bilgilere değinmektedir. İçkinin yasaklanması konusunda Diyarbekrî, içkinin ne olduğu, nelerden yapıldığı ve bu konudaki âlimlerin görüşlerini ayetlerin iniş ve nüzul olaylarını vermektedir. Daha sonra ise uyuşturucunun ve benzerlerinin zararları hususunda epey bilgi vermiştir. Bu konuyu dile getirmesini şu şekilde açıklamaktadır. O dönemde Hint keneviri, hindiye ve kalenderiye olarak isimlendirilen otları/mamullerini uyuşturucu olarak isimlendirmiştir. “*Niçin dört mezhep imamı ve diğer selef âlimleri bu konuda konuşmadılar/görüş bildirmediler. Çünkü bu onların zamanında ortaya çıkmış değildi. Bunlar 6. veya 7. yüzyılda ortaya çıktı. Bu konuda sarhoşluk verenlerden olup olmadığı konusunda âlimler ihtilaf etti.*” konunun devamında ise ayet, hadis ve âlimlerin görüşlerine yer vermiştir.

Diyarbekrî, haşhaştan üretilen bu çeşit mamullerin zararına da bir bahis açmıştır. “*Bazı âlimler uyuşturucu/esrarda 120 çeşit dine ve bünyeye zarar veren madde olduğunda fikir birliği etti. Hamr/içkide olan bütün zararlı maddelerden ziyadesiyle bu uyuşturucuda vardır. İçkinin zararının çokluğu din de iken bu uyuşturucunun zararı hem beden hem dindedir.*” Bu ifadelerden sonra neden olduğu zararlar ve hastalıkların

³⁵⁷ Diyarbekrî, I, 19.

³⁵⁸ Diyarbekrî, I, 376,

isimlerini vermiştir. Bu zararlı alışkanlıklardan kumar konusuna da değinen müellif, kumarın haramlığına dair deliller getirmiştir.

Diyarбекrî'nin bu konuları bir tarih kitabına alması o dönemde zararlı alışkanlıkların görülmesi ve yaygınlaşmasına bir tepki ve halkı uyarma adına bir bilgilendirme gibi görünmektedir. Kendi ifadesiyle o dönemde yeni yeni o bölgede görünen toplumsal bir olaya dikkat çekmektedir. Bu vesile ile *Târîhu 'l-hamîs*'ten dönem hakkında bilgi elde edilebilmektedir.³⁵⁹

Ganimet,³⁶⁰ korku namazı,³⁶¹ recm,³⁶² Hudeybiye'de yapılan anlaşma neticesinde Müslüman olanların geri gönderilmesine kadınların dâhil olmaması,³⁶³ Mekke'ye ihramlı girmenin hükmü,³⁶⁴ esirlerin nikahı,³⁶⁵ harem bölgesinin sınırları gibi konularda fıkıh içerikli zikredilen konulardandır.

Ayrıca müellifin hac hakkındaki fıkıh konularına değinmesini ve birçok görüşü aktarması ve kendi bilgisini de konuya aksettirmesi onun fikhi yönünün bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Diyarбекrî bazen kullandığı kaynağı tam olarak vermekte bazen de kitap ismi veya sadece yazar ismiyle yetinmektedir. Örneğin el-Fîrûzâbâdî'nin önemli eseri *el-Kâmûsu 'l-muhît*, mukaddimede sadece el-Kâmûs olarak verilirken yazarın görüşü için Sâhibü'l-Kâmûs geçmektedir. Bazen ise meşhur ismi yerine nisbesini kullanmaktadır. Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî olarak ismini tam olarak vermekle birlikte³⁶⁶

³⁵⁹ Diyarбекrî, II, 380-381.

³⁶⁰ Diyarбекrî, II, 261.

³⁶¹ Diyarбекrî II, 264.

³⁶² Diyarбекrî, II, 271.

³⁶³ Diyarбекrî, II, 373.

³⁶⁴ Diyarбекrî, II, 479, III, 150.

³⁶⁵ Diyarбекrî, II, 524.

³⁶⁶ Diyarбекrî, III, 77.

bazen İbn Cer r olarak kaynak göstermiştir.³⁶⁷ S hib 's-safve veya Safve kitabında diyerek isim belirtmediği de olmuştur.³⁶⁸

Bazen isnad terkedilerek sadece yazar, kitap ismi verilmekle de yetinildiği görülmektedir. Örneğin K t b 's-Sitte olarak adlandırılan meşhur hadis kitaplarından rivayetler verilirken Buh ri'de, Müslim'de Tirmiz 'de şeklinde müellif ismiyle yetinilmekteyken ³⁶⁹ bazen de sadece kitapların isimleriyle³⁷⁰ bilgiler aktarılmaktadır. Bazen de sadece ravi ismi verilirken³⁷¹ bazen sadece rivayet edilen metin zikredilmektedir.³⁷²

Bazen de yazarın tüm ismini vermekte ve kitabının ismini zikretmektedir. “Kudüs tarihçisi şeyh Kad  Muhibbüddin el- leym  el-Hanbel  Kitab 'l-A'l m'da dedi ki”,³⁷³ şeyh Selahaddin es-S fed  fi şerhi L miyeti Acem'de dedi ki,³⁷⁴ şeklinde yazar/künye/hitab ve kitap ismiyle vermektedir. Genel olarak kaynakları belirtirken sadece eser ismi ile yetinilmektedir. *Hay t 'l-hayevan*'da,³⁷⁵ *Mevridü'l-let fe*'de,³⁷⁶ *S ret  Moğultay*'da³⁷⁷ şeklinde sadece eser ismi verilmekteyken bazen de sadece yazar ismi ile yetinilmektedir. Çok kullandığı müelliflerin özelliği ile de  rneğin “Kudüs tarihçisi *Kitab 'l-a'l m*'da dedi ki”³⁷⁸ şeklinde takdimde bulunmuştur. Örneğin, İbn

³⁶⁷ Diyarbekr , I, 432.

³⁶⁸ Diyarbekr , III, 241, 364.

³⁶⁹ Diyarbekr , I, 572.

³⁷⁰ Diyarbekr , I, 578, 579.

³⁷¹ Diyarbekr  ,I, 568, 581.

³⁷² Diyarbekr , I, 576, 577.

³⁷³ Diyarbekr , III, 535.

³⁷⁴ Diyarbekr , III, 530.

³⁷⁵ Diyarbekr , III, 472.

³⁷⁶ Diyarbekr , III, 164.

³⁷⁷ Diyarbekr , III, 471.

³⁷⁸ Diyarbekr , III, 537.

İshâk dedi ki,³⁷⁹ İbn Hişâm dedi ki,³⁸⁰ Buhârî rivayet etti ki³⁸¹ zikredilebilir. Nadiren de olsa Diyarbekrî bilgi aldığı kaynağın bölümünü de belirtmektedir. “*Sehâvî Aslu’l-asîl adlı kitabının Tevrat ve İncil’den nakletmenin haramlığında, zikretti.*”³⁸² İbnü’l-Esîr tarafından kaleme alınan *Câmiü’l-Usûl* isimli eserin kıyamet alametleri bölümüne atıf yaparak eser ve bölümü belirtmiştir.³⁸³

Diyarbekrî müstakil bölüm olarak bir konu işlerken bir kaynaktan geniş bir bölüm olarak yararlandığı da olmuştur. Kudüs tarihini ele alırken Uleymî’nin Kudüs tarihini ele aldığı *el-Ünsü’l-celîl*³⁸⁴ adlı eserinden faydalanırken Hz. Peygamber’in hasâisinden söz ederken Süyûtî’nin *Enmuzecü’l-lebib*³⁸⁵ adlı eserinden geniş bir bölümü iktibas etmiştir.

Diyarbekrî İbn Abdirabbih’i kaynak olarak almış ancak onun hangi eserinden yararlandığını belirtmemiştir.³⁸⁶ Ancak Diyarbekrî bilgi aldığı kaynağı bazen zikretmeden sadece müellifin ismini belirtmektedir. Sadece müellifin isminin verilmesi ise hangi kaynaktan faydalanıldığı hususunda tereddüde neden olmaktadır. Özellikle mukaddimede İbn İshâk’tan bahsedilmemiş fakat kitap içerisinde ona çok fazla atıf yapılmıştır. Ondan alınan bilgilerin bazıları farklı kaynaklardan iktibas olsa da İbn İshâk’ın eserinde de aynı bilgiler bulunmaktadır. Okuyucu için onun bu metodu, bilginin kaynağı hususunda yanıltıcı olabilmektedir.³⁸⁷

³⁷⁹ Diyarbekrî II, 28, 29.

³⁸⁰ Diyarbekrî, II, 19.

³⁸¹ Diyarbekrî, II, 69,

³⁸² Diyarbekrî, I, 237.

³⁸³ Diyarbekrî, III, 336.

³⁸⁴ Diyarbekrî, I, 159.

³⁸⁵ Diyarbekrî, I, 391

³⁸⁶ Diyarbekrî, III, 356.

³⁸⁷ Diyarbekrî, I, 344.

Bilgi aldığı kaynakları belirtmesi yani bir nevi dipnot kullanımı O'nun alana hâkim olduğunu gösterdiği gibi ilmi disipline de dikkat ettiğini ifade etmektedir.

Ancak karıştırılması muhtemel olan aynı isimde olan *el-Kamil fi't-tarih* yazarı İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233) ile hadis alanında öne çıkan *Nihâyetü'l-garîb* yazarı İbnü'l-Esîr'in (ö. 606/1210), isimlerine nispetle kullanılmaktadır. Genel olarak İbnü'l-Esîr *el-Kâmil*'de veya İbnü'l-Esîr *en-Nihaye*'de demekle birlikte tek kullanıldığında karışıklığa neden olmaktadır.³⁸⁸ Zira bu, birden çok kitap telif etmiş bir yazarın hangi kitabından rivayeti aldığının tespitini zorlaştırmaktadır. Zehebî'nin de farklı eserlerinden istifade etmesine rağmen bazen sadece ismini verip kaynağını zikretmemesi kaynağın tespitini zorlaştırmaktadır.³⁸⁹

Diyarбекрî kaynaklara başvuruda, onlardan faydalanmada ve iktibas etmede titiz davranmaktadır. Dipnot mahiyetindeki verilen kaynaklar tetkik edildiğinde iktibas edilen bilgilere ulaşılmaktadır. *Târîhü'l-hamîs*'te genel olarak kitap adı zikredilerek rivayetler alınmıştır. Diyarбекрî'nin alıntı yaptığı yerlere müracaat edildiğinde kaynak kitaptan çok az da olsa bazı farklılıklarla alıntı yaptığı görülmektedir. Örneğin Diyarбекрî, İbnü'z-Ziyâ el-Mekkî'nin *Bahrü'l-amîk*³⁹⁰ adlı eserinde Kâbe'nin kaç kez bina edildiği konusuna direkt olarak yaptığı iktibasla konusuna başlamış ve buradaki bilginin az bir kısmını almamıştır. Bununla birlikte İbn İshâk, İbn Hişâm,³⁹¹ Ezrakî³⁹² gibi kaynaklarda verilen bilgilere ulaşarak bu bilgiler teyid edilmiştir.

“Şu bölümde gelecek” diye ileriye atf yapması, kitabını planlı bir şekilde tertip ettiğine bir örnek teşkil etmektedir. Örneğin kitabın ilk sayfalarında kadınların peygamberliği hususu için yedinci bölümde gelecek şeklinde ilgili bölümlere

³⁸⁸ Diyarбекрî, II, 296, 337, III, 360.

³⁸⁹ Diyarбекрî, III, 385, 421, 422, 424, 446, 447.

³⁹⁰ Diyarбекрî, I, 213; İbnü'z-Ziyâ el Mekkî, *Bahrü'l-Amîk*, II, 522.

³⁹¹ Diyarбекрî, I, 210, 211; İbn Hişâm, s. 184, 187.

³⁹² Diyarбекрî, I, 212; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I, 344.

okuyucuyu sevk etmektedir.³⁹³ Böylece okuyucunun zihninde oluşabilecek soruları gidermektedir. Hz. Hasan'ın hilafetiyle ilgili bölümü incelerken Diyarbekrî, önceki bölümlerdeki konunun incelendiği bölüme okuyucuyu yönlendirmektedir. Bu metot ile konuyu ikinci kez ele almamış olmaktadır.³⁹⁴ Bu konuya bir diğer örnekte Muaviye döneminde Abdullah b. Selam'ın vefatı zikredilirken birinci bölümde onun İslâm'a girişi ve hayatı hakkında bilgi verdiği için o bölüme atıf yaparak sözü fazla uzatmamıştır.³⁹⁵ Safiyye binti Abdülmuttalib hakkında bilgi verdikten sonra yine konunun geri kalan kısmının ilerde geleceğini bildirerek okuyucuyu haberdar etmektedir.³⁹⁶ Aynı metodu Hz. Peygamber'in Hz. Aişe ile evliliği hususunda da sergilemektedir.³⁹⁷

Diyarbekrî, kültürel bilgiler noktasında Abbasi halifesi Kâhir Billah Ebî Mansur Muhammed zamanında Süryanice ve Latince kitapların tercümesinin yapıldığını aktarmaktadır. Kelile ve Dimme, Aristo'nun Mantık adlı eserlerinin isimlerini aktarmak suretiyle kültürel alanda da tarihsel bilgileri eserine almıştır.³⁹⁸

Diyarbekrî, sosyal, ekonomik, dini ve doğal olaylara ilişkin farklı bilgilere de değinmektedir. Özellikle halifelerin döneminde meydana gelen olaylar arasında yangınlar, kıtlıklar, seller, hastalıklar, gök taşı düşmesi gibi olaylara değinilmekle beraber Memlûklü sultanlarının hizmetlerini özellikle de Kayıtbay'ın yapmış olduğu faaliyetlere de yer verilmektedir. Bu bilgiler de bize siyasi faaliyetlerin dışında insanı ilgilendiren ve onların başına gelen olayların, tarihin konusu olduğu, tarihi

³⁹³ Diyarbekrî, I, 16.

³⁹⁴ Diyarbekrî, III, 338.

³⁹⁵ Diyarbekrî, III, 343.

³⁹⁶ Diyarbekrî, I, 312.

³⁹⁷ Diyarbekrî, II, 68.

³⁹⁸ Diyarbekrî, I, 263-264, III, 464.

ilgilendirdiğini fikrine ulaştırmaktadır. Diyarbekrî bu tür olaylara da tarihi bir bilgi gözüyle bakmaktadır ve bu tür bilgiler de tarihi bir bilgi değeri taşımaktadır.³⁹⁹

Diyarbekrî nadir olsa da kavramlara yer vermekte ve onların ne manaya geldiğini açıklamaktadır. Gazvelerin başlangıcınca “gazve ve seriyye”nin anlamlarını vererek bu kelimelerin farklı kullanımlarına da yer vermektedir. “*Bil ki genel olarak hadisçilerin ve siyer ehlinin isimlendirmesine göre gazve, Hz. Peygamber’in bizzat katıldığı birlik/ordu’dur. Kendisinin katılmadığı fakat ashabından bazısını düşman üzerine gönderdiği birlik/ordu’ya da seriyye denir.*” Diyarbekrî, gece çıkan birliklerin seriyye olarak isimlendirilmesiyle ilgili İbn Hacer’den bir rivayetle kelimenin farklı manalarına yer vermektedir.⁴⁰⁰

Diyarbekrî, araştıran, aldığı bilgileri eleştiren, yeri geldiği zaman kendi müşahedeleri ile eldeki mevcut bilgileri karşılaştıran bir müelliftir. Kaynaklarda geçen bilgileri kendi ölçümleri neticesinde elde ettiği bilgilerle karşılaştırdı. Uygun olanları ve farklı olanlar tespit ederek okuyucunun istifadesine sunmuştur. *Târîhu’l-hamîs* ve *Risâle*’sindeki ölçümlerle ilgili bilgileri karşılaştırırken Diyarbekrî’nin *Risâle*’de Nevevî’den aldığı bilginin aynısını aldığını, ancak *Târîhu’l-hamîs*’i yazarken bu görüşleri terk etmiştir. Bu bilgi bize *Risâle*’nin daha önce yazıldığı izlenimini vermektedir.

Târîhu’l-hamîs fi ahvâli enfesi nefîs, konuların tertibi bakımından genel anlamda kendinden önce yazılan siyer kaynaklarına benzemektedir. Hz. Peygamber’in hayatına başlamadan önce Âdem’in (a.s) hayatından başlaması dünya tarihini peygamberler tarihi olarak gördüğünün bir göstergesidir. Hz. Muhammed de bu peygamberlerin son halkasıdır, sonuncusudur. Diyarbekrî, eserini bir mukaddime ve 3 bölümden meydana

³⁹⁹ Diyarbekrî, III, 464, 469, 480, 483, 485, 535.

⁴⁰⁰ Diyarbekrî, II, 64.

getirmiştir. Bölümleri de kendi içerisinde alt başlıklara ayırmıştır. Her alt başlığı bölüm başında zikretmek suretiyle bölüm içerisinde nelerin olduğunu başlık kısmında okuyucuya vermek istemiştir. Ayrıca bölümler içerisinde Nâdire, Latîfe, Faîde ve Nefise alt başlıklarıyla konuyla ilgili olaylara değinmektedir.

Klasik İslâm tarihi eserlerinin yazılış tarzında konuları işlenmiştir. Eserine âlemin yaratılışından başlamış, Kısas-ı Enbiya olarak niteleyebileceğimiz kısımla devam etmiş ve Hz. Muhammed'in doğumuna kadar konular işlenmiştir. Hz. Peygamber dönemi geniş bir şekilde ele alınmış, Râşit Halifeler dönemi ve kendi dönemine kadar olan olayları kaleme almıştır. Konuları tasnif etmesi bakımından da kendinden önce yazılan eserler arasında mülahaza edilebilir. Özellikle kaynakları arasında yer alan İbn Hişâm, Vâkıdî ve İbnü'l-Esîr gibi birçok tarihçinin konuları sıralaması, konuları ele alış şekilleri, gazve ve seriyyeleri öne çıkaran rivayetçi ağırlıklı konulara yaklaşımı benzer yönleri arasında zikredilebilir.

Diyarbekrî, peygamberler tarihi kısımlarında genel olarak toplayabildiği rivayetleri almış ve farklı rivayetleri konu içerisinde zikretmiştir. Bu durum bariz bir şekilde görülmektedir. Kendisi de bu rivayetler hakkında bir görüş belirtmemiştir. Örneğin İdris (as.) hayatını aktarırken Diyarbekrî konu hakkında ihtilaf olduğunu belirtmekle yetinmiştir. *“İdris (as.) gökyüzünde diri mi yoksa ölü mü olduğu hakkında ihtilaf ettiler. Bazıları o, ölüdür. Bazıları ise yaşıyor. demişlerdir.”*⁴⁰¹

Bununla birlikte aynı olay için birbirine zıt rivayetleri arka arkaya vermesi okuyucuyu konuyu anlamada zorlayabilmektedir. Görüldüğü kadarıyla bu durum da Diyarbekrî'nin rivayetçi tarih anlayışın etkisinde kaldığını göstermektedir.

Özellikle peygamberler tarihi kısımlarını zikrederken fazla bir kritik yapmaması, görüş bildirmemesi, zayıf rivayetlerin alınması bunu göstermektedir. Ayrıca kendisi de

⁴⁰¹ Diyarbekrî, I, 132.

bu hususu fars meliklerinin ve dönemlerindeki peygamberler ve bilge kişiler anlatılırken “Biz dediklerini naklediyoruz.”⁴⁰² demek suretiyle rivayetçi tarih anlayışıyla hareket ettiğini ifade etmiştir.

Diyarбекрî'nin eserini oluştururken kelam, tefsir, hadis, fıkıh, coğrafya gibi konuyla alakalı her ilim dalından birçok eserden faydalanmıştır. Kaynak olarak aldığı kitapları veya rivayetleri zikretmesi onun kitabının en önemli özelliklerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Konuyla ilgili aktaracağı rivayeti “*Sîreti İbn Hişâm'da; İbn İshâk'ta şöyle*”, “*İbn Hişâm kitabında dedi ki;*” veya “*Sahîh-i Buhârî'de şöyle rivayet edilmekte*” diyerek kullanmıştır.

Eserde kullanılan dil birkaç açıdan önem arz etmektedir. Şöyle ki kullanılan dil, kitabın yazıldığı kitleyi göstermesi açısından bir bilgi vermektedir. Şayet dil ve üslûb anlaşılması zor ve az kullanılan kelimeler ve edebi sanatlarla dolu bir tarzda ise bu genelde ilim ehli arasında yaygınlık kazanır. Halka yayılması daha az olur. Dili sade ve anlaşılır bir tarzda yazılması o eserin daha ziyade halka yönelik yazıldığını gösterir. Diyarбекрî eserinde akıcı bir üslûb kullanmış, halkın anlayacağı tarzda olayları sade bir ifadeyle dile getirmiştir. Özellikle kendi fikirlerini ifade ettiği cümleler bu sadeliği bize aksettirmektedir.

Dönemi itibariyle bazı müellifler kitaplarına isim verirlerken secili ve kafiye isimlerle kitaplarını adlandırmışlardır. Örneğin Semhûdî eserine *el-Vefâ'ü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ*, Muhibbüddin et-Taberî, *Zehâiru'l-ukba fî menakıbi zevi'l-kurba*, Hayrî'l-kırâ fî ziyâreti ümmi'l-kurâ, İbn Tağriberdi ise *Mevridü'l-letâfe fî men veliye's-saltana ve'l-hilâfe* şeklinde isimlendirmelerde bulunmuşlardır. Diyarбекрî de döneminden etkilenmiş olmalıdır ki eserine *Târîhu'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefîs* adını vermiştir. Ancak onun eserine neden bu ismi verdiği hakkında kaynaklarda bir doyurucu

⁴⁰² Diyarбекрî, I, 120.

bir bilgiye rastlayamadık. Ayrıca bu isimden kastın ne olduğu kendi eserlerinde de ifade edilmemiştir.

3. Eserin Muhtevası

Diyarbekrî, eserin içeriğini ve hangi konuları aktaracağını mukaddime bölümünde okuyucuya sunmaktadır. Ayrıca Diyarbekrî, kitaptaki konuları bölümlere ayırmış ve bu ayırdığı bölümlerin başlangıcında da o bölümde ele alınacak konuların isimlerini tekrar zikretmektedir. Bu durum eserin bir metot çerçevesinde oluşturulduğunu göstermektedir. Bu noktada müellif bir siyer ve şemâil yazmak istediğini belirtmiş, yazmak istediği eserinde hangi kaynaklardan istifade edeceğini zikretmiş ve son olarak ise hangi konuları okuyucuya aktaracağını bir kompozisyon içerisinde vermek istemiştir. Diyarbekrî, günümüze ulaşan her iki eserine de hamd ve senadan sonra ismini ve yazdığı eserin adını ne hakkında olduğunu yazarak başlamıştır.

Diyarbekrî, eserini mukaddime, 3 bölüm ve hatime şeklinde tasnif etmiştir. Mukaddime aşağıda görüleceği üzere üç alt başlıkla incelemiştir. Eserin ana bölümünü oluşturan kısım, kendi ifadesi ile Erkânü's-Selâse, yani üç temel başlık altında incelenmiştir. Bu bölümler de alt başlık olarak Diyarbekrî tarafından bâb olarak isimlendirilmiştir. Üçüncü bölüm ise farklı bir tasnifle ve bâb olarak nitelendirilebilecek alt başlıklara, bu noktaları da fasıllara ayrılmıştır. Diyarbekrî'nin tasnifini aşağıdaki gibi şekillendirilebilir:

A-MUKADDİME

- a1. Birinci Bâb.
- a2. İkinci Bâb.
- a3. Üçüncü Bâb.

B1. BİRİNCİ BÖLÜM

- b1. Birinci Bâb.
- b2. İkinci Bâb.
- B3. Üçüncü Bâb.

B2. İKİNCİ BÖLÜM

B3. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

- b3. Birinci Bâb.
 - a. Birinci Fası
 - b. İkinci fasıl.
- b3. İkinci Bâb.
- b3. Üçüncü Bâb.
- b3. Dördüncü Bâb.
- b3. Beşinci Bâb.
- b3. Altıncı Bâb.
- b3. Yedinci Bâb.
- b3. Sekizinci Bâb.
- b3. Dokuzuncu Bâb.
- b3. Onuncu Bâb.
- b3. Onbirinci Bâb.

C. HATİME

- c1. Birinci Bâb.
- c2. İkinci Bâb.

Diyarbekrî'nin eserinde incelediği konular onun belirttiği şekilde bir bütün halinde sunulacak ve daha sonra konular üzerinde değerlendirmeler yapılacaktır.

A. MUKADDİME

Hız. Muhammed'in nûrunun yaratılmasından doğumuna ve zuhuruna kadar olan olayları içermektedir. Üç bölümdür.

a1. Birinci Bâb: Nebî, Resûl, Ülü'l-azm ve hâtem kelimelerinin tarifi, beşer-melek, nebî-velî-sâhir aralarındaki farklar, suretlerinin meydana gelmesinden önce Allah'ın nûrlarını ilk olarak yaratmaya başlaması, Âdem'in toprağı yaratılmadan evvel Hız. Muhammed'in toprağının yaratılması, Peygamberlerin halleri, Hız. Muhammed'in nübüvvetinin delilleri ve alametleri, kadim kitaplarda ve önceki âlimlerden Hız. Muhammed'in peygamberliğinin müjdeleri, cinler ile kâhinlerden haberler yer almaktadır.

a2. İkinci Bâb; Yer ve göğün yaratılması ve yaratılma süresi, melek ve cinlerin yaratılması, dünyanın ve bu ümmetin ömrü, Âdem ve Havva'nın yaratmasının başlangıcı, ruh, Hız. İsa, Hız. Meryem, Hız. Yahya konusu, misak alınması, temiz sülblerden temiz rahimlerde Hız. Muhammed'in nûrunun intikalinin keyfiyeti, anne-baba taraflarından nesebi, Hız. İbrahim'in doğumu ve ateşe atılması, Şam ve mukaddes yerler, Kâbe'nin yapımı ve kaç kez bina edildiğı, Zü'l-Karneyn, Ye'cüc ve Mecüc, Deccâl, Dabbetü'l-Arz, Hız. İsmâil zamanında Zemzemin ortaya çıkması ve ondan sonra Abdülmüttalip zamanına kadar kaybolması, Hız. Yakup, Hız. Yusuf ve Şay'â'nın öldürölmesi, Beyt'i-Makdis'in Buhtunnasr tarafından yıkılması, Hız. Zekeriya ve Hız. Yahya'nın öldürölme kıssası, İkinci kez Abdülmuttalib'in zamanında zemzemin ortaya çıkışı konu edilmiştir.

a3. Üçüncü Bâb; Abdullah'ın doğumu, Abdülmuttalib'in adağı ve onu kurban etmek istemesi, Âmine ile evlenmesi, hamilelikteki olaylar, Abdullah'ın vefatı, Fil olayı ele alınmıştır.

B1. BİRİNCİ BÖLÜM

Hız. Muhammed'in doğumundan nübüvvetine kadar meydana gelen olayları kapsamaktadır.

b1. Birinci Bâb; Hız. Muhammed'in doğumundan on bir yaşına kadar meydana gelen olaylar içerir. Doğumunda meydana gelen olaylar, sünneti, isimleri, lakapları, künyeleri, şemâili, sıfatları, kendinden evvel gönderilen peygamberlerden hiç kimseye verilmeyen 4 çeşit özellik, mûcizeleri, sütanneye verilışı ve onların sayısı, Halime'nin yanında iken meydana gelen olaylar, göğsünün yarılması (şakk-ı sadr olayı), Hız. Ebû Bekir'in doğumu, Halime'nin Hız. Muhammed'i Âmine'ye geri getirmesi, Âmine'nin vefatı, Osman b. Affan'ın doğumu, Abdülmuttalib'in onu yanına alması, yağmur duası, Seyf b. Zî Yezen olayı, Hız. Süleyman ve Belkıs olayı, Abdülmuttalib'in vefatı ve Hız. Muhammed'e Ebû Tâlib'in bakması, Hâtım et-Tâi'nin vefatı, Kisra Anuşirvan'nın vefatı ve oğlu Hürmüz'ün yönetime geçmesi, Ebû Tâlib ile Hız. Muhammed'in Şam'a yolculuğu, birinci Ficar harbi olayları ele alınmaktadır.

b2. İkinci Bâb; Hız. Muhammed'in on iki yaşından itibaren Ebû Tâlib ile Şam'a yolculuk ettiğı yirmi dört yaşına kadar meydana gelen olaylar içerir. Hız. Muhammed'in çobanlığı, Ömer b. Hattab'ın doğumu, ikinci Ficâr savaşı, Zübeyr veya Abbas b. Abdülmüttalib'in Yemen'e sefer isteğı, Hürmüz'ün tahtan indirilişı ve ölümü, Pervez'in yönetimi ele geçirmesi, Hız. Ebû Bekir ile Şam yolculuğu, Hilfu'l-Fudûl, Kâbe'nin tahrip olması ve tekrar yapımı anlatılmaktadır.

b3. Üçüncü Bâb; Hız. Peygamber'in yirmi beş yaşından kırk yaşına kadar meydana gelen olayları içermektedir. Hız. Hatice'nin kölesi Meysere ile Şam yolculuğu, Râhib Nastûra kıssası, Hız. Hatice'nin Hız. Muhammed'den önceki evlilikleri, Hız. Muhammed'in Hız. Hatice ile evliliğı, genel olarak diğeri evlilikleri ve çocukları konularını içermektedir.

B2. İKİNCİ BÖLÜM

Bi'setin başlangıcından Hz. Muhammed'in Hicret'ine kadar olan olayları kapsamaktadır.

Vahyin nüzulü ve keyfiyeti, vahyin geliş şekilleri, Kısra'nın sarayının burçlarının yıkılması, ilk Müslüman olanlar, gizli davet döneminin birinci ve ikinci senesinde meydana gelen olaylar, Habeşistan'a ilk hicret, Cafer b. Ebî Tâlib ile Necâşi'nin konuşması, Hz. Peygamber'in müşriklerin bazı zulümlerine maruz kalması, Hz. Hamza'nın İslam'a girmesi, Hz. Ömer'in İslam'a girmesi, Buâs savaşı, Kureyş'in Benî Hâşim ile Benî Muttalib müntesiplerini muhasarası, Rum sûresinin nüzulü, şakkı-kamer olayı, Ebû Tâlib'in vefatı ile vasiyeti, Hatice'nin vefatı, Hz. Peygamber'in Sakif ve Tâif'e gidişi, cin heyeti, Hz. Peygamber'in Hz. Aişe ve Sevde ile evlenmesi, Akâbe görüşmeleri, miraç olayı, Birinci Akâbe Biatı, İkinci Akâbe Biatı, Hz. Ebû Bekir'in Habeşistan'a hicreti, Kureyş'in Hz. Peygamberi Mekke'den çıkarmak, hapsetmek veya öldürmek için karar alması, Cebrail'in olacakları bildirmesi ve Hz. Peygamber'e hicret izni verilmesi, Hicret tarihi, Kuba'ya intikal ve Medine'ye giriş konuları ele alınmıştır.

B3. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

Hz. Muhammed'in hicretinden vefatına kadar olan olaylar anlatılmaktadır. On bir bölümde ele alınmıştır.

b3. Birinci Bâb; Hicretin birinci senesinde meydana gelen olaylar,

b3. Birinci Fasıl; Hz. Muhammed'in Ebû Bekir ile birlikte Sevr mağarasına gidişi, mağaradan çıkışları ve Medine'ye yönelmeleri, yolda meydana gelen olaylar, Ümmü Mâ'bed kıssası, Büreyde kıssası, Hz. Peygamber'in Medineliler tarafından karşılanması, Kuba'da kalışı, Kuba Mescidi'nin yapılması, Hicret tarihi,

b3. İkinci Fasıl; İslâm'daki ilk hutbe, Mescidin yapımı, Gülsüm b. Hind'in vefatı, Abdullah b. Selâm'ın müslüman olması, Es'ad b. Zürâre'nin vefatı, Enes'in hizmete başlaması, yolcu namazının rekâtlarının artırılması, Hz. Ebû Bekir ve ashabın rahatsızlanması, Selmân-ı Fârisî'nin müslüman olması, muhacir ve ensar arasındaki kardeşlik, Yahudilerle ilişkiler, Mekke müşriklerinden Âs b. Vâil'in ölümü, Zeyd b. Hârise'nin Mekke'ye gönderilmesi, Numan b. Beşîr ve Abdullah b. Zübeyr'in doğumu ve kahramanlıkları, gazvelerin başlaması, Hz. Hamza'nın Sîfûlbahr'e gönderilmesi, Ubeyde b. Hâris'in Bahn-ı Râbiğ seriyyesi, Hz. Aîşe ile evliliği Sâ'd b. Ebî Vakkas'ın Harrâr'a gönderilmesi, ezanın başlangıcı, Zü'l-Uşeyre Gazvesi, Hz. Ali'nin Ebû Turâb olarak isimlendirilmesi, Bedrû'l-Ûlâ Gazvesi, Abdullah b. Cahş'ın Bahn-ı Nahle'ye gönderilmesi, kıblenin değiştirilmesi, Kuba Mescidinin yenilenmesi, Ramazan orucunun farz kılınması, Bedrû'l-Kübra Gazvesi, sahabenin okuma-yazma öğrenimine verdiği önem, Bedir'de şehit olanların isimleri ve sayısı, Bedir'de esir alınan ve öldürülen müşrikler, Hz. Rukiye'nin vefatı,

b3. İkinci Bâb: Hicretin ikinci yılı olaylarını ele alınmaktadır. Aşûre orucu, Hz. Ali'nin Fatıma ile izdivacı, Ebvâ, Buvat ve Zü'l-Üşeyre Gazveleri, Bedrû'l-Ûlâ-Sefevân, Batn-ı Nahle Seriyyesi, Bedir Gazvesi, zekatın farz kılınması, Karkaratülküdr Gazvesi, Benî Kaynuka Gazvesi, Sevik Gazvesi, Osman b. Ma'zun'un vefatı ve o sene meydana gelen olaylar yer almaktadır.

b3. Üçüncü Bâb: Hicretin üçüncü yılı olayları işlenmektedir. Kâ'b b. Eşref'in öldürülmesi, Hz. Osman'ın Ümmü Gülsüm ile evlenmesi, Gatafan Gazvesi, Bahrân (Buhrân) Gazvesi, Zeyd b. Harise seriyyesi, Hz. Peygamber'in Hz. Hafsa ve Hz. Zeyneb b. Huzeyme ile evliliği, Hz. Hasan ve Hüseyin'in doğumları, Uhud Gazvesi, Hamrâulesed Gazvesi ele alınmıştır.

b3. Dördüncü Bâb: Hicretin dördüncü yılı olayları; Seriiyerler, Bi'r-i Maûne ve Recî vak'ası, Benî Nâdir Gazvesi, Zâtü'r-Rikâ Gazvesi, Bedrü's-Suğrâ Gazvesi ve bu sene içinde meydana gelen olaylar zikredilmektedir.

b3. Beşinci Bâb: Hicretin beşinci yılı olayları vardır. Dumetü'l-Cendel Gazvesi, Müreysi Gazvesi, teyemmüm ayetinin nazil olması, Hz. Peygamber'in Hz. Cüveyriye ile evlenmesi, İfk olayı, Hendek Gazvesi, Benî Kureyza Gazvesi, Haccın farz kılınması, husuf namazı, Medine'de deprem olması ve meydana gelen diğer olaylar ele alınmıştır.

b3. Altıncı Bâb: Hicretin altıncı yılı olayları konu edilmiştir. Benî Lihyân Gazvesi, Gâbe Gazvesi, Hudeybiye Gazvesi ve Rıdvan Bey'atı, içkinin yasaklanması, bu yıl içerisinde gerçekleştirilen seriyyeler ve meydana gelen diğer olaylar ele alınmıştır.

b3. Yedinci Bâb: Hicretin yedinci senesi olayları konu edilmiştir. Hükümdarlara mektupların gönderilmesi, Hayber Gazvesi, Hz. Peygamberi zehirleme girişimi, Fedek ve Ummu'l-Kura'nın elde edilmesi, Hz. Peygamber'in Ümmü Habîbe ve Meymûne ile evlenmesi, Umretü'l-Kaza ve seriyyeler ele alınmıştır.

b3. Sekizinci Bâb: Urve b. Mes'ud, Halid b. Velid ile Amr b. el-As'ın Müslüman olmaları, hurma kütüğünün ağlaması, Mûte, Mekke'nin fethi, Huneyn Gazvesi, Tâif Gazvesi, İslâm'a girenler ve bu sene içerisinde gerçekleşen seriyyeler ve gelen heyetler işlenmektedir.

Diyarbekrî, üçüncü cilt muhteviyatını oluşturan dokuz, on ve on birinci Bâb ve hatimeyi oluşturan kısmında genel olarak şu konuları ele almaktadır;

b3. Dokuzuncu Bâb: Hicretin dokuzuncu senesi olaylarını ele almaktadır. Ele alınan bazı konular şunlardır; Hz. Peygamber'in çevre kabileleri İslâm'a davet ve onlarla mücadele için birlikler göndermesi; Dahhak b. Kays'ın Benî Kilâb kabilesine, Velid b. Ukbe'nin Benî Mustalik kabilesine gönderilişi, Kâ'b b. Züheyr'in Müslüman oluşu, Heyetlerin gelişleri, İ'lâ olayı, Tebük Gazvesi, Dırar mescidinin yıkılması, Lian

olayı, Sakif kabilesinin İslâm'a girmesi, Gamidli kadına Recm olayı, Ümmü Külsüm ve Necâşi'nin vefatları, Abdullah b. Ubey b. Selûl'un ölümü, Hz. Ebû Bekr'in Mekke'ye gidişi ve hacı.

b3. Onuncu Bâb: Hicretin onuncu yılı olaylarını ele alınmaktadır. Ele alınan konular şunlardır; Adiy b. Hatim'in Medine'ye gelişi, Muaz b. Cebel, Ali b. Ebî Talib ve Ebû Musa el-Eş'arî gibi bazı sahabilerin çevre bölgelere İslâm'ı tebliğ ve talim için gönderilmeleri, oğlu İbrahim'in vefatı, güneş tutulması, Veda Haccı, İsti'zan ayetinin nüzulü, Vali Bâzân'ın vefatı.

b3. Onbirinci Bâb: Hicretin on birinci yılı olayları işlenmektedir. Ele alınan bazı konular ise şunlardır; Peygamberlik iddiasında bulunan yalancılardan Esved el-Ansî, Müseyleme, Secâh ve Tüleyha'nın haberleri ve Üsâme b. Zeyd ordusunun hazırlanması, Hz. Peygamber'in hastalanmadan önceki ve sonraki olaylar, Hz. Peygamber'in hastalığı müddeti ve vefatı. Hz. Ebû Bekir'e bey'at, Hz. Peygamber'in yıkanması, kefenlenmesi, mirası, Hz. Peygamber'in rüyada görülmesi ve kabrinin ziyareti.

C. HATİME: iki bölüme ayrılmıştır.

c1. Birinci Bâb: Hz. Peygamber'in dostları, bekçileri, hizmetçileri, köleleri, emirleri, katipleri, elçileri, hakimleri, şairleri, kullandığı hayvanları, silahları, kalkanları, sancakları, elbiseleri gibi kendine has kısımların yanı sıra Hz. Peygambere gelen heyetlere de yer verilmiştir.

c2. İkinci Bâb: Hz. Peygamber'in vefatıyla başlayan yeni dönem Hulefâ-i Râşidîn, Emevîler, Abbâsîler, Fatîmîler, Eyyûbîler (1171-1462), Memlûkler (1250-1517) ve Osmanlılar dönemleri konu edilmektedir.

Mukaddimede Diyarbekrî bu tasnifi yapmakla beraber bu kısımda birçok konuyu zikretmemiştir. Biz bu taksimi üç cilt olarak basılan ve elimizdeki nüshasının içindekiler

bölümden düzenlemeye çalıştık. Özellikle geniş bir yer ayırdığı Kur'ân-ı Kerîm ayetlerinin tertibi mukaddimede zikredilmemiştir.

3.1. Kısas-ı Enbiya Bölümü

Târîhu'l-hamîs'de Hz. Peygamber'in hayatının anlatıldığı bölüme kadar işlenen konular kısaca Kısas-ı Enbiya ya da peygamberler tarihi olarak değerlendirilebilir. Nübüvvet eksenli bir tarih düşüncesinde olan müellif Âdem'den (a.s) Hz. Muhammed'e (s.a.v) kadar gönderilen peygamberlerin hayatlarından bahsetmektedir. Bu peygamberlerin dönemlerinde olan bazı olaylarla birlikte peygamber nesillerinden gelen ve tarihi kaynaklarda zikredilen kimselere de değinilmektedir. *Târîhu'l-hamîs*, bu yönüyle genel bir tarih özelliği göstermektedir.

Bu bölüm hacim olarak eserin önemli bir kısmını kapsamaktadır. Bölümün konuları arasında zaman zaman tarihsel uyumsuzluk ve konu farklılıkları görülmektedir. Peygamberlik ve nebîlik hakkında bilgi verdikten sonra Kur'ân ayetlerinin tertibi hususunda genişçe ele alınan konu işlenmiş, daha sonra ilk yaratılanlara geçilmiştir. Kur'ân hakkındaki konunun ilk vahiyle işlenmesi tarihi seyre ve konu bütünlüğüne daha uygun olacaktı. Ayrıca Hz. İsmâil'in hayatı işlenirken kıyamet alametleri ele alınmıştır. Bu tür konu değişkenliği okuyucunun zihnini dağıtabilmektedir.

Diyarбекрî, nefise, fâide ve mucize gibi başlıklarla konular arasında bir olay veya kıssaya yer vermektedir. Genellikle bu kısımlarda garip veya zayıf rivayetler de bulunmaktadır. Örneğin Hz. İbrahim'in ateşe atılması esnasında ateşe üfleyen kelerin öldürülmesiyle ilgili rivayetler birçok kaynakla desteklenmek suretiyle anlatılmıştır.⁴⁰³

⁴⁰³ Diyarбекрî, I, 151.

Diyarbekrî bu bölümde tefsir, hadis, tarih ve Akâid gibi farklı alanlardan birçok kaynaktan istifade etmiştir. *Şevâhidü'n-nübüvve*,⁴⁰⁴ *Fütühât-ı Mekkiyye*,⁴⁰⁵ *Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyye*,⁴⁰⁶ *Burhân*,⁴⁰⁷ *Envâru't-tenzil*,⁴⁰⁸ *Rebiü'l-ebrâr*,⁴⁰⁹ *Meâlimü't-tenzîl*,⁴¹⁰ *Medârikü't-tenzîl*,⁴¹¹ *Ünsü'l-celîl*,⁴¹² *Bahru'l-ulûm*,⁴¹³ *İnsânü'l-kâmil*,⁴¹⁴ *Arâisü'l-Mecâlis*,⁴¹⁵ *Mișkat*,⁴¹⁶ *Şîfa*,⁴¹⁷ *Sîretü İbn Hișâm*,⁴¹⁸ *Behçetü'n-nüfus*,⁴¹⁹ *Behcetü'l-envâr*,⁴²⁰ *Mevâhibü'l-ledüniyye*,⁴²¹ *Ravdatü'l-ahbab*,⁴²² *Nizâmüt-tevârih*,⁴²³ Buhari, Müslim gibi hadis, tefsir ve Akâid alanlarına ait kitaplardan istifade etmiştir.

Peygamberler tarihi olarak değerlendirilebilecek kısımda dikkat çeken hususlardan biri de Hz. Peygambere kadar atalarından intikal eden nûr-ı nebiye sıklıkla vurgu yapılmasıdır.

⁴⁰⁴ Diyarbekrî, I, 15.

⁴⁰⁵ Diyarbekrî, I, 12, 15.

⁴⁰⁶ Diyarbekrî, I, 15.

⁴⁰⁷ Diyarbekrî, I, 121.

⁴⁰⁸ Diyarbekrî, I, 15, 48, 99.

⁴⁰⁹ Diyarbekrî, I, 16.

⁴¹⁰ Diyarbekrî, I, 99.

⁴¹¹ Diyarbekrî, I, 101, 111.

⁴¹² Diyarbekrî, I, 98, 116.

⁴¹³ Diyarbekrî, I, 63, 99.

⁴¹⁴ Diyarbekrî, I, 17, 48, 481.

⁴¹⁵ Diyarbekrî, I, 84, 85, 90, 91.

⁴¹⁶ Diyarbekrî, I, 84.

⁴¹⁷ Diyarbekrî, I, 50.

⁴¹⁸ Diyarbekrî, I, 51.

⁴¹⁹ Diyarbekrî, I, 71.

⁴²⁰ Diyarbekrî, I, 97.

⁴²¹ Diyarbekrî, I, 88.

⁴²² Diyarbekrî, I, 100.

⁴²³ Diyarbekrî, I, 119.

3.2. Siyer Bölümü

Târîhu'l-hamîs'in asıl yazılış amacı Hz. Peygamber'in siyeridir. Siyer bölümü işlenirken klasik olarak yapılan taksimat göze çarpmaktadır ki bu bölüm doğumundan nübüvvetine, nübüvvetten hicrete, hicretten vefata kadar olan kısımdır. Bu kısım kendi içerisinde farklı şekillerde ele alınmıştır. Siyer çatısı altında alt başlıklarla konular zenginleştirilmiştir.

Hz. Peygamber'in hayatı incelenirken Diyarbekrî delâil, şemâil ve hasâis bölümleriyle harmanlayarak ele almaktadır. Mekke dönemi konuları incelenirken meydana gelen olayların sıralanması şeklinde bir metot takip edilirken Medine dönemi hicri yıllara taksim edilerek alt başlıklara bölünmüştür.

Hz. Peygamber'in hayatı kısmı genel olarak incelendiğinde sıklıkla mûcizevi bir hayat vurgusu sezilmektedir. Allah Resûlünün doğumundan vefatına kadar olağanüstü olaylarla örülmüş bir hayat anlatımı öncelenmiştir, doğmadan çok önceden onun peygamber olarak gönderileceği rivayetlerine sıklıkla yer verilmesi bu düşüncemizi kuvvetlendirmektedir. Babası Abdullah'ın doğumundan sonra ona kastetmelerinden korunmasının Hz. Peygamber'in nûruna bağlanması, Abdullah'ın Mekke'de Kureyş kadınlarından Hz. Yusuf gibi korunmasına ve Abdullah'ın putların yanına vardığında putların hırıldamaları ve dile gelmelerinin Nûr-ı Nebiye bağlanması, Fatıma binti Murre isimli kadının Abdullah'ın alnında Nûr-ı Nebiyi görmesi gibi rivayetler çokça yer almaktadır.⁴²⁴

⁴²⁴ Diyarbekrî, I, 330-334.

3.3. Delâil, Şemâil ve Hasâis

3.1. Delâilü'n-Nübüvve

Delâilü'n-Nübüvve şu şekilde tarif edilmektedir. “Bilinmeyen şeyin öğrenilmesine yarayan bilgi, kılavuz” anlamındaki delâil ile “peygamberlik” manasındaki nübüvvet kelimesinden meydana gelen delâilü'n-nübüvve, ıstılah olarak bir peygamberin bizzat gösterdiği veya peygamberliğine nişâne olması için kendi iradesi haricinde ortaya çıkan harikuladelikleri ele alan, peygamberin tebliğ ettiği mesajı ilmî izahla meydana gelen olayların ilâhî kaynaklı olduğunu, neticede o peygamberin de hak peygamber olduğunu ortaya koymaya çalışan eserleri ifade eder. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) peygamberliğini ispat için birçok eser telif edilmiştir. Bazı müellifler delâilü'n-nübüvve hakkında müstakil olarak kitaplar yazmışlar bazıları ise konuyu kitapların içerisinde özel bir başlık altında incelemeyi tercih etmişlerdir.

Daha önce ifade edildiği üzere Diyarbekrî'nin eseri birçok konuyu içerisinde barındırmaktadır. Bu konulardan biri de delâilü'n-nübüvve'dir. Nübüvvet konusu *Târîhu'l-hamîs*'te suhufardan ve diğer kutsal kitaplardan deliller getirilmek sûretiyle, Yahudi ve Hıristiyan din âlimlerinin sözleriyle ve kâhinlerden alıntılarla incelenmektedir.

Kâ'b el-Ahbâr, Abdullah b. Selam ve Vehb b. Münebbih'in aktardığı rivayetler sıklıkla kullanılmaktadır. Diyarbekrî onları sika olarak nitelendirmektedir.⁴²⁵ Ayrıca Bahîrâ'nın, Şam Piskoposu Nastura'nın, Necâşî'nin, Bizans Kralı Herakl'in, Mukavkıs'ın, Lebid b. A'sem'in hased ve kin besleyen Yahudi din bilginlerinin gelecek

⁴²⁵ Diyarbekrî, I, 45.

peygamberi, onun sıfatlarını, omzundaki peygamberlik mührünü bilmeleri gibi birçok husus zikredilmektedir.⁴²⁶

Özellikle İslâm'a geçen Kâ'b el-Ahbâr tarafından aktarılan Hz. Muhammed'in (s.a.v.) isminin ve özelliklerinin Tevrat'ta yazılı olması, Abdullah b. Selam'dan Tevrat'ın kendisiyle hitama ereceği nübüvvetin son halkası Hz. Muhammed olduğu rivayeti, Hz. Musa'nın (a.s) vasiyetleri arasında zikredilen gelecek peygamberin müjdesi, Hz. Yakub'un (a.s) yeni peygamberin müjdesi rivayetleri Tevrat'tan Hz. Muhammed'in nübüvvetine delil olarak getirilmiştir.⁴²⁷

Bunun yanında İncil'de Hz. Muhammed'in isminin Faraklit olarak geçmesi, Havarilerden Yuhanna'nın Hz. İsa'nın son peygamber olarak Hz. Muhammed'i müjdelediği rivayetleri ise Hristiyanlıktan Hz. Muhammed'in nübüvvetine delil sadedinde zikredilmiştir.⁴²⁸

Kutsal kitaplardan Zebur da ve suhuflar da nübüvvete delil olan bazı rivayetler zikredilmektedir.⁴²⁹ Örneğin Hz. Âdem'in yaratıldığında başını kaldırıp arşa baktığında “*La ilahe İllallah Muhammedu'r-Resûlullah*” kelimelerinin yazılmış olduğunu görmesi ve Allah'ın “*O, olmasaydı seni yaratmazdım.*” demesi nübüvvet ile ilgili aktarılan bilgilerdendir.⁴³⁰

Hz. Muhammed doğmadan önce Medine'yi yıkmak üzere gelen Tubba'ya oradaki Yahudilerin Medine'yi yıkmamaları noktasında tavsiyede bulunduktan sonra buranın ahir zamanda Kureys'ten çıkacak peygamberin hicret edip kalacağı yurt olacağını haber

⁴²⁶ Diyarbekrî, I, 46-50.

⁴²⁷ Diyarbekrî, I, 49.

⁴²⁸ Diyarbekrî, I, 49.

⁴²⁹ Diyarbekrî, I, 49.

⁴³⁰ Diyarbekrî, I, 50.

vermeleri ile kâhinlerin Hz. Muhammed'in vasıflarını müjdelemeleri de nübüvvetin delilleri olarak zikredilmiştir.⁴³¹

Delâilü'n-Nübüvve ile ilgili Diyarbekrî'nin kullandığı kaynakları ise şunlardır; Kastallânî'nin *el-Mevahibü'l-ledüniyye*'si,⁴³² Abdülkerîm el-Cîlî'nin, *İnsânü'l-kâmil*'i,⁴³³ Kâdî İyaz'ın *eş-Şifâ*'sı,⁴³⁴ Nûreddîn el-Câmî'nin *Şevâhidü'n-nübüvve*'si,⁴³⁵ Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl*'i'dir.⁴³⁶

Diyarbekrî'nin bu bölümdeki kaynaklarına bakıldığında ilk dönem eserler bulunmamaktadır. Tevrat, İncil ve Zebur ile suhurlarda geçen bilgiler ile Yahudi ve Hristiyan din âlimlerin rivayetleri Hz. Muhammed'in nübüvvetinin delili olarak kullanılmaktadır. Diyarbekrî bu tür bilgileri kullanmada bir beis görmemektedir. Diyarbekrî genel olarak eserlerden iktibas olarak aldığı bilgileri harmanlayarak Hz. Muhammed'in peygamberliğini ispat etmeye çalışmıştır.

3.2. Şemâilü'n-Nebî

Şemâil, Hz. Peygamber'in fiziki ve ahlaki hususiyetlerini ifade eden ve onları inceleyen eserlere verilen isim olarak tarif edilmektedir.⁴³⁷ Birçok ayette ve hadislerde Hz. Muhammed'e ittiba emredilmiş ve onun güzel ahlak üzere olduğu vurgulanmıştır. Müslümanlar da Hz. Muhammed'i daha iyi tanımak için onun fiziki ve ahlaki

⁴³¹ Diyarbekrî, I, 50.

⁴³² Diyarbekrî, I, 46.

⁴³³ Diyarbekrî, I, 48.

⁴³⁴ Diyarbekrî, I, 50.

⁴³⁵ Diyarbekrî, I, 48.

⁴³⁶ Diyarbekrî, I, 48.

⁴³⁷ Kandemir, Yaşar, "Şemâil", *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 497.

özelliklerini öğrenmeye çaba sarf etmişlerdir. Özellikle İbn Sâ'd ile şemâile ait bilgiler toplanmaya başlanmış zamanla müstakil eserler telif edilmiştir.

Delâil kısmında olduğu gibi Diyarbekrî, *Târîhu'l-hamîs*'te şemâil'e ait bilgilere sıklıkla yer vermiş ve bu bilgileri özel bir bölümde ele almıştır. Kitabın mukaddimesinde müellif Hz. Peygamber'in siyerini ve şemâilini konu edindiğini ifade etmişti.

Diyarbekrî, şemâil bölümünde hadis ve tarih kitaplarından istifade etmiştir. Hadis olarak verilen rivayetlerin bazen kaynağı zikredilmekte bazen “bir rivayette” denilmek suretiyle metin öne çıkarılmaktadır. Ancak “bir rivayette” şeklinde Diyarbekrî'nin aktırdığı rivayetler, Diyarbekrî'nin kaynak olarak kullandığı eserler de geçmektedir. Aslında onun aldığı bilgilerin bir kaynağa dayanmakta, kaynaksız rivayetler de bulunmamaktadır.

Diyarbekrî, Buhârî, Müslim, Tirmizî, Ebû Dâvûd, Hâkim en-Neysaburi, Ebû Nuaym el-İsfehânî, İbn Hacer, İbn Seyyidinnâs, Beyhakî, Kastallânî gibi birçok müellifin eserlerinden faydalanmıştır.⁴³⁸

Diyarbekrî, kendi ifadesi ile Hz. Peygamber'in Şemâili ve ahlaki faziletlerin fazlalığından sahih ve meşhur olarak gördüğü bazı özelliklerinin bir kısmını zikretmekle yetinmiştir.

3.3. Hasâisü'n-Nebî

Hasâis; bir kimseye özgü hasletler, bir şeye veya bir kimseye sadece onda bulunan bir haslet ile üstünlük nispet etmek olarak tanımlanmaktadır. Özel de ise Allah'ın özel

⁴³⁸ Diyarbekrî, I, 380-385.

olarak Hz. Muhammed'e verdiği hasletleri anlatan tabir ve bu konuları inceleyen kitapların ismi olarak ifade edilmektedir.⁴³⁹

Bu konuda müstakil risâle telif eden Süyûtî'nin *Enmûzecü'l-lebîb* adlı eserinden geniş bir alıntı yapmıştır.⁴⁴⁰

Süyûtî'den aldığı bu bölümde Hz. Peygambere mahsus hasletler iki kısma ayrılmış ve her kısım kendi alt başlıklar altında açıklanmıştır. Birinci kısım daha önce hiçbir peygambere verilmeyen özellikleri ihtiva ederken ikinci kısımda ise Hz. Muhammed'in ümmetine has özellikler ele alınmıştır.

Diyarбекrî Süyûtî'den yapmış olduğu bu iktibas eserindeki en geniş alıntı olma özelliğindedir.

Diyarбекrî, eserinde delâil, şemâil ve hasâis'i müstakil birer başlık altında incelemekle Hz. Peygamber'in hayatının her alanını ele almış olmaktadır. Diyarбекrî genellikle, ilk dönem hadis kitaplarından az da olsa faydalanmakla beraber hicri IV. asırdan sonra yazılan eserleri de sıklıkla kullanmıştır.

Siyer alanındaki genişlemeyle birlikte bu türlerde telif edilen eserlerde zayıf rivayetler de kaynaklarda yer almıştır. Bu zayıf rivayetler Diyarбекrî tarafından da iktibas ettiği kaynaklardaki bilgiler çerçevesinde zikredilmiştir.⁴⁴¹

Diyarбекrî eserinde genel olarak takip ettiği metodunu bu bölümlerde uygulamıştır. Konu hakkında farklı rivayetler varsa onların hepsini vermiştir. Tercih edilen görüşleri ilk önce verir ve diğеr görüşleri ard arda sıralamıştır. O, kendi görüşlerine bu bölümde çok fazla yer vermemiştir.

⁴³⁹ Ahathî, Erdinç, "Hasâisü'n-Nebi", *DİA*, XVI, 279.

⁴⁴⁰ Diyarбекrî, I, 391.

⁴⁴¹ Diyarбекrî, I, 386.

3.4. Râşid Halifeler Dönemi

Diyarbekrî, Hz. Muhammed'in hayatını ele aldıktan sonra Râşid halifeler dönemini anlatmaya geçmiştir. Kitap Hz. Peygamber'in hayatını ve halifeler tarihini konu edinmesi bakımından değerlendirilecek olursa bu bölüm ikinci bölümün başlangıcı olarak nitelendirilebilir.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra müslümanların idaresini Hz. Ebû Bekir almıştır. *Târihu 'l-hamîs*'te Hz. Ebû Bekir ile başlayan ve Diyarbekrî'nin vefat ettiği 990/1582 tarihe kadar süreçte devletler ve halifeler konu edilmiştir.

İslâm tarihi hakkında kitap yazan müelliflerin metotlarından biri de İslâm tarihini halifeler tarihi ve dönemin egemen hanedanını merkeze alarak devletler tarihi üzerinden incelemektir. Diyarbekrî, özellikle Râşid Halifeler, Emevîler, Abbâsîler, Fâtımîler (909-1171), Eyyûbîler (1171-1462), Memlükler (1250-1517) ile son olarak Osmanlılar dönemi şeklinde bir halifeler ve sultanlar tarihi şeklinde eserini tertip etmiştir. Râşid halifeler dönemi incelenirken iç ve dış olaylar genel olarak askeri ve siyasi olaylar tarzında işlenmiş bunun yanında ele alınan dönemlerdeki ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda meydana gelen olaylara da değinilmiştir.

Diyarbekrî Hz. Ebû Bekir dönemini incelerken birçok farklı ilim dalına ait kaynaktan istifade etmiştir. Önceki bölümlere nazaran bu bölümde müellif çok sık kaynak kullanmamış, daha uzun ve akıcı bir anlatım tarzını tercih etmiştir.

Müellif, Hz. Ömer dönemini ise incelerken Hz. Ebû Bekir tarafından halife olarak tayini ile başlayıp dönemindeki faaliyetlerinden bazılarını zikretmektedir. Örneğin hicri takvimin belirlenmesi, teravîh namazının cemaatle kılınmasının teşviki, divanların oluşturulması ve yapmış olduğu hac farizaları bunlardan bazılarıdır. Bununla birlikte dönemindeki idari yapı hakkında da bilgiler vermektedir. Kâtipleri, kadıları emirleri

ayrıca ele alınmıştır. Gerçekleştirilen fetihler de Hz. Ömer dönemi olayları arasında yer almaktadır.⁴⁴²

Diyarbekrî burada Hz. Ömer'in fazilet ve kerametine dair Amr b. As döneminde Nil nehrinin taşması için eski bir âdetin kaldırılması olayına ve Cuma hutbesi esnasında Hz. Ömer'in dağa seslenmesi olayına değinmektedir. Ayrıca bu anekdotu aktarırken rivayetin farklı tariklerini de zikretmesi onun rivayetlere verdiği önemi göstermektedir.⁴⁴³

Diyarbekrî, ilk önce halifenin nesebi, özellikleri ve faziletleri hakkında bilgi verdikten sonra, o dönemde meydana gelen olaylar aktarmıştır. Gerçekleştirilen fetihler, hac mevsiminde hac yaptıranlar ve vefat edenler zikredilmiştir. Abdurrahman b. Avf, Ebû Ubeyde b. el-Cerrah, Ebû Zer el-Gıfârî, Bilâl-i Habeşî, Hâlid b. Velid gibi vefat eden bazı sahabiler ayrıca ele alınmış, onların biyografilerine yer verilmiştir. Eğer kendileri hakkında nazil olan ayet varsa faziletleri hakkında istiṣhat olarak getirilmiştir. İbn Ümmî Mektûm hakkındaki Abese sûresinin ilk ayetleri ile Zeyd b. Hârise ve Zeyneb b. Caḥş hakkındaki Ahzâb sûresinin 38. ayetinin baş tarafı delil olarak zikredilmiştir.⁴⁴⁴

Hz. Osman'ın şûra tarafından seçilmesi, dönemindeki fetihler, idari alandaki atamalar, Kur'ân-ı Kerîm'in çoğaltılması ele alınmıştır. Diyarbekrî, Hz. Osman'ın şehit edilmesinin nedenleri ayrı ayrı kaynaklardan almak suretiyle zikretmektedir. Farklı kaynaklardan istifade etmede Diyarbekrî gayet başarılıdır. Fetihlerin çoğalmasıyla Müslümanların zenginlemesi, Ebû Zer'in yöneticilere itirazlarına karşı Rebeze'ye sürgün edilerek gönderilmesi, Hakem b. Ebi'l-As'ın Medine'ye geri gelişine izin

⁴⁴² Diyarbekrî, III, 45.

⁴⁴³ Diyarbekrî, III, 247.

⁴⁴⁴ Diyarbekrî, III, 255.

verilmesi, Abdullah b. Ebî Serh'in vali olarak atanması Hz. Osman'ın şehit edilme nedenleri arasında aktarılmıştır.

Hz. Osman'ın şehit edilme nedenleri olarak zikredilen hususlarda Muhibbuddin et-Taberî'nin *er-Riyâdü'n-nâdire* adlı eserinden iktibasta bulunan Diyarbekrî, özel bir bahis açmış ve burada on dokuz neden zikretmiş ve her birini ayrı ayrı cevaplamıştır.⁴⁴⁵ Muhibbuddin et-Taberî'ye bakıldığında o bu maddeleri önce saymış, soruların bitiminde sırasıyla cevaplandırmıştır. Diyarbekrî ise her bir sorunun ardından cevap vermek suretiyle aynı metni farklı bir formda eserinde zikretmiştir. Aslında o, iktibas yaptığı her bir yerin kaynağını göstermekteyken bu kısmın kaynağını belirtmemiştir. İlk bakışta kendi metni gibi görünen bu kısmın araştırmamız neticesinde Muhibbuddin et-Taberî'ye ait olduğunu tespit edilmiştir. Bu kısımdan anlaşıldığı kadarıyla Diyarbekrî, Hz. Osman'a nispet edilen suçlamaların haksız olduğunu, onun bazı olaylarda masum olduğu bazılarında ise içtihadî görüşüne göre davrandığı ve bunda da itham edilmemesi gerektiği görüşünü benimsemektedir.⁴⁴⁶

Hz. Ali dönemine ise onun neseb bilgisiyle başlamaktadır. Daha sonra onun isminin cahiliyede ve İslâm döneminde "Ali" olarak değil de "Ebü'l-Hasen" künyesiyle meşhur olduğunu ve Hz. Peygamber'in de onu Sıddık olarak nitelediğini belirtmiştir.⁴⁴⁷

Fiziksel özelliklerine değindikten sonra halifelîğe geçişi, Cemel ve Sıffîn olayları ve neticelerinde meydana gelen hakem olayı aktarılmıştır. Cemel olayında Hz. Aişe ve beraberindekilerin savaş kasti olmaksızın Medine'den çıktıklarını ve neticede olayı iki grubun karşılaşması olarak görmektedir.⁴⁴⁸ Hakem olayında da Zehebî kaynak olarak

⁴⁴⁵ Diyarbekrî, III, 292-308.

⁴⁴⁶ Muhibbuddin et-Taberî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Abdullah b. Muhammed (ö. 615/694), *er-Riyâdü'n-nâdire fî fezâ'il (menâkıb)i'l-aşere*, I—IV, thk; Abdulmecid Halebî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1971, III, 72-88.

⁴⁴⁷ Diyarbekrî, III, 310

⁴⁴⁸ Diyarbekrî III, 313.

alınmış ve hakemlerin gerek Muaviye'yi gerekse Hz. Ali'yi halifelikten alarak başka birinin halife olarak atanmasına karar verildiği anlatılmaktadır. Bu olay neticesinde ortaya çıkan Hâricîlere de yer verilmektedir.⁴⁴⁹ Hz. Ali'nin şehit edilmesi, zamanı ve mekânı, defnedilmesi, vasiyeti ve evladlarına da ayrıca yer verilmiştir. Halifeliği esnasında vefat eden kimselerin ise hayatı kısaca anlatılmıştır. Bu bölümlerde dikkat çeken konulardan biri de çocuklarına ve on iki imama genişçe yer verilmesidir.⁴⁵⁰ Ayrıca Diyarbekrî, on iki imamı anlattıktan sonra mehdi konusunu ele almış ve Hz. Peygamber'in soyundan birinin kıyametten önce çıkacağıyla alakalı Hz. Peygambere atfedilen rivayetleri ve âlimlerin görüşlerini zikretmiştir. On iki imamdan Muhammed b. Hasan el-Askerî'nin tasavvufta zikri geçen kutub makamına erdiğine ve buna bağlı olarak nukaba, nüceba, abdal ve gavs ve görevlerine değinmiştir.⁴⁵¹

Diyarbekrî'nin, Hz. Ali döneminde siyasi olaylara yönelik detay bilgilere yer vermediği görülmektedir. Kısa ve genel bilgilerle yetinilmiştir.

Diyarbekrî'nin bu bölümlerde de başvurduğu eserler ise şunlardır;

Zübeyr b. Bekkar,⁴⁵² Zührî,⁴⁵³ İbn İshâk,⁴⁵⁴ İbn Hişâm, Vakıdî,⁴⁵⁵ Taberî,⁴⁵⁶

Devânî'nin *şerhü'l-Akâidi'l-Adudiyye*'si,⁴⁵⁷ Fîrûzâbâdî'nin *Kâmûs*'u,⁴⁵⁸ ve *Akâid*'i,⁴⁵⁹

⁴⁴⁹ Diyarbekrî III, 316.

⁴⁵⁰ Diyarbekrî, III, 332-336.

⁴⁵¹ Diyarbekrî III, 338.

⁴⁵² Diyarbekrî, III, 235, 237 (Müellif, Zübeyr b. Bekkar ve Zührî gibi ilk dönem tarihçilerinin rivayetlerini, kaynak olarak aldığı diğer eserlerden iktibas ederek *Târîhu'l-hamîs*'te kullanmaktadır.)

⁴⁵³ Diyarbekrî, III, 234.

⁴⁵⁴ Diyarbekrî, III, 219, 232, 292.

⁴⁵⁵ Diyarbekrî, III, 240.

⁴⁵⁶ Diyarbekrî, III, 217, 219, 222.

⁴⁵⁷ Diyarbekrî, III, 164, 165, 235, 243, 313.

⁴⁵⁸ Diyarbekrî, III, 164, 311.

⁴⁵⁹ Diyarbekrî, III, 314.

Muhibbuddin et-Taberî'nin *Riyadu'n-nadire*'si,⁴⁶⁰ İbn Tağriberdi'nin *Mevridü'l-letâfe*'si,⁴⁶¹ Rafîî'nin *Teznîb*'i,⁴⁶² İbnü'z-Ziyâ el-Mekkî'nin *Bahru'l-amîk*'i,⁴⁶³ Kelâî'nin *el-İktifâ*'sı,⁴⁶⁴ Moğultay b. Kılıç'ın *Sîre*'si,⁴⁶⁵ Begavî'nin tefsir kitabı *Me'âlimü't-tenzîl*'i,⁴⁶⁶ Cürcânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf*'i,⁴⁶⁷ İbn Abdilber'in *el-İstî'ab*'i,⁴⁶⁸ İbn Hallikân'ın *Tarih*'i,⁴⁶⁹ İbnü'l-Cevzî'nin *Safve*'si,⁴⁷⁰ Zehebî'nin *Düveli'l-İslâm*'i,⁴⁷¹ başvuru kaynaqlardır. Muhibbuddin et-Taberî'nin *Zehâirü'l-ukbâ*'sı,⁴⁷² Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihal*'i,⁴⁷³ Beyzâvî'nin *Envarü't-tenzil*'i,⁴⁷⁴ İbnü's-Sâî'nin *Muhtasaru'l-câmî*'si,⁴⁷⁵ İbnü'l-Esîr'in *Üsdü'l-gâbe*'si,⁴⁷⁶ Nureddîn el-Câmî'nin *Şevâhidü'n-nübüvve*'si,⁴⁷⁷ İbnü'l-Arabî'nin *Fütuhâtü'l-Mekkiyye*'si.⁴⁷⁸

Diyarbekrî, Hz. Peygamber'in hayatından itibaren incelediği konuları detaya girmeden kısa ele aldığı görülmektedir.

Kitabın genel tertibi içinde halifelerin dönemleri öncelenmiştir. Konu başlığı olarak bazen önem atfedilen kişi veya olaylara da ayrıca değinilmiştir. Örneğin Amr b. Âs'ın

⁴⁶⁰ Diyarbekrî, III, 164, 165, 316, 290.

⁴⁶¹ Diyarbekrî, III, 164, 291, 324.

⁴⁶² Diyarbekrî, III, 164, 235, 327.

⁴⁶³ Diyarbekrî, III, 165, 245, 315.

⁴⁶⁴ Diyarbekrî, III, 166, 183, 247.

⁴⁶⁵ Diyarbekrî, III/167, 244, 326.

⁴⁶⁶ Diyarbekrî, III, 167, 254.

⁴⁶⁷ Diyarbekrî, III, 182.

⁴⁶⁸ Diyarbekrî, III, 237, 241.

⁴⁶⁹ Diyarbekrî, III, 238.

⁴⁷⁰ Diyarbekrî, III, 240, 311, 318.

⁴⁷¹ Diyarbekrî, III, 248, 255, 315.

⁴⁷² Diyarbekrî, III, 312, 319, 326.

⁴⁷³ I Diyarbekrî, II, 316.

⁴⁷⁴ Diyarbekrî, III, 314.

⁴⁷⁵ Diyarbekrî, III, 315, 314.

⁴⁷⁶ Diyarbekrî, III, 312.

⁴⁷⁷ Diyarbekrî, III, 311.

⁴⁷⁸ Diyarbekrî, III, 326. (İbnü'l-Arabî'nin bu eseri mehdi konusunda kaynak olarak kullanılmıştır.)

vefatı,⁴⁷⁹ Hz. Hasan'ın vefatı,⁴⁸⁰ Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi,⁴⁸¹ Abdullah b. Zübeyr'in hilafeti,⁴⁸² Abdullah b. Abbas'ın vefatı,⁴⁸³ ilk paranın basılması,⁴⁸⁴ en son vefat eden sahabi⁴⁸⁵ gibi konular müstakil ele alınmıştır.

Konuya halifenin nesebi ve sıfatlar ile başlanıp hilafete geçiş tarihi, ailesi, döneminde meydana gelen olaylar, hilafette kalış zamanı, vefatı, döneminde vefat eden meşhur kişiler zikredilmek sûretiyle bir metot takip edilmiştir. Genel olarak dönemin bir resmi çizilmiş, önemli kişiler çerçevesinde konular ele alınmış, siyasi olaylar ağırlıklı olmakla birlikte, sosyal ve kültürel bilgilere de değinilmiştir. Neseb bilgilerini ihtiva etmesi bakımından ensâb türü bilgiler de bulunmaktadır. Kişilere ait biyografi türü bilgileri bulma açısından tabakât türü bilgileri de ihtiva etmektedir. *Târîhu'l-hamîs*, dönemin idari bilgileri olarak değerlendirilen vali, komutan kadı tayinleri gibi bilgileri de ihtiva etmesi bakımından önemlidir.⁴⁸⁶

3.5. Emevîler Dönemi (661-750)

Emeviler Râşid halifeler döneminin sonra 41/661 yılında Muâviye b. Ebû Süfyan tarafından Suriye bölgesinde kurulmuş bir devlettir. Muâviye, Ümeyyeoğulları kabilesine mensuptur ve devlet bu isimle anılır olmuştur. Devlet yönetiminin Muâviye'den sonra oğlu Yezîd'e geçmesiyle ilk hanedan olarak bilinmektedir. 132/750 yılında ise Abbâsîler tarafından yıkılmıştır.

⁴⁷⁹ Diyarbekrî, III, 344.

⁴⁸⁰ Diyarbekrî, III, 345.

⁴⁸¹ Diyarbekrî, III, 354.

⁴⁸² Diyarbekrî, III, 363.

⁴⁸³ Diyarbekrî, III, 378.

⁴⁸⁴ Diyarbekrî, III, 380.

⁴⁸⁵ Diyarbekrî, III, 387.

⁴⁸⁶ Diyarbekrî, III, 399.

Emevîler devletiyle ilgili *Târîhu'l-hamîs*'te yaklaşık 65 sayfa yer ayrılmıştır. Muâviye b. Ebî Süfyan'ın hilafeti ile başlanmış ve Emevîler hakkında özet bilgi ile konu sonlandırılmıştır.

Diyarbekrî, Emevîler dönemini incelerken Vâkıdî'nin *el-Megâzi*'si,⁴⁸⁷ İbn Tağrıberdî'nin *Mevridi'l-letâfe*'si,⁴⁸⁸ Zehebî'nin *Düveli'l-İslâm*'ı,⁴⁸⁹ Moğultay b. Kılıç'ın *Sîret*'i,⁴⁹⁰ İbnü'l-Cevzî'nin *Saffe*'si,⁴⁹¹ İbn Abdilber'in *İstî'âb*'ı,⁴⁹² İbnü's-Sâî'nin *el-Muhtasaru'l-câmi*,⁴⁹³ Yâfiî'nin *Tarih-i Yâfiî*,⁴⁹⁴ İbnü'z-Ziyâ el-Mekkî'nin *Bahrü'l-amîk*'i,⁴⁹⁵ Fâsî'nin *Şifâü'l-garam*'ı,⁴⁹⁶ İbnü'l-Esîr'in *Üsdü'l-gâbe*'si,⁴⁹⁷ Demîrî'nin *Hayâtü'l-hayevân*'ı,⁴⁹⁸ Muhibbidin et-Taberî'nin *Zehâiru'l-ukba*'sı,⁴⁹⁹ *Riyadü'n-nadira fi fezâili menakibi'l-aşere*'si⁵⁰⁰ ve *Hayrü'l-kırâ* adlı eserleri,⁵⁰¹ İbnü'l-Esîr'in *Nihâyetü'l-garîb*'i,⁵⁰² *Zübdetü'l-a'mâl*,⁵⁰³ Nûrüddîn el-Câmî'nin *Şevâhidü'n-nübüvve*'si,⁵⁰⁴ Cevherî'nin *Sihâh*'ı,⁵⁰⁵ Nevevî *el-Ezkâr*'ı,⁵⁰⁶ el-Bekrî'nin *Mu'cem*

⁴⁸⁷ Diyarbekrî, III, 345, 374, 375.

⁴⁸⁸ Diyarbekrî, III, 343, 362, 375.

⁴⁸⁹ Diyarbekrî, III, 343, 355, 356, 363, 365, 374, 382, 383, 388, 391.

⁴⁹⁰ Diyarbekrî, III, 343, 361, 363, 382.

⁴⁹¹ Diyarbekrî, III, 345, 351, 359.

⁴⁹² Diyarbekrî, III, 354, 355, 359.

⁴⁹³ Diyarbekrî, III, 347, 349, 360, 364, 373, 380, 382, 388.

⁴⁹⁴ Diyarbekrî, III, 352, 357, 361, 375.

⁴⁹⁵ Diyarbekrî, III, 364.

⁴⁹⁶ Diyarbekrî, III, 353, 360, 365.

⁴⁹⁷ Diyarbekrî, III, 355, 356, 359, 360, 367, 371.

⁴⁹⁸ Diyarbekrî, III, 355, 357, 363, 365, 382, 388.

⁴⁹⁹ Diyarbekrî, III, 356, 359.

⁵⁰⁰ Diyarbekrî, III, 371. (Kaynak adı zikredilmemiştir.)

⁵⁰¹ Diyarbekrî, III, 371.

⁵⁰² Diyarbekrî, III, 370.

⁵⁰³ Diyarbekrî, III, 370.

⁵⁰⁴ Diyarbekrî, III, 392.

⁵⁰⁵ Diyarbekrî, III, 368.

⁵⁰⁶ Diyarbekrî, III, 369.

mesta'cem'i,⁵⁰⁷ Fîruzâbâdî'nin *Kâmûs*'u'⁵⁰⁸ kullanılmıştır. İbn Abdirabbih⁵⁰⁹ ve Kurtubî'den yararlanılmış ancak eser isimleri zikredilmemiştir.⁵¹⁰

Diyarbekrî, ele aldığı ilk konuları geniş bir şekilde incelerken Emevîler dönemiyle konuları daha öz ele almaktadır. Bununla birlikte İslâm tarihinde önemli bir konu olan Hz. Hüseyin'in şehadetini ve Emevî yönetimini kabul etmeyerek kendi halifeliğini ilan edip onlarla mücadeleye başlayan Abdullah b. Zübeyr'in mücadelesi nispeten detaylı incelenmektedir.

Emevî halifelerinden Velîd b. Yezîd dışında olumsuz ifadeler kullanmamıştır. Onu fasık ve ahlaksız olarak nitelemiş, hakkındaki olumsuz rivayetlerden bazılarını aktarmıştır. Örneğin onun Kâbe'nin üstünde içki içmek istediği, kızıyla ilişkiye girdiği, cariyesiyle içki içip beraber olduktan sonra ona elbiselerini giydirmek suretiyle insanlara imamlık yaptırdığı bazı olayları aktarmıştır. Hatta Velîd, bir keresinde Kur'ân'ı açmış ve “*Peygamberler, Allah'tan yardım istediler ve her inatçı zorba hüsrana uğradı.*” İbrahim sûresinin 15. ayetine rast gelmişti. Sen beni mi tehdit ediyorsun diyerek Kur'ân-ı yırtmış ve onu paramparça etmişti. Onun şu şiiri de aktarılmıştır.

Her zorba ve inatçıyı tehdit mi ediyorsun, işte bende inatçı ve zorbayım.

*Mahşer gününde rabbınla karşılaştığında, ya rabbi Velid beni parçaladı, de.*⁵¹¹

Yezid b. Velid'in de mutezîli olduğu hakkında Moğultay b. Kılıç'dan bir rivayet verilmiştir.⁵¹²

⁵⁰⁷ Diyarbekrî, III, 366.

⁵⁰⁸ Diyarbekrî, III, 373.

⁵⁰⁹ Diyarbekrî, III, 356

⁵¹⁰ Diyarbekrî, III, 367

⁵¹¹ Diyarbekrî, III, 402.

⁵¹² Diyarbekrî, III, 403.

Emevîler döneminde ele alınan hem iç olaylardan hem dış olaylardan bazıları şunlardır;

- Muaviye b. Ebî Süfyan'ın vahiy kâtipliği,⁵¹³
- Şam bölgesinde 20 yıl valilik yapması,
- Hz. Hasan ile yapılan anlaşma,⁵¹⁴
- Afrika'da yapılan savaşlar,⁵¹⁵
- Müslim b. Ukbe'nin Medine'ye saldırısı⁵¹⁶
- Gerçekleştirilen fetihler,⁵¹⁷
- Amr b. el-As ve Mısır ve çevresindeki faaliyetleri,⁵¹⁸
- Hz. Hasan'ın Câ'de b. Eş'as b. Kays tarafından zehirlenmesi rivayeti,⁵¹⁹
- Türklerle ilk mücadelelerin başlaması,⁵²⁰
- İstanbul kuşatması ve Müslümanları aç kalmaları sebebiyle ölü eti yeme zorunda kalmaları.⁵²¹

3.6. Abbâsîler Dönemi (750-1258)

Abbâsîler 750-1258 yılları arasında Emevîleri yıkarak İslâm dünyasında uzun süre hüküm süren bir hanedandır. İslâm tarihinde önemli bir yere sahip olan Abbâsîler *Târîhu'l-hamîs*'te, eserin genel özelliğinden, muhtasar bir şekilde işlenmiştir.

⁵¹³ Diyarbekrî, III, 343.

⁵¹⁴ Diyarbekrî, III, 345.

⁵¹⁵ Diyarbekrî, III, 345, 352.

⁵¹⁶ Diyarbekrî, III, 361.

⁵¹⁷ Diyarbekrî, III, 386, 397, 403.

⁵¹⁸ Diyarbekrî, III, 344.

⁵¹⁹ Diyarbekrî, III, 345.

⁵²⁰ Diyarbekrî, III, 345.

⁵²¹ Diyarbekrî, III, 391.

Diyarbekrî Emevîler döneminde takip etmiş olduğu metodunu devam ettirmiştir. Halifenin ismi, tahta çıkış ve vefat tarihi, künyesi, ailesi, sıfat ve özellikleri döneminde meydana gelen olaylar ve o sene içinde vefat edenlerin hakkında bilgi vererek konuları ele almıştır.

Bağdat'ın kurulması,⁵²² Ebû Hanîfe'nin hayatı ve onun kadılıktan imtina etmesi⁵²³ ve Ebû Cafer el-Mansur'un onu zehirlettiğine dair rivayeti, Ebû Hanîfe hakkında anlatılan bazı menkıbeler (örneğin kırk yıl yatsı namazı için aldığı abdest ile sabah namazını kılması, bir rekâtta Kur'ân'ı hatmetmesi, geceleri çok ağlaması vd.),⁵²⁴ gerçekleştirilen seferler, Mescid-i Haram'da yapılan değişiklikler,⁵²⁵ Merv bölgesinde ilahlık iddiasında bulunan sihirbaz ve bölgede görülen tenasüh inancı hakkında bilgiler,⁵²⁶ Harun er-Reşid'in hilafeti ve onun dönemini daha geniş incelemesi, İmam Mâlik'in hayatı,⁵²⁷ İskenderiye'de meydana gelen deprem,⁵²⁸ hicri 182 yılında Bizans patriklerinin Kostantiniye'deki isyanı,⁵²⁹ Halku'l-Kur'ân meselesi,⁵³⁰ İmam Şafii'nin hayatı,⁵³¹ Dimaşk'ta meydana gelen deprem,⁵³² Buhârî'nin hayatı,⁵³³ Karmatîler hakkında bilgi vermesi ve onlara lanet okuması,⁵³⁴ Bağdat'ta hastalıkların yaygınlaşması,⁵³⁵ Ahmet b. Yahya er-Ravendi ve Hallac'ın zındık ve melun olarak

⁵²² Diyarbekrî, III, 412.

⁵²³ Diyarbekrî, III, 413.

⁵²⁴ Diyarbekrî, III, 417

⁵²⁵ Diyarbekrî, III, 422.

⁵²⁶ Diyarbekrî, III, 422.

⁵²⁷ Diyarbekrî, III, 426.

⁵²⁸ Diyarbekrî, III, 427.

⁵²⁹ Diyarbekrî, III, 427.

⁵³⁰ Diyarbekrî, III, 431.

⁵³¹ Diyarbekrî, III, 432.

⁵³² Diyarbekrî, III, 439.

⁵³³ Diyarbekrî, III, 447.

⁵³⁴ Diyarbekrî, III, 453, 462.

⁵³⁵ Diyarbekrî, III, 455.

nitelenmesi,⁵³⁶ Kelile ve Dimne ve Aristo'nun mantık kitabı gibi Süryani, Yunan ve Acem kitaplarının tercüme edilmesi,⁵³⁷ halife Kâhir'in kötü vasıfları,⁵³⁸ Mısır'da meydana gelen büyük deprem ve yaşanan büyük yangın, Bağdat'ta meydana gelen kıtlık nedeniyle insanların zor durumda kalmaları ve insan etinin yenmesi,⁵³⁹ doktorların müdahalesi için Nasıru'd-Devleye ermeni patriklerin bitişik çocuklar göndermesi,⁵⁴⁰ tam ay tutulması,⁵⁴¹ Umman bölgesinde denizden çıkan garip ve büyük bir kuş,⁵⁴² Afrika bölgesinde gökyüzünden taş yağması,⁵⁴³ Gazneli Mahmud b. Sebüktekin'in Gazne ve Hind bölgesindeki fetihleri,⁵⁴⁴ Maverâünnahr bölgesinde meydana gelen veba,⁵⁴⁵ Melikşah'ın rasathane yaptırması,⁵⁴⁶ Harzemşahlar'ın kurulması,⁵⁴⁷ Diyarbakır'da bakır madeninin bulunması,⁵⁴⁸ Nureddin Zengi'nin hücre-i saadetin etrafına hendek kazdırması,⁵⁴⁹ Harzemşahların yıkılması,⁵⁵⁰ Cengizhan'ın istilaya başlaması,⁵⁵¹ Medine'de meydana gelen yangın ve deprem,⁵⁵² Hülagu'nun Bağdat'ı

⁵³⁶ Diyarbekrî, III, 455, 457.

⁵³⁷ Diyarbekrî, III, 464.

⁵³⁸ Diyarbekrî, III, 465.

⁵³⁹ Diyarbekrî, III, 469.

⁵⁴⁰ Diyarbekrî, III, 470.

⁵⁴¹ Diyarbekrî, III, 471.

⁵⁴² Diyarbekrî, III, 473.

⁵⁴³ Diyarbekrî, III, 76.

⁵⁴⁴ Diyarbekrî, III, 476.

⁵⁴⁵ Diyarbekrî, III, 479.

⁵⁴⁶ Diyarbekrî, III, 480.

⁵⁴⁷ Diyarbekrî, III, 483.

⁵⁴⁸ Diyarbekrî, III, 484.

⁵⁴⁹ Diyarbekrî, III, 489.

⁵⁵⁰ Diyarbekrî, III, 496, 498.

⁵⁵¹ Diyarbekrî, III, 496.

⁵⁵² Diyarbekrî, III, 505.

istilası⁵⁵³ ve ölümü,⁵⁵⁴ Selçuklu Sultanı Rükneddin Keykavus'un ve Sadreddin Konevi'nin vefatı⁵⁵⁵ gibi konuları ihtiva etmektedir.

Diyarbekrî, Abbâsîleri incelerken halifeler üzerinden tarih kronolojisi oluşturmuş ve dönemlerini tarihlendirerek o zaman diliminde meydana gelen olayları alt konular olarak yazmıştır.

Konular genel olarak bakıldığında sadece halifelerin hayatları incelenmemiş bunun yanında sosyal ve içtimai olaylara, doğal afet ve yangınlara ve görülen garip olaylara kadar birçok farklı alanda da okuyucuya farklı bilgiler sunulmuştur. Ehl-i sünnet olarak nitelendirilen meşhur âlimlerin biyografilerine değinmekte ve onları övmekte bunun yanında Müslümanlara sıkıntı ve eziyet veren Moğollara, Hacerü'l-Esved'i yerinden söken Karmâtîlere ve bazı sûfilere olumsuz nitelermelerine şahit olunmaktadır. Kısa ve öz bilgiler veren Diyarbekrî siyasi olaylarda Abbâsîler'in dışında Harzemşahlar ve Cengiz Han'ın mücadelesine, Hülagu'nun istilalarına değinmekte ayrıca çok az da Selçuklular (1040-1308) ve Gazneliler (963-1186) hakkında bilgi aktarmaktadır. Dikkati çeken husus ise halife tarihini ön plana alarak eserini oluşturan Diyarbekrî'nin bu devletlere değinirken Osmanlılar ile ilgili herhangi bir bilgi vermemesidir.

Diyarbekrî bu bölümde şu eserlerden istifade etmiştir. Moğultay b. Kılıç'ın *Sire'si*,⁵⁵⁶ Fâsî'nin *Şifâu'l-garâm*'ı,⁵⁵⁷ Râfî'nin *Teznîb*'i,⁵⁵⁸ Yâfî'nin *Tarih*'i,⁵⁵⁹ Zehebî'nin *Târîhu'l-İslâm*'ı,⁵⁶⁰ Hatib el-Bağdâdî'nin *Tarih*'i,⁵⁶¹ Nevevî'nin *Tehzîbü*

⁵⁵³ Diyarbekrî, III, 512

⁵⁵⁴ Diyarbekrî, III, 518.

⁵⁵⁵ Diyarbekrî, III, 518

⁵⁵⁶ Diyarbekrî, III, 409, 421, 429, 434, 454, 455, 463, 466, 467, 469, 480, 488.

⁵⁵⁷ Diyarbekrî, III, 412, 414.

⁵⁵⁸ Diyarbekrî, III, 413.

⁵⁵⁹ Diyarbekrî, III, 413.

⁵⁶⁰ Diyarbekrî, III, 410, 421, 429, 434, 441, 447, 462, 467, 482, 488.

⁵⁶¹ Diyarbekrî, III, 414,416.

Esmâi'l-Luga'sı,⁵⁶² Zemahşerî'nin *Rebiü'l-ebrâr*'ı,⁵⁶³ ve *Keşşâf*'ı,⁵⁶⁴ İbnü'l-Cevzî'nin *Safve'sı*,⁵⁶⁵ ve *Muntazam*'ı,⁵⁶⁶ Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihal*'i,⁵⁶⁷ İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-tarih*'i,⁵⁶⁸ Gazzâlî'nin *Mişkâtü'l-envâr*'ı,⁵⁶⁹ Demîrî'nin *Hayâtü'l-hayevân*'ı,⁵⁷⁰ Muhibbüddin et-Taberî'nin *Riyadü'n-nadira'sı*,⁵⁷¹ Mercânî'nin *Târîhu'l-Medine'sı*,⁵⁷² Semhûdî'nin *Vefa'sı*,⁵⁷³ Bedruddin el-Halebî'nin *Dürretü'l-eslâk*'ı.⁵⁷⁴

Müellifin bu kaynaklar arasında en çok Moğultay b. Kılıç, Zehebî ve İbnü'l-Esîr'den istifade ettiği görülmektedir. Diğer eserlerden ise nadiren faydalanılmıştır.

3.7. Fâtımîler Dönemi (909-1171)

Fâtımîler dönemi de Diyarbekrî'nin eserinde yer bulan konulardan birisidir. Kaynak olarak Demîrî'nin *Hayâtü'l-hayevân*'ı,⁵⁷⁵ Safedî'nin *Şerhu lâmiyeti'l-Acem*'i⁵⁷⁶ ve İbn Tağrıberdî'nin *Mevridü'l-letâfe'sini*⁵⁷⁷ kullanan Diyarbekrî, Fâtımî hükümdarlarının ismini zikretmiştir. Kısaca dâilerden ve devletin kuruluşundan bahsettikten sonra, Fâtımî devletinin kurucuları arasında zikredilen Ubeydullah b. Kaddâh'ın ortaya

⁵⁶² Diyarbekrî, III, 419.

⁵⁶³ Diyarbekrî, III, 415, 417.

⁵⁶⁴ Diyarbekrî, III, 417.

⁵⁶⁵ Diyarbekrî, III, 427, 449.

⁵⁶⁶ Diyarbekrî, III, 470.

⁵⁶⁷ Diyarbekrî, III, 456.

⁵⁶⁸ Diyarbekrî, III, 455, 457, 460, 462, 463, 464, 466, 470, 471, 482.

⁵⁶⁹ Diyarbekrî, III, 459.

⁵⁷⁰ Diyarbekrî, III, 415, 417, 459, 471.

⁵⁷¹ Diyarbekrî, III, 492.

⁵⁷² Diyarbekrî, III, 492.

⁵⁷³ Diyarbekrî, III, 505.

⁵⁷⁴ Diyarbekrî, III, 523 (Diyarbekrî'nin bu kaynakları kullanıp kullanmadığı veya diğer kaynaklardan iktibasla mı kullanıldığı pek fark edilmemektedir. Ancak bu bilgilerin ismi zikredilen kaynaklardan alıntı olması daha doğru görünmektedir. Çünkü Diyarbekrî bu kaynakları mukaddimesinde zikretmemiştir.)

⁵⁷⁵ Diyarbekrî, III, 530.

⁵⁷⁶ Diyarbekrî, III, 530.

⁵⁷⁷ Diyarbekrî, III, 530.

çıkışına değinen Diyarbekrî, Kahire şehrini ve Ezher üniversitesini kuranların da Fâtımîler olduğunu belirtmektedir.⁵⁷⁸

3.8. Memlûkler Dönemi (1250-1517)

Târihu'l-hamîs'in baskıları arasında konuların tasnifinde farklılıklar görülmektedir. Örneğin Mısırda yönetimde bulunan Türk, Kürt ve Çerkezler olarak isimlendirilen bölüm el-Halîlî'nin tahkik ettiği kitapta Bahrî Memlûk Sultanı Mu'izzüddin Aybek es-Salihi'den başlamaktadır. Ancak Matbaatü'l-Amire-i Osmânîye baskısında bu bölüm Eyyûbîler'den (1171-1462) başlamaktadır. Halîlî tarafından tahkiki yapılan kitaptaki ayırım uygun görünmekle beraber Eyyûbîlere kadar Fâtımîlerden (909-1171) bahsedilmesi okuyucuları yanıltmakta ve önceki konu olan Fâtımîlere çok az değinilmiş intibai verilmektedir.⁵⁷⁹ Memlûkler dönemine geçtiğinde Diyarbekrî, Eyyûbîler dönemine de bu bölümde değinmiştir. Bu bölüm için İbn Tağriberdî'nin *Mevridü'l-letâfe*'si,⁵⁸⁰ Demîrî'nin *Hayâtü'l-hayevân*'ı,⁵⁸¹ Sehâvî'nin *ed-Dav'ü'l-lâmi*'si,⁵⁸² el-Üleymî'nin *el-İ'lâm*'ı⁵⁸³ kaynak olarak kullanılmıştır. Diyarbekrî bu bölümde kullandığı bilgileri de kaynaklarından iktibas ettiği görülmektedir.

Hulâgû'nun Bağdat seferine değinilmektedir. Mansur (754-775) zamanında Medine'de hizmetçilerin ihmali yüzünden çıkan büyük bir yangının Mescid-i Nebevî'ye zarar verdiği de bu bölümde zikredilmiştir.⁵⁸⁴ Melikü'l-Eşref Kayıtbay'ın (ö. 901/1496)

⁵⁷⁸ Diyarbekrî, III, 532.

⁵⁷⁹ Diyarbekrî, III, 531. (Halîlî baskısı), II, 287 (Matbaatü'l-Amire-i Osmânîye baskısı)

⁵⁸⁰ Diyarbekrî, III, 535.

⁵⁸¹ Diyarbekrî, III, 534.

⁵⁸² Diyarbekrî, III, 537.

⁵⁸³ Ebü'l-Yümn el-Uleymî, Mücîrüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Abdurrahmân el-Hanbelî el-Makdisî, (ö. 928/1522), *el-İ'lâm bi Ayânu Devleti'l-İslâm*, Diyarbekrî, III, 535.-537.

⁵⁸⁴ Diyarbekrî, III, 534

saltanatı dönemine ve yapmış olduğu faaliyetlere genişçe yer vermesi dikkat çekmektedir. Çerkez asıllı olup 826/1423'da yılında doğduğu, küçük iken Mısır'a getirildiği ve Baybars tarafından satın alındığı aktarılmaktadır. Bu konunun ardından Sultan Çakmak'ın efendisi Alâ tarafından âzat edildiğine değinilmiştir. Ardından 872/1467 yılında Temürboğa'dan sonra Memlük Sultanı olduğu belirtildikten sonra dönemindeki icraat ve olaylar belirtilmiştir. Mescid-i Hayf'ın ve Mescid-i Nemire'nin kubbe ve âlemlerinin imarı, Meş'arî'l-Harâm'ın merdivenleri, su kaynaklarının akıtılması, Hz. Abbas'ın su kuyusunun imarı, zemzem kuyusunun ve Mescid-i Harâm'da büyük bir minber yapılması, Kâbe'ye her sene için örtü belirlenmesi, Mescid-i Harâm'ın yanında bir medrese inşa edilmesi, fakirler için ribatların yapımı, Medine'de medrese inşa edilmesi, yangına maruz kalan Mescid-i Nebevî'nin yenilenmesi, Medine'de bulunanlara yardım edilmesi, Kudüs'de Salahiye Medresesi'nin yapılması, Amr b. Âs Camii'nin yenilenmesi Diyarbekrî'nin *Târîhu'l-hamîs*'de zikrettiği Kaytbay'ın icraatlarındandır.⁵⁸⁵

Daha sonraki kısımda Bahrî Memlüklere değinilmiş ve yöneticilerin isim ve tahta geçiş zamanları açıklanmıştır.

3.9. Osmanlı Dönemi (1299-1922)

Diyarbekrî, *Târîhu'l-hamîs*'te Osmanlılar dönemine çok az yer ayırmıştır. Müstakil bir başlık açılmamış olup Memlüklerden sonra konu olarak devam edilmiştir. Yıldırım Beyazıt Han'ın (1481-1512) vefatı ve Yavuz Sultan Selim'in (1512-1520) padişah olduğunu belirterek Osmanlılar dönemine başlamıştır. Daha sonra Osmanlılar ile Safevîlerin Çaldıran ovasında karşılaşması, onu yenmesi, ardından Tebrîz'i ele geçirip

⁵⁸⁵ Diyarbekrî, III, 536

orada Cuma namazı kılıp geri dönmesine değinmiş ve 1516'da gerçekleşen Mercidâbık Savaşını ele almıştır. Mısır seferinde ikinci merhale olarak Ridaniye Savaşına, zaman hususunda detay bilgi vererek, kısaca değinmiştir.⁵⁸⁶

Diyarbakrî, Mısır'ın fethini belirttikten sonra Mısır'da yönetimde bulunan Memlûkler ve Yavuz Sultan Selim'in yönetimde kaldıkları zamanları belirtmiştir. Ayrıca Yavuz Sultan Selim'in Emiri Muslihiddin ile Kâbe'nin örtüsünü göndermesine değinmiştir. Bunun yanında Yavuz Sultan Selim Mescid-i Harâm'da Hanefiyye Makamı olarak bilinen yerde yüksek kubbeli bir imaret yaptırmış ayrıca Şam'da Muhyiddin İbnü'l Arabî'nin kabrinin yapılmasını emrettiğini de ifade etmiştir. Muhyiddin İbn Arabi hakkında bilgi verdikten sonra "Allah bizi onunla bereketlendirsın."⁵⁸⁷ diyerek duada bulunmuştur. Osmanlılarda Yavuz Sultan Selim'den sonra Kanûnî Sultan Süleyman'ın (1520-1566) 11. Osmanlı Padişahı olarak tahta çıkmasını ele almıştır. II. Selim'in tahta çıkışını zikrettikten sonra son olarak Sultan Murat Han'ın (1574-1595) tahta çıkışı ile Osmanlılar dönemini bitirmiştir.

Dönem itibari ile 1299 da kurulmuş ve kendi yaşadığı döneme kadar 200 yıldan fazla bulunduğu bölgede hüküm süren bir devletten yeterince bahsetmemesi ilginçtir. Özellikle İstanbul'un fethi gibi önemli bir konuya hiç değinmemesi de dikkati çekmektedir. Osmanlı devletinin zirve dönemi olarak dile getirilen Kanûnî dönemi hakkında tahta çıkışı dışında hiçbir bilgi vermemesi kitabın bitirildiği tarihlere tekabül etmesiyle açıklanabilir. Hicri 940/1534 yıllarında Diyarbakrî'nin eserini bitirdiğine dair rivayet göz önüne alındığında bu denli az bilgi makul karşılanabilir. Ancak kitabın Sultan III. Murad Han ile bitirilmesi dikkate alınırsa arada kalan dönemle ilgili bilgi verilmemesi soru işareti olarak ortaya çıkacaktır. Ayrıca Kanûnî Sultan Süleyman'ın

⁵⁸⁶ Diyarbakrî, III, 538

⁵⁸⁷ Diyarbakrî, III, 540.

ardından Osmanlıların başına geçen ve 8 yıl Osmanlıyı yöneten II. Selim'den de tahta çıkışı ile ilgili bilgiyle yetinilmesi dikkat çekmektedir. Hicaz 1517'den itibaren Osmanlı yönetimine geçmiş ve onlar tarafından belirlenen emirler tarafından yönetilmiştir. Diyarbekrî, Kanûnî Sultan Süleyman tarafından müderris ve kadı olarak atanmış II. Selim ve III. Murad dönemlerinde de kadılık görevinin yanında şeyhülharemlik görevi verilmiştir. Mekke tarihiyle ilgili eser yazan Diyarbekrî'nin bu dönemle alakalı hususlara değinebilirdi. Yavuz Sultan Selim için Sâhibu'r-Rum ifadesini kullanmaktadır.

Diyarbekrî'nin tarih yazım metodu dikkatle incelendiğinde, Hz. Peygamber döneminden sonraki kısımlar halifeler tarihi çerçevesinde ele almıştır. İncelediği devletler de bu sıraya göre ele alınmıştır. Emevîler, Abbâsîler, Fâtımîler (909-1171), Eyyûbîler, Memlûkler ve son olarak Yavuz Sultan Selim ile başlayarak Osmanlılar takip edilmiştir. Diyarbekrî'nin Yavuz Sultan Selim ile Osmanlılar dönemine başlaması, halifeliği temel aldığı göstermektedir. Yukarıda ifade edildiği üzere Yavuz Sultan Selim öncesi Osmanlılar hakkında bilginin olmaması da onun tarih yazıcılığına bağlanabilir.

Diyarbekrî, Memlûkler de dâhil olmak üzere diğer devletler ve olaylar hakkında kaynak ismi verirken, Osmanlılarda hiçbir kaynak ismi vermemiştir. Aldığı bilgilerin kaynağı zikredilmemiştir. Ayrıca dikkati çeken bir hususta Diyarbekrî, Osmanlı tarihçilerinden faydalanmadığıdır.

4. *Târîhu'l-hamîs*'in Kaynakları

4.1. Kur'ân-ı Kerîm

İslâm tarihinin kaynaklarını yazılı ve sözlü olarak ayrılacak olursa bu yazılı kaynakların arasında Kur'an-ı Kerim birinci sırada gelir. Kur'ân-ı Kerîm'in birçok ayeti Hz. Muhammed'in gerek peygamberlik öncesini gerekse peygamberlik sonrasını konu edinmektedir. Bu nedenle Hz. Peygamber'in hayatını inceleyenler için de Kur'an vazgeçilmez kaynaktır.

Diyarбекрî de eserinin mukaddimesinde hamd ve senadan sonra en güzel vasıflarla övdüğü Hz. Muhammed'in hayatını kaleme alırken Kur'ân'a sıklıkla atıf yapmıştır. Kur'ân'ın açıklanması ve yorumlanması olarak ifade edebilen tefsir ilminden de bu noktada yoğun bir şekilde faydalanmıştır. Bu kısımda Diyarбекрî'nin üslûb ve metoduna göz atılacaktır.

Diyarбекрî, ayetlerden konuları incelerken bizzat kendinin metin inşasında istifade ederken bazen de kaynak olarak kullandığı müelliflerin metinlerinde kullandığı şekilde yani iktibas ederek faydalanmıştır. Örneğin Hz. İbrahim'in oğlunu kurban etmesiyle ilgili olarak Diyarбекрî Saffât sûresi 100. ayetini zikrederken kaynak vermeden kendi ifadesi olarak aktarmıştır.⁵⁸⁸

Ülû'l-azm peygamberlerden bahsederken ise Şûra sûresi 48. ayetinin, Kehf sûresi 29. ayetinin, Tevbe sûresi 36. ayetinin ve Bakara sûresi 191. ayetinin konuyla ilgili kısımlarını cümleleri arasında zikretmiştir. Daha sonra da konuyla alakalı tefsir kitaplarından açıklamalarla konu hakkında geniş malumat aktarmıştır.⁵⁸⁹

⁵⁸⁸ Diyarбекрî, I, 175 (Yaptığımız araştırma neticesinde Diyarбекрî'nin bu bilgiyi Beğavi'nin *Meâlimü't-Tenzil* ve Beydavî'nin *Envâru't-tenzîl* adlı eserlerinden aynen aldığını tesbit ettik.)

⁵⁸⁹ Diyarбекрî, I, 31.

Kur'ân hakkında genel tefsir konusu olan bilgilere değinmiştir. Özellikle bu konuları ifade etmek gerekirse, Mekke'de inen ayetler,⁵⁹⁰ Medine'de inen ayetler,⁵⁹¹ indiği yer hakkında ihtilaf edilen ayetler,⁵⁹² iki kez nazil olan ayetler,⁵⁹³ Mekkî olan sûredeki Medenî ayetler,⁵⁹⁴ Mekkî olup hükmü Medine'de uygulanan ayetler,⁵⁹⁵ Medine'de inip hükmü Mekkî olanlar,⁵⁹⁶ Mekkî olup Medine'de inen ayetlere benzeyenler,⁵⁹⁷ Medenî olup Mekke'de inen ayetlere benzeyenler,⁵⁹⁸ Medenî olan sûredeki Mekkî ayetler,⁵⁹⁹ kış ve yaz dönemlerinde inen ayetler,⁶⁰⁰ nâsih ve mensuh⁶⁰¹ gibi hususlarda örneklerle konuyu izah etmeye çalışmıştır. Bu durum Diyarbekrî'nin tefsir literatürüne de vukufiyetini göstermesi açısından önemlidir.

Târîhu'l-hamîs'te geçen ayetler ve konularını şu şekilde sıralanabilir;

Kadınlardan peygamber gelip-gelmemesi hususundaki tartışmada,⁶⁰² Kur'ân'ın mahiyeti,⁶⁰³ tertibi,⁶⁰⁴ nüzulü,⁶⁰⁵ ayetlerin Mekke'de ve Medine'de inişine göre isimlendirilmesi,⁶⁰⁶ sûrelerin faziletleri,⁶⁰⁷ nâsih-mensuh konusu,⁶⁰⁸ ülü'l-azm

⁵⁹⁰ Diyarbekrî, I, 21.

⁵⁹¹ Diyarbekrî, I, 22.

⁵⁹² Diyarbekrî, I, 22.

⁵⁹³ Diyarbekrî, I, 23.

⁵⁹⁴ Diyarbekrî, I, 26.

⁵⁹⁵ Diyarbekrî, I, 25.

⁵⁹⁶ Diyarbekrî, I, 23.

⁵⁹⁷ Diyarbekrî, I, 23

⁵⁹⁸ Diyarbekrî, I, 24.

⁵⁹⁹ Diyarbekrî, I, 24.

⁶⁰⁰ Diyarbekrî, I, 25.

⁶⁰¹ Diyarbekrî, I, 28.

⁶⁰² Diyarbekrî, I, 16. (Yusuf, 11/109)

⁶⁰³ Diyarbekrî, I, 18. (Ra'd, 13/39)

⁶⁰⁴ Diyarbekrî, I, 23. (Hicr, 15/87, Zümer, 39/36, Enfal, 8/30, Mâide, 5/3-5)

⁶⁰⁵ Diyarbekrî, I, 21. (Alak, 96/1, Müddessir, 74/1, Kalem, 68/1, Müzzemmil, 73/1, Fecr, 89/1, Duha, 93/1)

⁶⁰⁶ Diyarbekrî, I, 24. (Enbiyâ, 21/17, Hud, 11/114, Kasas, 28/85)

⁶⁰⁷ Diyarbekrî, I, 26. (Yâsîn, 36/13-14, Mûminun, 23/1, İhlas, 112/1, Meâric, 70/19)

peygamberler,⁶⁰⁹ nebî ve veli üstünlüğü,⁶¹⁰ Hz. Peygamber'e ne zaman Peygamber olarak yazıldın, sorusunda,⁶¹¹ ilk yaratılan hususunda,⁶¹² yerin ve göğün yaratılması,⁶¹³ yerin ve göğün yaratılış süresi,⁶¹⁴ meleklerin ve cinlerin yaratılması,⁶¹⁵ cennette Allah'ın görülmesi,⁶¹⁶ cinlerin yaratılması,⁶¹⁷ dünyanın ömrü,⁶¹⁸ 138Yahudilerin cehennemde sayılı günler azap görmesi,⁶¹⁹ Hz. Âdem'in yaratılması,⁶²⁰ Ruh'un yaratılması,⁶²¹ Hz. İsa hakkında,⁶²² Hz. Âdem'e isimlerin ezberletilmesi ve meleklerin Allah'a insanoğlunun yaratılması ile ilgili soruları,⁶²³ Hz. Âdem'e secde hususu,⁶²⁴ insanın zayıf olarak yaratılması,⁶²⁵ insanoğlundan misâkın alınması.⁶²⁶ Hz. Âdem ve Havva'nın evliliği,⁶²⁷ Hz. Âdem'in cennetten çıkarılması,⁶²⁸ şeytanın isyanı,⁶²⁹ Hz. Âdem'in yasak

⁶⁰⁸ Diyarbekrî, I, 28 (Bakara, 2/184, Kafirun, 109/6, Mâide, 5/ 6)

⁶⁰⁹ Diyarbekrî, I, 31 (Şûrâ, 42/48, Kehf, 18/29, Tevbe, 9/36, Bakara 2/144-149-191)

⁶¹⁰ Diyarbekrî, I, 32. (Mâide, 5/3)

⁶¹¹ Diyarbekrî, I, 39. (Mücadele, 58/21, Bakara, 2/183)

⁶¹² Diyarbekrî, I, 44. (Furkan, 25/54)

⁶¹³ Diyarbekrî, I, 59. (Enbiyâ, 21/30, Nâziât, 79/30, Fussilet, 41/11)

⁶¹⁴ Diyarbekrî, I, 60. (A'râf, 7/54, Fussilet, 41/9)

⁶¹⁵ Diyarbekrî, I, 61. (Hicr, 15/28, Kehf, 18/50)

⁶¹⁶ Diyarbekrî, I, 61. (Bakara, 2/105, Âli-İmran, 3/73,)

⁶¹⁷ Diyarbekrî, I, 61. (Rahman, 55/15, Rum, 30/20)

⁶¹⁸ Diyarbekrî, I, 65. (Hac, 22/47)

⁶¹⁹ Diyarbekrî, I, 66. (A'râf, 7/54, Hac, 22/48, Bakara, 2/39-80, Mü'minun, 23/12-14)

⁶²⁰ Diyarbekrî, I, 68-70. (Bakara, 2/30, Fussilet, 41/11)

⁶²¹ Diyarbekrî, I, 73-74. (İsrâ, 17/11-85, Bakara, 2/117, Enbiyâ, 21/37)

⁶²² Diyarbekrî, I, 75. (Meryem, 19/30)

⁶²³ Diyarbekrî, I, 81. (Bakara, 2/23-31-34, Hicr, 15/29)

⁶²⁴ Diyarbekrî, I, 82. (Yusuf, 12/100, Hicr, 15/29)

⁶²⁵ Diyarbekrî, I, 83. (Bakara, 2/36-37, Nisâ, 4/28, Münafikun, 63/8, Âli-İmran, 3/185)

⁶²⁶ Diyarbekrî, I, 83-84. (A'râf, 7/172, Neml, 27/18)

⁶²⁷ Diyarbekrî, I, 88. (Bakara, 2/35, A'râf, 7/22)

⁶²⁸ Diyarbekrî, I, 92-93. (A'râf, 7/20-22)

⁶²⁹ Diyarbekrî, I, 95. (Sâ'd/4, Hicr/33, A'râf:12)

ağaçtan yemesi ve yeryüzüne indirilişleri,⁶³⁰ kadınları mirası hakkında,⁶³¹ Nûr-ı Nebi'nin temiz sulblerden temiz rahimlere intikali,⁶³² Hz. Peygamber'in nesebi,⁶³³ Habil-Kabil kıssası,⁶³⁴ Hz. İdris'in hayatı,⁶³⁵ Hz. Nuh'a inananlar ve geminin yapım ve hareket etmesi,⁶³⁶ İrem bağlarının güzelliği,⁶³⁷ Hûd (a.s.) ve kavmi,⁶³⁸ Nemrud'un rüyası hakkında,⁶³⁹ Hz. İbrahim hakkında,⁶⁴⁰ Hz. İbrahim'in Nemrud ile tartışması,⁶⁴¹ ve ateşten kurtulması,⁶⁴² Hz. Lut'un ve mücadelesi,⁶⁴³ Kudüs,⁶⁴⁴ Mekke,⁶⁴⁵ Âdem'in (a.s) misâkı,⁶⁴⁶ İbrahim'in (a.s) ve Mekke'gelişi,⁶⁴⁷ İsmâil'in (a.s) Kurban edilmesi,⁶⁴⁸ Zülkarneyn Kıssası,⁶⁴⁹ Hızır (a.s),⁶⁵⁰ Kıyamet alametleri,⁶⁵¹ Mekke'nin faziletleri,⁶⁵² Hz. Yakup (a.s.),⁶⁵³ Firavun hakkında,⁶⁵⁴ Hz. Yusuf hakkında,⁶⁵⁵ Kızıldenizin açılması

⁶³⁰ Diyarbekrî, I, 95-99. (A'râf, 7/13-22-24, Bakara, 2/36, Tâ-Hâ, 20/115-116-117-123, İsrâ, 17/64, Hicr, 15/4)

⁶³¹ Diyarbekrî, I, 96. (Nisâ, 4/1-34)

⁶³² Diyarbekrî, I, 104. (Şu'arâ, 26/217-219)

⁶³³ Diyarbekrî, I, 107. (Şu'arâ, 26/217, Furkan, 25/38, İbrahim, 14/9)

⁶³⁴ Diyarbekrî, I, 110-111-112. (Mâide, 5/28-31, Fussilet, 41/29)

⁶³⁵ Diyarbekrî, I, 122. (Âl-İmrân, 3/185, Meryem, 19/71, Hicr, 15/48)

⁶³⁶ Diyarbekrî, I, 129-130. (Sâffât, 37/79-81, Hûd, 11/41, Zümer, 39/67)

⁶³⁷ Diyarbekrî, I, 139. (Fecr, 89/8)

⁶³⁸ Diyarbekrî, I, 142. (A'râf, 7/69)

⁶³⁹ Diyarbekrî, I, 144 (İsrâ, 17/81)

⁶⁴⁰ Diyarbekrî, I, 147-149. (En'âm, 6/78-80, Enbiyâ, 21/52-68, Sâffât, 37/89)

⁶⁴¹ Diyarbekrî, I, 150. (Bakara, 2/258)

⁶⁴² Diyarbekrî, I, 151. (Enbiyâ, 21/69, İbrahim, 14/46)

⁶⁴³ Diyarbekrî, I, 157, (Enbiyâ, 21/71)

⁶⁴⁴ Diyarbekrî, I, 160. (Bakara, 2/249)

⁶⁴⁵ Diyarbekrî, I, 162-163. (Âli-İmrân, 3/96, Hac, 22/26-27)

⁶⁴⁶ Diyarbekrî, I, 1667. (Tâ-Hâ, 20/115)

⁶⁴⁷ Diyarbekrî, I, 171-197-202. (En'âm, 6/75, İbrahim, 14/38, Âli-İmrân, 3/97, Vâkıa, 565)

⁶⁴⁸ Diyarbekrî, I, 174. (Sâffât, 37/100-104-112, Hûd, 11/71)

⁶⁴⁹ Diyarbekrî, I, 162. (Kehf, 18/94)

⁶⁵⁰ Diyarbekrî, I, 195. (Neml, 27/40)

⁶⁵¹ Diyarbekrî, I, 208. (Duhan, 44/16, Furkan, 25/65)

⁶⁵² Diyarbekrî, I, 22. (Hac, 22/25-26, Mü'minun, 23/20)

⁶⁵³ Diyarbekrî, I, 242. (Yûsuf, 12/18-21-23, Mü'min, 40/34)

ve Firavun ve ordusunun suda boğulması,⁶⁵⁶ Hz. Muhammed'in ataları,⁶⁵⁷ Mekke'nin fethinde Kureyşlilerin affı için Hz. Yusuf'un kardeşleriyle olan diyalogunu hatırlatmaları,⁶⁵⁸ Hz. Peygamber'in amcası Abbas'ın definde okunan ayetler,⁶⁵⁹ Buhtunnasr'ın Kudüs'ü yıkması,⁶⁶⁰ Hz. Peygamber'in gönderilişi,⁶⁶¹ İsrailoğulları peygamberleri,⁶⁶² Hz. Muhammed'in özellikleri,⁶⁶³ ona has hususlar,⁶⁶⁴ davet ulaşanlar,⁶⁶⁵ fetret ehli,⁶⁶⁶ Hz. Peygamber'in nesebi,⁶⁶⁷ peygamberlerin ortak daveti,⁶⁶⁸ Hz. Süleyman,⁶⁶⁹ Hz. Muhammed'in peygamberlikten önceki durumu,⁶⁷⁰ evlilikleri,⁶⁷¹ Ümmü Gülsüm ve Rukiye'nin Ebû Leheb'in çocuklarıyla nişanlanması,⁶⁷² farz namazlar,⁶⁷³ Vahyin gelişi,⁶⁷⁴ ve merhaleleri,⁶⁷⁵ İslâm'ı tebliğ,⁶⁷⁶ Garanik olayı ile

⁶⁵⁴ Diyarbekrî, I, 243. (Nâzi'ât, 7924, Kasas, 28/26-38)

⁶⁵⁵ Diyarbekrî, I, 245. (İnfitar, 82/10-11, Bakara, 2/281, Yûsuf, 12/23-101)

⁶⁵⁶ Diyarbekrî, I, 259. (Şu'arâ, 26/61-62, Bakara 2/50)

⁶⁵⁷ Diyarbekrî, I, 274. (Nisâ, 4/22, Şu'arâ, 26/219)

⁶⁵⁸ Diyarbekrî, I, 291. (Yûsuf, 12/91)

⁶⁵⁹ Diyarbekrî, I, 245. (Fecr, 89/27-28)

⁶⁶⁰ Diyarbekrî, I, 314-315-316-319. (İsrâ, 17/4-5, Hadîd, 57/3)

⁶⁶¹ Diyarbekrî, I, 362-374. (Enbiyâ, 21/107, Mâide, 5/15-16)

⁶⁶² Diyarbekrî, I, 366. (Enbiyâ, 21/12)

⁶⁶³ Diyarbekrî, I, 392. (Necm, 53/3-17, Meryem, 19/97, Bakara, 2/144, İnşirah, 94/1-3)

⁶⁶⁴ Diyarbekrî, I, 395. (A'râf, 7/159-181, Bakara, 2/104)

⁶⁶⁵ Diyarbekrî, I, 424-425. (İsrâ, 17/15, Duhâ, 93/5, En'âm, 6/164)

⁶⁶⁶ Diyarbekrî, I, 427. (Mâide, 5/103)

⁶⁶⁷ Diyarbekrî, I, 429-433. (Şu'arâ, 26/218-219, Tevbe, 9/28, Zuhuf, 43/26-28, İbrahim, 14/35-40)

⁶⁶⁸ Diyarbekrî, I, 431. (Bakara, 2/213)

⁶⁶⁹ Diyarbekrî, I, 442-443. (Sebe', 34/12, Neml, 27/18)

⁶⁷⁰ Diyarbekrî, I, 465. (Duhâ, 93/7, Kasas, 28/16-17)

⁶⁷¹ Diyarbekrî, I, 491. (Ahzâb, 33/50-51)

⁶⁷² Diyarbekrî, I, 502. (Tebbet, 111/1)

⁶⁷³ Diyarbekrî, I, 395. (Âli-İmrân, 3/41, Tâ-Hâ, 20/130)

⁶⁷⁴ Diyarbekrî, I, 516. (Alak, 96/1-5)

⁶⁷⁵ Diyarbekrî, I, 522-523. (Kalem, 68/1-6, Nisâ, 4/95)

⁶⁷⁶ Diyarbekrî, I, 528. (Hicr, 15/94, Şu'arâ, 26/214)

ilgili,⁶⁷⁷ Habeşistan'da Cafer b. Ebî Talib'in konuşması,⁶⁷⁸ Hz. Ömer'in Müslüman oluşu,⁶⁷⁹ Rumlarla Sâsânîlerin savaşı,⁶⁸⁰ Şakk-ı Kamer olayı,⁶⁸¹ Ebû Talib'in vefatı,⁶⁸² cinlerin Kur'ân-Kerim'i dinlemeleri,⁶⁸³ İsrâ ve Mirac olayı,⁶⁸⁴ Hicret,⁶⁸⁵ Kuba Mescidi,⁶⁸⁶ Muâhât,⁶⁸⁷ Hz. Fatıma ile Hz. Ali'nin nikahı,⁶⁸⁸ Batn-ı Nahle seriyyesi,⁶⁸⁹ kiblenin değişimi,⁶⁹⁰ Bedir Gazvesi,⁶⁹¹ Bedir Gazvesi sonrasında esirlerin bırakılması,⁶⁹² Medine Yahudileri hakkında,⁶⁹³ Da'sur adlı müşriğin Hz. Peygambere saldırması,⁶⁹⁴ Uhud Gazvesi,⁶⁹⁵ Uhud Gazve'sinde okçuların yerlerini terki,⁶⁹⁶ tekrar¹⁴¹ müslümanların toparlanmaları,⁶⁹⁷ Tû'me'nin hırsızlığı hakkında,⁶⁹⁸ Hz. Ali'nin hakkında,⁶⁹⁹ Benî Nadir ile mücadele,⁷⁰⁰ Ensar hakkında,⁷⁰¹ Hz. Peygamber'in

⁶⁷⁷ Diyarbekrî, I, 531, (Necm, 53/20, Hac, 22/52)

⁶⁷⁸ Diyarbekrî, I, 534. (Meryem, 19/1)

⁶⁷⁹ Diyarbekrî, I, 543. (Tâ-Hâ, 20/1-14)

⁶⁸⁰ Diyarbekrî, I, 547. (Rûm, 30/1-3)

⁶⁸¹ Diyarbekrî, I, 549. (Kamer, 54/1)

⁶⁸² Diyarbekrî, I, 551. (Tevbe, 9/113, Kasas, 28/56, Bakara, 2/89)

⁶⁸³ Diyarbekrî, I, 557. (Cin, 72/1, Ahkâf, 46/30)

⁶⁸⁴ Diyarbekrî, I, 566. (İsrâ, 17/1, Necm, 53/8-20)

⁶⁸⁵ Diyarbekrî, II, 5-6. (İsrâ, 17/80, Yâsin, 36/8-9, İsrâ, 17/45, Bakara, 2/207)

⁶⁸⁶ Diyarbekrî, II, 32. (Tevbe, 9/108)

⁶⁸⁷ Diyarbekrî, II, 61. (Enfâl, 8/75)

⁶⁸⁸ Diyarbekrî, II, 77. (Furkân, 25/54)

⁶⁸⁹ Diyarbekrî, II, 82. (Bakara, 2/217-218)

⁶⁹⁰ Diyarbekrî, II, 86. (Bakara, 2/144)

⁶⁹¹ Diyarbekrî, II, 89-101. (Âli-İmrân, 3/123, Enfâl, 8/9-11-17-19, Mâide, 5/97, Hac, 22/19)

⁶⁹² Diyarbekrî, II, 129. (Enfâl, 8/67-70)

⁶⁹³ Diyarbekrî, II, 164. (Mâide, 5/52)

⁶⁹⁴ Diyarbekrî, II, 174. (Mâide, 5/11)

⁶⁹⁵ Diyarbekrî, II, 183. (Enfâl, 8/36, Âli-İmrân, 3/122)

⁶⁹⁶ Diyarbekrî, II, 199-202. (Âli-İmrân, 3/128-155-161,165)

⁶⁹⁷ Diyarbekrî, II, 209. (Âli-İmrân, 3/154, Nahl, 16/126)

⁶⁹⁸ Diyarbekrî, II, 237. (Nisâ, 4/48-105)

⁶⁹⁹ Diyarbekrî, II, 254. (Bakara, 2/207) (Ayetin nüzûl sebebi olarak Hz. Ali'nin Hicrette Hz. Peygamberin yatağına yatmasına binaen olduğu rivayetinde aktarılmıştır.)

⁷⁰⁰ Diyarbekrî, II, 260. (Haşr, 59/2-5)

yahudi bir kadın ve erkek hakkındaki recm hükmü,⁷⁰² ifk olayında,⁷⁰³ Hendek Gazvesi,⁷⁰⁴ 142 müslümanları durumu hakkında,⁷⁰⁵ korku namazı,⁷⁰⁶ Ebû Lübabe'nin tevbesi,⁷⁰⁷ Zeyneb binti Cahş'ın evliliği,⁷⁰⁸ Hz. Muhammed'in annesinin kabrini ziyareti,⁷⁰⁹ Bey'atu'r-Rıdvan,⁷¹⁰ Zihar olayı,⁷¹¹ içkinin haram kılınması,⁷¹² Hz. Peygamber'in Kisraya mektubu,⁷¹³ Hayber'in fethi,⁷¹⁴ Umretü'l-Kaza,⁷¹⁵ Hz. Muhammed'in Hz. Meymune ile evliliği,⁷¹⁶ Fedek'e gönderilen Galib b. Amr'ın bir müslümanı öldürmesi,⁷¹⁷ Mekke'nin Fethi,⁷¹⁸ emanetlerin ehline verilmesi,⁷¹⁹ Abdullah b. Ebî Serh hakkında,⁷²⁰ kasten adam öldürme,⁷²¹ putlara tapınmanın başlangıcı,⁷²² Huneyn Savaşı,⁷²³ Medine'ye gelen bazı heyetlerin yüksek sesle konuşmalarıyla Hz.

⁷⁰¹ Diyarbekrî, II, 263. (Haşr, 59/9)

⁷⁰² Diyarbekrî, II, 270. (Mâide, 5/47)

⁷⁰³ Diyarbekrî, II, 286. (Nûr, 24/11-26, Meryem, 19/30, Yûsuf, 12/26)

⁷⁰⁴ Diyarbekrî, II, 294. (Nisâ, 4/55)

⁷⁰⁵ Diyarbekrî, II, 297. (Ahzâb, 33/11-13, Âli-İmrân, 3/26)

⁷⁰⁶ Diyarbekrî, II, 307. (Bakara, 2/239)

⁷⁰⁷ Diyarbekrî, II, 320. (Enfâl, 8/27)

⁷⁰⁸ Diyarbekrî, II, 331. (Ahzâb, 33/36-37)

⁷⁰⁹ Diyarbekrî, II, 338. (Tevbe, 9/113)

⁷¹⁰ Diyarbekrî, II, 367-373. (Fetih, 48/18, Mümtehhine, 60/10)

⁷¹¹ Diyarbekrî, II, 377. (Mücadele, 58/1)

⁷¹² Diyarbekrî, II, 379. (Nahl, 16/67, Bakara, 2/219, Nisâ, 4/43, Mâide, 5/91, A'râf, 7/157)

⁷¹³ Diyarbekrî, II, 394. (Rûm, 301-2)

⁷¹⁴ Diyarbekrî, II, 408. (Fetih, 48/20)

⁷¹⁵ Diyarbekrî, II, 442. (Bakara, 2/194)

⁷¹⁶ Diyarbekrî, II, 447. (Ahzâb, 33/50)

⁷¹⁷ Diyarbekrî, II, 452. (Nisâ, 4/94)

⁷¹⁸ Diyarbekrî, II, 473-482. (Mümtehhine, 60/1, Hucurât, 49/3)

⁷¹⁹ Diyarbekrî, II, 488. (Nisâ, 4/89)

⁷²⁰ Diyarbekrî, II, 493. (Mü'minûn, 23/12-14)

⁷²¹ Diyarbekrî, II, 497. (Nisâ, 4/93)

⁷²² Diyarbekrî, II, 501. (Yûsuf, 12/106, Nûh, 71/23)

⁷²³ Diyarbekrî, II, 524. (Nisâ, 4/24, Tevbe, 9/25-26)

Peygamberi rahatsız etmeleri,⁷²⁴ heyetlerin gelişi,⁷²⁵ Hz. Peygamber'in eşlerinden uzak durması,⁷²⁶ Tebük Gazvesi,⁷²⁷ Tabük Gazvesine katılmayanlar hakkında,⁷²⁸ lian olayı hakkında,⁷²⁹ riba hakkında,⁷³⁰ zina hakkında,⁷³¹ içki hakkında,⁷³² Übey b. Selul hakkında,⁷³³ Veda Haccı,⁷³⁴ İsti'zân ayetinin nüzulü,⁷³⁵ son nazil olan ayetler hakkında,⁷³⁶ Hz. Peygamber'in vefatı,⁷³⁷ Amr b. Tufeyl hakkında,⁷³⁸ Hz. Ebû bekir'in faziletiyle ilgili,⁷³⁹ irtidat olaylarıyla ilgili konular arasında,⁷⁴⁰ Abdullah b. Ümmü Mektum'un fazileti anlatılırken,⁷⁴¹ Zeyneb b. Cahş'ın vefatı.⁷⁴²

Diyarbekrî'nin yaklaşık olarak her konuda Kur'ân-ı Kerîm'e atıf yaptığı görülmektedir. Bazen bu ayetler kaynak olarak aldığı eserden, konu içerisindeki bölümlerinden alınmıştır bazen de bizzat kendisi ayetleri konu içerisine koymuştur. Dipnotlara bakıldığında ilk konular işlenirken daha fazla Kur'ân-ı Kerîm'e atıf yapıldığı ve son kısımlarda ise ayetlerden istişhadın giderek azaldığı müşahade edilecektir. Özellikle Kur'ân-ı Kerîm'in mahiyeti, sûrelerin inzali, sûrelerin Mekkî-Medenî oluşları,

⁷²⁴ Diyarbekrî, III, 4. (Hucurât, 49 4-6)

⁷²⁵ Diyarbekrî, III, 9. (Nasr, 110/1-3)

⁷²⁶ Diyarbekrî, III, 10. (Tahrîm, 66/1)

⁷²⁷ Diyarbekrî, III, 13. (Tevbe, 9/49-81-92)

⁷²⁸ Diyarbekrî, III, 26. (Tevbe, 9/96-118-119)

⁷²⁹ Diyarbekrî, III, 30. (Nûr, 244-6)

⁷³⁰ Diyarbekrî, III, 36. (Bakara, 2/278)

⁷³¹ Diyarbekrî, III, 36. (İsrâ, 17/32)

⁷³² Diyarbekrî, III, 36. (Mâide, 5/90)

⁷³³ Diyarbekrî, III, 43. (Tevbe, 9/84)

⁷³⁴ Diyarbekrî, III, 61. (Bakara, 2/158, Kafirun, 109/1, İhlas, 112/1)

⁷³⁵ Diyarbekrî, III, 69. (Nûr, 24/58, Ahzâb, 33/52)

⁷³⁶ Diyarbekrî, III, 82. (Bakara, 2/281)

⁷³⁷ Diyarbekrî, III, 95. (Âli-İmrân, 3/144)

⁷³⁸ Diyarbekrî, III, 152. (Ra'd, 13/13)

⁷³⁹ Diyarbekrî, III, 162. (Neml, 27/19)

⁷⁴⁰ Diyarbekrî, III, 184. (Mü'min, 40/1-3)

⁷⁴¹ Diyarbekrî, III, 254. (Abese, 80/1-2)

⁷⁴² Diyarbekrî, III, 255. (Ahzâb, 33/255)

tertîp edilmeleri gibi konularda ayetler sık kullanılmıştır. Bunun yanında bazı peygamberlerden bahsederken ayetler çerçevesinde konuyu anlatması gayet başarılıdır. Örneğin Hz. İbrahim'in⁷⁴³ ve Hz. Süleyman'ın hayatı konusunda ayetlere fazlaca yer verilmiştir.⁷⁴⁴ Hz. Yusuf ile alakalı bölümde ayetler çerçevesinde anlatmıştır.⁷⁴⁵ Yine Bedir ve Uhud Gazveleri için de ayetlere sıklıkla atıf yapılmıştır.

Diyarbekrî ayetleri kaynak olarak kullandığı kitaplardan aynen konu içinde zikredildiği gibi almakla birlikte kendi görüşünü teyit amaçlı da kullanmıştır. Hz. Peygamber'in isimleriyle ilgili konu işlenirken önce Kur'ân referans olarak gösterilmiş daha sonra hadislerde zikredilen isimleri anlatılmıştır. Onun kaynak sıralaması hakkında bilgi vermesi açısından bu önemli bir örnektir. Sıralamada Kur'ân-ı Kerîm ilk sırada ve hadisler de ondan sonra ikinci sıra yer almaktadır.⁷⁴⁶

Ülû'l-azm peygamberler konusu işlenirken Diyarbekrî, açıklamasının ardından görüşlerine destek mahiyetinde ayetleri aktarmaktadır.⁷⁴⁷

Diyarbekrî'nin içkinin yasaklanması, Zeynep Binti Cahş'ın Zeyd b. Harise ile evliliği ve boşanması konularında ayetlerle konuya katkı yaptığını ifade etmek gerekir. Bazen kendi görüşünü destek hususunda ayetleri kullanmaktadır. Enbiya ve evliya konusunu anlatırken enbiyânın üstünlüğüne değinirken “*Bugün size dininizi tamamladım.*” mealindeki Mâide sûresinin 3. ayetini konuyla ilgili olmamasına rağmen ayeti bağlamı dışında kitabına almıştır.⁷⁴⁸

Bazı kısımlarda Diyarbekrî konuyla ilgi ayet varsa bazen bu ayetleri zikrederek konuyu anlatmaya başlamaktadır. Beytü'l-Harâm'ın bulunduğu şehir hakkında bilgi

⁷⁴³ Diyarbekrî, I, 147-149. (En'âm, 6/79-80, Enbiyâ, 21/52-66)

⁷⁴⁴ Diyarbekrî, I, 442-450.

⁷⁴⁵ Diyarbekrî, I, 245. (İnfitar, 82/10-11, Bakara, 2/281, Yûsuf, 111/23-101)

⁷⁴⁶ Diyarbekrî, I, 378.

⁷⁴⁷ Diyarbekrî, I, 31.

⁷⁴⁸ Diyarbekrî, I, 32.

vermeye başlayacağı zaman Diyarbekrî Âl-i İmran sûresinin 96. ayetini alarak konuya başlamış ve Ebû zer el-Gifârî'den hangi kitaptan alındığı belirtilmeksizin 'Sahih'te' diyerek orada geçen bir hadisi delil getirerek açıklamalarda bulunmuştur.⁷⁴⁹ Bir diğer örnekte Hz. Peygamber'in nesebi hakkında temiz sülblerden temiz rahimlere intikalı konusunda Şuarâ sûresinin 217 ve 219. ayetlerini konuyla ilgili olmamasına rağmen delil getirmiştir.⁷⁵⁰

Diyarbekrî'nin bazı konuları işlerken ayetlere başvurusunda sebebi nüzul ve hitabın kimlere olduğu hususunda dikkat etmediği görülmektedir. Aslında tefsir kaynaklarını kullanımına bakıldığında onun bu konulara vakıf olacağı ortadadır. O, ayetin siyaksibakı, sebebi nüzûlü gibi tefsir ilminin konularına girmeden kendi konularıyla ilgili kısmı istihsat kabilinden ayetleri ele almıştır. Ancak Diyarbekrî de çok bariz bir şekilde aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere ayetleri zahiri manada, anlatacağı konu aralarına yerleştirmiştir. Bu durum ayetlerin kullanımında eleştirilmesi gereken bir durum olarak ortaya çıkmaktadır. Zaman zaman önceki peygamberler ile ilgili bir ayeti, sonraki zamanları anlatırken veya Hz. Peygamber dönemi ve sonrasındaki Müslümanlara hitap eden ayetleri önceki peygamberleri anlatılırken örnek getirmektedir. Örneğin Şuarâ Sûresinin 217 ve 219. ayetlerini Hz. Peygamber'in nesebini temizliği, atalarından hiç kimsenin zina gibi bir kötülüğe bulaşmadığını anlatmak için delil olarak getirilmiştir. Görüleceği üzere Hz. Peygamber'in ataları hakkında durum bildiren bir ayet değil aksine Hz. Muhammed'e ve Müslümanlara bir

⁷⁴⁹ Diyarbekrî, I, 162. ("Gerçek şu ki, insanlar için yapılmış olan ilk ev, âlemlere bir bereket kaynağı olan Mekke'deki evdir." Âli-İmran, 3/96)

⁷⁵⁰ Diyarbekrî, I,104." Sen, O, mutlak güçlü ve engin merhamet sahibi olan, huzurunda durduğun ve secde edenler içinde halden hale girdiğin zaman seni gören Allah'a güvenip dayan." Şuarâ, 26//217-219)

hitabı içermektedir.⁷⁵¹ Diyarbekrî, başka bir yerde bu ayeti İbn Abbas'ın rivayetiyle nesebinin temizliğine destek mahiyetiyle tekrar ele almıştır.⁷⁵²

Hiz. Yusuf'un, Züleyha'nın hilesine maruz kaldığı konu anlatılırken İsrâ sûresi 32. ayetini mealen “*Zinaya yaklaşmayın. Çünkü o, hayâsızlık ve çirkin bir yoldur.*” buyurulmaktadır. Bu ayetlerde Hz. Yusuf konusuyla ilgili değildir. Ancak konu gereği alındığı anlaşılmaktadır.⁷⁵³

Konuyla ilgili başka bir örnekte Hz. Ebû Bekir'in halifeliği bahsinde Neml Sûresi 19. ayetini kullanmıştır. *Keşşâf* ve *Envâru't-tenzil* adlı tefsir kitaplarından ayetin nüzulü ile kısmı delil getirmektedir. Bu ayetlerin Hz. Süleyman hakkında varid olduğu açıktır.⁷⁵⁴

Konuyla ilgili son örnekte Nemrud bir gece, Hz. İbrahim'in babası Âzer'in yatağından bir ayın doğduğunu ve onun nûrunun yer ve gök arasında olduğunu rüyasında görür. “*Hak geldi batıl zail oldu.*” sözünü duyar. İsrâ Sûresi 81. ayeti bağlamı dışında zikredilir.⁷⁵⁵

İçkinin haram kılınmasıyla alakalı ayetler, zihar konusundaki ilgili ayetler genişçe incelenmiş bunun yanında bazı konularda ayetler nazil olmasına rağmen onlara değinilmemiştir. Müellifin özellikle hicretten sonra tarihsel olarak verdiği konular arasında helal ve haram konularında inen ayetlere atıf yapmadığını görülmektedir. Zekâtın farz kılınması, hac'ın farz kılınması, teyemmüm emri ve Mescid'i Dırar hakkında sarîh ayetler mevcut iken Diyarbekrî bu konularda ayetlere değinmemiştir.

⁷⁵¹ Diyarbekrî, I, 104. (Şuarâ, 26//217-219)

⁷⁵² Diyarbekrî, I, 275, (Şuarâ/219; Nisa/22)

⁷⁵³ Diyarbekrî, I, 245, (İsrâ /32)

⁷⁵⁴ Diyarbekrî, III, 162, (“*Gerek bana ve gerekse ana-babama verdiğin nimete şükretmeye ve hoşnut olacağın iyi işler yapmaya muvaffak kıl.*” Neml, 27/19)

⁷⁵⁵ Diyarbekrî, I, 144 (İsrâ /81)

4.2. Hadisler

Hız. Peygamber'in hayatını bilmek ve öğrenmek başta sahabe, onları takip eden tabiin ve sonraki dönemlerdeki insanlar açısından önemliydi. Hız. Muhammed (s.a.v.) İslâm dininin tebliğcisi ve uygulayıcısı en güzel ahlaka sahip örnek insandı. Allah'ı Teâla onu sevmeyi farz kılmıştır.⁷⁵⁶ Örnekliliği konusunda da Kalem sûresinin 4. ayetinde “*Muhakkak ki sen yüce bir ahlak üzeresin.*” ayetiyle vurgu yapılmıştır. Kısaca bu ayetler, Müslümanların ona duyduğu sevgiyi ve muhabbeti artırmış onun hayatı hakkında bilgi edinmeye sevk etmiştir. Onun hayatı ve savaşları konusunda sahabe bilgi edinmek için ondan duydukları ve gördüklerini kayda almaya başlamışlardır. Bu çalışmalarda daha sonra hadis ilminin doğmasını sağlamıştır. Tabiki bu toplanan bilgiler bir taraftan da siyer ve Hız. Muhammed'in gazvesini inceleyen megâzî ilminin de konusunu teşkil etmiştir.⁷⁵⁷ İlk siyer yazarları ilk hadisçiler olarak da değerlendirilir. Hadis ile siyer arasında sıkı bir bağ olduğu açıktır. Örneğin ilk siyer müelliflerinin neredeyse hepsi muhaddistir. Urve b. Zübeyr, Eban b. Osman ve Zührî gibi âlimler Hız. Peygamber'in hayatı hakkındaki bilgileri bizlere ulaştırmışlardır. Hadisler, Kur'an-ı Kerim'in ardından ikinci kaynak olarak dini bilgilerin yanında dönemin sosyal, siyasi ve kültürel bilgilerini içermesi bakımından da önem arz etmektedir.⁷⁵⁸

Dolayısıyla hadis kitapları siyer ilminin vazgeçilmez kaynakları arasındadır.⁷⁵⁹ Diyarbekrî bu hadis kaynaklarını yoğun bir şekilde kullanmıştır.

⁷⁵⁶ “*De ki: Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Allah çok bağışlayan, çok merhamet edendir.*” (Âli-İmran, 3/31)

⁷⁵⁷ Fayda Mustafa, *Siyer Sahasında İlk Telif Çalışmaları*, Uluslararası Birinci İslam Araştırmaları Sempozyumu, Dokuz Eylül İlahiyat Fakültesi Yay. İzmir 1985, s. 358.

⁷⁵⁸ Sezgin, Fuat, *İslam Tarihinin Kaynağı Olmak Bakımından Hadis'in Ehemmiyeti*, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi İstanbul 1957, s. 19; Horovitz, Josef, *İslam Tarihçiliğinin Doğuşu*, s. 115-137.

⁷⁵⁹ Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihi*, s. 57

Diyarbekrî, kitabının mukaddimesinde belirttiği üzere kaynak olarak aldığı kitaplara ve yazarlarına itimat etmekte ve onları güvenilir olarak nitelemektedir. “*Bu peygamberlerin efendisinin siyeri, salat ve selam onun ehline ve ashabına olsun, son peygamberin şemâilini içeren bir kitaptır. Saygın, hürmetli kardeşlerin kıymetli ve muteber kitaplarından seçtim.*” diyerek kaynak olarak kullandığı eserleri sayarken birçok hadis kitabını zikretmiştir.⁷⁶⁰

Târîhu’l-hamîs’te meşhur hadis kitapları ve onların şerhlerinden istifade edilmiştir. Neredeyse hadisin kullanılmadığı konu bulunmamaktadır. Hadis kaynaklarının bu derece fazla kullanılması Diyarbekrî’nin bu ilme vakıf olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir. İleride açıklanacağı üzere hadis ilminin konusu olan birçok tabir ve açıklamalar vardır. Kütübü’t-Tis’a olarak nitelenen hadis kitapları temel kaynak olmasının yanında özellikle Buhârî’nin ve Müslim’in sahihleri en fazla zikredilen eserlerdendir. Bazen o, hadis rivayetlerini hadis kitaplarından değil de tefsir kitaplarından almaktadır.⁷⁶¹

Diyarbekrî, hadis rivayetlerini genel itibariyle hangi kaynaktan geçtiyse ya kitap ismi veya yazarın adını belirtmek sûretiyle almıştır. Örneğin; Müslim, Sahih’inde Abdullah b. Amr b. el-Âs ona Hz. Peygamber’den dedi ki; “*Allah, gökleri ve yeri yaratmadan elli bin yıl önce, arşı su üzerinde iken yaratıkların kaderini yazmıştır.*”⁷⁶²

Buhârî Sahih’inde, “*Gerçekten Medine’de öyle adamlar var ki siz bir yolda yürür veya bir vadiyi geçerseniz sizinle beraberdirler. Kendilerini hastalık hapsetmiştir.*” şeklinde geçmektedir.⁷⁶³

⁷⁶⁰ Diyarbekrî, I, 5.

⁷⁶¹ Diyarbekrî, I, 16.

⁷⁶² Diyarbekrî, I, 39.

⁷⁶³ Diyarbekrî, III, 24.

Bazen onun hiçbir kaynak göstermeden rivayetleri aldığını vakidir.⁷⁶⁴ Başka bir haberde Allah'ın ilk yarattığı şeyin levhi mahfuz olduğu hakkındaki rivayet isnadı belirtilmeksizin alınmıştır.⁷⁶⁵

Diyarbekrî, bazen konuya başlarken hadisleri zikrederek de başladığı olmuştur. Nebi ve Resûl kelimelerinin tarifi yapılırken *Envâru't-tenzil*'den alıntı yapılarak “*Ümmetimin âlimleri İsrailoğullarının peygamberleri gibidir*”, ve Nebi kelimesinin Resul kelimesinden daha geniş mana içerdiği ile ilgili yüz yirmi dört bin peygamberden ve bunlardan üçyüz on üçünün resul olduğunu içeren rivayeti “kale Resûlullah” diyerek naklen almıştır.⁷⁶⁶

Bazen de Diyarbekrî, kitabında konu ile ilgili Kur'ân ayetinden sonra konuyu delillendirme için hadis rivayeti vermektedir. Nâsîh-mensuh konusunda “*Bundan sonra kadınlar helal olmaz....*” Ahzâb sûresinin 52. ayetini zikrettikten sonra bu ayet mensuktur. Çünkü Hz. Aişe Hz. Peygamber'den “*Allah, kadınlardan istediği kadarını ona mubah kıldığını bildirdiğini*” rivayet etti, demek sûretiyle ayeti hadisle desteklemekte ve kendi görüşüne ayet ve hadisi delil yapmaktadır.⁷⁶⁷

Diyarbekrî, hadisin hadisi neshi konusunda direk Hz. Peygamber'e isnadla şu şekilde delillendirmektedir. Sünnet, sünneti nesheder. Peygamberin sözünde “*Kabir ziyaretlerini size yasaklamıştım. Kabirleri artık ziyaret edin.*”⁷⁶⁸

Diyarbekrî, yer yer almış olduğu rivayetin tüm ravileriyle yani isnadını tam olarak vermektedir. Bazen de sadece isnadını atlamak sûretiyle son ravinin ağzından rivayetleri aktarmaktadır. Muallak olarak isimlendirilen bu hadis türünü Diyarbekrî sıkça

⁷⁶⁴ Diyarbekrî, I, 34.

⁷⁶⁵ Diyarbekrî, I, 34.

⁷⁶⁶ Diyarbekrî, I, 15.

⁷⁶⁷ Diyarbekrî, I, 27.

⁷⁶⁸ Diyarbekrî, I, 29.

kullanmıştır. Örneğin İmam Ahmed müsnedinde Ma'kil b. Yes'ar hadisinden zikretti. Resûlullah buyurdu ki; “*Bakara sûresi Kur'an'ın doruğu ve zirvesidir.*”⁷⁶⁹

Bazen de hadis rivayetini aldığı kitabı kaynak göstererek vermektedir. Bu rivayet şekli Diyarbekrî için yeterli görülmektedir. Girişte belirttiği üzere bu kaynaklara güvendiğini göstermektedir. Örneğin, Umde'de bir hadiste, “*Dabbetü'l-Arz'in boyu yetmiş zira'dır.*” şeklinde geçmektedir.⁷⁷⁰

İsnatlar zikredilmeksizin hadis rivayetinin metni de eserde verilmektedir. Hz. Peygamber Veda Hacc'ında hutbesinde Mâide sûresini okudu ve şöyle dedi; “*Ey insanlar Kuran'dan son inen sûre Mâide'dir ve onda helal kılınanları helal, haram kılınanları da haram biliniz.*”⁷⁷¹ Hudeybiye musalahası yapılırken Hz. Peygamber'in “*Hiz. Ali'ye 'Bismillahirrahmanirrahim yaz ya Ali' buyurduğunda Suheyl b. Amr'ın biz Rahman'ı bilmiyoruz. Şayet bilseydik seni Resûl bilir ve tabi olurduk.*” ifadelerini kaynak göstermeden almıştır.⁷⁷²

Hadis rivayetleri arasında cerh ve ta'dil ilmine göre sahih, hasen, zayıf, garib, uydurma, merdud gibi ifadelerle tercih yaptığı görülmektedir. Bazen bu ifadeleri kaynak eserlerinden almaktadır. Örneğin Hz. Peygamber'in anne ve babasının imani durumu hakkındaki rivayetlerin zayıf ve uydurma olduğu hususunda İbn Kesîr'den alıntı yapılmıştır.⁷⁷³ Ubâde b. Sabit'ten Allah'ın ilk yarattığı şeyin kalem olduğu ile ilgili rivayeti zikretmiştir.⁷⁷⁴ “*Allah, İbrahim'in çocuklarından İsmâil'i, İsmâil'in çocuklarından Benî Kinâne'yi, Benî Kinâne'den Kureyş'i, Kureyş'ten Benî Hâşim'i, Benî Hâşim'den de beni seçti.*” Rivayetini “*Müslim onu kitabına almada tek kaldı,*”

⁷⁶⁹ Diyarbekrî, I, 26.

⁷⁷⁰ Diyarbekrî, I, 206.

⁷⁷¹ Diyarbekrî, I, 22.

⁷⁷² Diyarbekrî, I, 25.

⁷⁷³ Diyarbekrî, I, 423.

⁷⁷⁴ Diyarbekrî, I, 35.

ibaresini kullanmaktadır.⁷⁷⁵ Diyarbekrî “*Ebû Davud hasen bir isnadla rivayet etti.*” şeklinde rivayetin durumunu belirterek hadis metnini vermiştir.⁷⁷⁶

Yine hadis ilminin terimlerinden olan “şeyhan”, “müttefekun aleyh”, “sahîhayn”, “ravi” gibi kelimeleri çok kullanmaktadır.⁷⁷⁷

İlk yaratılanın ne olduğu hakkında hadis rivayet ederken “*başka bir haberde*” demiş ve “*Allah ’ın ilk yarattığı Levhi Mahfuz ’dur.*” rivayetini konuya delil getirmiştir.⁷⁷⁸

Diyarbekrî, kaynak olarak aldığı hadis rivayetleri arasında kendi görüşünü belirtme ve tercihini söylemeyi de ihmal etmemektedir.

Diyarbekrî kitabında zikrettiği rivayetleri özellikle hangi kaynaktan aldığını belirtmede titiz davranmıştır. Ayrıca Hz. Aişe ve Ebû Hureyre’nin rivayetlerinin çokluğu göze çarpmaktadır.

Târîhu’l-hamîs’te kaynak olarak gösterilen hadis rivayetlerinin kullanıldığı yerler; Nebi ve resul kelimelerinin tarifinde,⁷⁷⁹ peygamberler,⁷⁸⁰ sûrelerin nüzûlü hakkında,⁷⁸¹ Nûr-ı Nebi ile ilgili,⁷⁸² ilk dört halifenin fazileti hakkında,⁷⁸³ Hz. Peygamber’in müjdelmesi ile ilgili,⁷⁸⁴ Kâbe’nin ölçüleri konusunda,⁷⁸⁵ Mekke’nin fazileti (hakkında

⁷⁷⁵ Diyarbekrî, I, 41, 425.

⁷⁷⁶ Diyarbekrî, II, 380.

⁷⁷⁷ Diyarbekrî, II, 363, 405

⁷⁷⁸ Diyarbekrî, I, 35, 150, 425,

⁷⁷⁹ Diyarbekrî, I, 15.

⁷⁸⁰ Diyarbekrî, I, 16.

⁷⁸¹ Diyarbekrî, I, 25.

⁷⁸² Diyarbekrî, I, 40.

⁷⁸³ Diyarbekrî, I, 44-45.

⁷⁸⁴ Diyarbekrî, I, 50.

⁷⁸⁵ Diyarbekrî, I, 221.

fazlaca hadis kullanılmıştır.),⁷⁸⁶ Hz. Peygamber'in lakabları ve şemâîli konularında ağırlıklıdır.⁷⁸⁷

4.3. Şiirler

Şiirler sözlü kaynaklardandır. Sözlü kültürlerde bilgi genel olarak ezberlenerek nesillere aktarılmaktadır. Ezberlenen şiirlerde bilginin yayılmasına vesile olmaktadır. Şiir, bir hatıra veya olayın zihinlerde canlı tutulması ve dilden dile nakledilmesidir. Özellikle İslam öncesi Cahiliye Arap toplumunda şiir önemli bir yer tutmaktaydı. Şiirler içerik olarak birçok tarihsel bilgiyi de ihtiva etmekteydi. Toplumun yapısı hakkında da bilgi veren şiirlerde ayrıca Eyyâmü'l-Arap hakkında kabileler ve yapılan mücadelelere dair epey malumat bulunmaktadır.⁷⁸⁸

Diyarбекрî'nin, eserin mukaddimesinde nesir şeklinde yazdıklarına bakılacak olursa kafiye ve uyaklarıyla şiir formatında yazıldığı görülecektir. Bu da onun şiire olan yatkınlığını göstermektedir.⁷⁸⁹

الحمد لله الذى خلق نور نبيه قبل كل أوائل
ثم خلق منه كل شئ من الاعالى والاسافل
ثم أودعه فى الاصلاب الطيبة الجلائل
ورباه فى الارحام الطاهرة من الرذائل
فقلبه فى الآباء والامهات الجرائل
حتى أظهره من أظهر بيت من خير الشعوب والقبائل

⁷⁸⁶ Diyarбекрî, I, 226-227.

⁷⁸⁷ Diyarбекрî, I, 380.

⁷⁸⁸ Zâkir Kâdirî Ugan, Gayr-i Dini Rivayetler, (sadeleştiren, Mustafa Alak), *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 1926, 1. Cilt 4. Sayı, 269-278

⁷⁸⁹ Diyarбекрî, I, 5 (Metinde bu ifadeler nesir şeklinde ifade edilmiştir.)

محمد المخصص بأبين السير وأحسن الشمائل

المؤيد بأثبت المعجزات وأوضح الدلائل

صلى الله عليه وعلى اخوانه المصطفين أولى أكمل الفضائل

وعلى آله وأصحابه المقتدين ذوى أجمل الخصائل

Diyarbekrî eserinde birçok şiire de yer vermiştir. Bu şiirler diğer bilgilerin kullanımında olduğu gibi iktibas ettiği kaynaklardan aldığı bilgilerdir. Özellikle Hz. Muhammed'in doğumunda Hz. Amine'nin beyitleri,⁷⁹⁰ Abdülmuttalib'in torununun doğumuna sevinmesiyle ilgili beyitler,⁷⁹¹ hicrette ve Medine'de Hz. Peygamber'in karşılanmasında zikredilen beyitler,⁷⁹² Batn-ı Nahle'de Abdullah b. Cahş'ın beyitleri,⁷⁹³ Bedir Gazvesinde,⁷⁹⁴ Uhud Gazvesinde müşriklerin ordusunu teşvik için Hind binti Utbe'nin söylediği beyitler,⁷⁹⁵ Hassan b. Sâbit'ten gelen beyitleri örnek olarak zikredilebilir.⁷⁹⁶

Diyarbekrî, kitabında ismini zikrettiği bazı kimselerin şiirlerini de zikretmiştir. Özellikle şairlerin vefatını ele alırken onların şiirlerinden birkaç beyti⁷⁹⁷ ve Hz. Hüseyin'in öldürülmesiyle ilgili bazı beyitleri almıştır.⁷⁹⁸

4.4. Kendi Müşâhedeleri

Müellifin dönemi hakkında kendi müşâhedelerine dayanan tecrübelerini ve tespitlerini vermesi açısından önem arz etmektedir.

⁷⁹⁰ Diyarbekrî, I, 336, 339.

⁷⁹¹ Diyarbekrî, I, 385.

⁷⁹² Diyarbekrî, II, 26.

⁷⁹³ Diyarbekrî, II, 85.

⁷⁹⁴ Diyarbekrî, II, 121.

⁷⁹⁵ Diyarbekrî, II, 191.

⁷⁹⁶ Diyarbekrî, I, 291-292.

⁷⁹⁷ Diyarbekrî, III, 344.

⁷⁹⁸ Diyarbekrî, III, 357.

Diyarbekrî Kâbe'nin ve çevresinin ölçümünü bizzat kendisi yapmak suretiyle bizlere dönemindeki Kâbe'nin fiziki durumu hakkında değerli bilgiler bırakmıştır. Bu gözlemlerini yaptığı zamanı belirtmesi de kitabının yazılış zamanı hakkında bize ışıktutmaktadır. Hicrî 931 yılında Kâbe'de ölçüm yaptığını belirten Diyarbekrî, yaptığı tespitlerle Kâbe hakkında daha önce yazılmış eserlerdeki bilgilerle de karşılaştırma yapmaktadır.

Diyarbekrî, Kâbe hakkında bazı ölçümlerde bulunmuştur. Kâbe'nin yönler itibariyle genişlik ve uzunlukları, Hicr ve ölçüleri, Mültezem ve ölçüleri, metaf alanı ve ölçüleri, Makam-ı İbrahim'in ölçüleri ve çevresiyle olan mesafeleri, Mezheb imamlarına nispeten isimlendirilen ve kullandıkları yerler, Kâbe'nin çatısı, oluğu ve mermerleri, Kâbe'nin kapıları, minareleri, direkleri, Kâbe'de duaların en fazla makbule şayan olan bölgeleri, çevre duvarlarındaki kemerler hakkında bilgiler vermektedir.

Kâbe'nin zaman içerisindeki geçirdiği çalışmalar ve Harem alanının boyutları ile ilgili rivayetlerin de zikredilmesi bizlere meydana gelen değişiklikleri görme fırsatı vermektedir.⁷⁹⁹

Diyarbekrî'nin kaynaklarda geçen bilgileri araştırması ve kendi ölçümleriyle onları mukayesesi onun hassasiyetini göstermesi açısından önemlidir.

Diyarbekrî kendi müşahedelerini zaman zaman ifade etmektedir. Yer ve zamanı ifade etmesiyle de biyografisine dair bazı bilgilere ulaşmaya yardımcı olmaktadır.

Bir diğer tecrübe olayı da Medine'den Mekke'ye dönüş esnasında gerçekleşmiştir. Latife olarak isimlendirdiği kısımda Bedir Gazvesini işlerken ayrı bir bölüm açan Diyarbekrî, kendi aktardığı bilgiye göre 936/1529 yılında Şa'ban ayında Medine'den Mekke'ye dönerken Bedir'de davul sesine benzer bazı sesler işittiklerini ifade

⁷⁹⁹ Diyarbekrî, I, 218-220; Diyarbekrî, *Zer'u mesâhati'l-Kâbe ve Mescidi'l-Harâm*, s. 39, 49, 51.

etmiştir.⁸⁰⁰ Bu bilgiye dayanarak *Târîhu 'l-hamîs*'in veya en azından bu kısmını ihtiva eden bölümünün yazımının tamamlanmadığını söylenebilir.

Bedir Gazvesiyle ilgili manevi atmosferin bir yansıması olarak nitelenebilecek bu husus, bazı âlimler tarafından da zikredilmiştir. Diyarbekrî, Kastallânî'den de bu ses ile alakalı bir rivayeti de zikrederek kendi yaşadıklarını şöyle aktarmaktadır.

*“Kitabın müellifi Hüseyin b. Muhammed ed-Diyarbekrî, Allah anne-babasını affetsin, dedi ki; 936 senesinde Medine-i Müşerrefe'den Mekke-i Mükەرreme'ye geçerken kafil ile Bedir'de tecrübe ettim. Bedir'de konakladık ve orada bir gün kaldık. Şa'ban ayının başlarında Çarşamba günü sabah namazını kıldım. Erken vakitte bir ses geldi. Bu ses, büyük, uzun ve yüksek kum tepelerinden sanki Bedr'in kuzey dağından geliyordu. Kum tepesine çıktım, sonra bu sesi duymak için erkek ve kadın yüz kadar insan da peşpeşe geldiler. Kumun tepesinde hiç ses duymadım ve aşağı indim. Bu dağın eteğinde muhakkik bir dinleyicinin şüphe duymayacağı şekilde tekrar tekrar büyük bir davul sesi gibi bir ses duydum. Orada bulunan diğer insanlar da benim duyduğum gibi şeksiz şüphesiz o sesi duydu ve orada uzun bir zaman kaldık. Ses bazen altımızdan geliyordu sonra kesiliyor ve arkamızdan geliyordu. Sonra ses tekrar kesiliyor bu kez ön tarafımızdan geliyor bazen sağ tarafımızdan bazen de sol tarafımızdan geliyordu. Her durumda ayaktayken, otururken ve yaslanırken şeksiz şüphesiz sesi duyuyorduk. Sesi duyduğumuz vakit, bulutsuz, durgun ve rüzgârsız bir vakitti.”*⁸⁰¹

5. *Târîhu'l-Hamîs*'te Kullanılan Kaynaklar

Diyarbekrî'nin, *Târîhu 'l-hamîs*'i yazarken birçok farklı kaynaktan istifade ederek yazdığını daha önce ifade edilmişti ve sadece bazı kaynakların ismi zikredilmişti. Bu bölümde onun yararlandığı kaynakların listesinin tamamı müellifin kendi sıralaması

⁸⁰⁰ Diyarbekrî, II, 115.

⁸⁰¹ Diyarbekrî, II, 115.

ile verilecektir. Bu vesile ile müellifin kaynaklara ulaşma, onlardan istifade metodu ve kaynak çeşitliliği görülebilecektir. Ayrıca bu kaynaklar üzerinden *Târîhu'l-hamîs* hakkında genel bir değerlendirme yapılacaktır.

Târîhu'l-hamîs'te yüz yirmiye yakın kaynak kullanılmıştır. Bunun yanında Diyarbekrî'nin telifindeki uyguladığı metot olan kaynaklardan yapmış olduğu iktibaslar çerçevesinde kaynaklarda geçen kaynak kitap isimleri de dipnot olarak ele alınacak olursa bu sayı üç yüzü de geçmektedir.

Ayrıca ilk dönem müelliflerinden Musa b Ukbe,⁸⁰² Zührî⁸⁰³ ve Şurahbil b. Sa'd gibi ilk dönem müelliflerinden de istifade etmiştir.⁸⁰⁴

Diyarbekrî, kendi kullandığı kaynakları zikrettiği mukaddimesinde eser isimleriyle ilgili bir sıralama yapmıştır. Biz de onun bu metodu üzerinden müellifleri ve kaynaklarını sıralamayı uygun gördük. Ancak Diyarbekrî'nin faydalandığı kaynakların bazılarının isimlerini ve kime ait olduklarını vermediği ve bu eserin isimlerini kısa ve tanınmamış isimlerle verdiği için kitapların tam ismi ve müellifin kim olduğunu tespit edemedik. Tespit edemediklerimizi de liste sonunda vermeye çalıştık. Kaynaklar kısmında Diyarbekrî'nin istifade ettiği kısımlardan birkaç örnek vermekle yetinilecektir.

5.1. Tefsir Kitapları

Kur'an-ı Kerim siyerin temel kaynağıdır. Diyarbekrî, tefsir kitaplarından epeyce faydalanmıştır ve o, tefsir kitaplarını siyer için önemli bir kaynak olarak görmektedir. Aşağıdaki listeye göz atıldığında tefsir kitaplarının rivayet, dirayet ve işâri tefsir olarak

⁸⁰² I, 209, Hz Peygamberin Risâletinden önce avretinin açılmasında, II, 31 Hicret yolculuğunda, II, 106 Bedir Gazvesi hakkında, II, 111 Ebu'l-Buhterî'nin öldürülmesinde, II, 276, Müreysi Gazvesinde, II, 293 Hendek Gazvesinde II, 375, Hudeybiye anlaşmasında, II, 442 Umretü'l-Kaza'da Musa b. Ukbe'den alıntılar yapılmıştır

⁸⁰³ I, 269 Hz. İsmail hakkında, II, 72, Ezanın başlangıcı, II, 259 Benî Nadir Gazvesinde istifade edilmiştir.

⁸⁰⁴ I, 300, Hz Abbas'ın Müslüman olmasında III, 339 Hz. Hasan'ın hilafetinde kullanılmıştır.

tasnif edilen farklı türlerinden de istifade ettiği görülmektedir. Kullandığı tefsir kitapları da döneminde rağbet gören eserlerdir. Zemahşerî (ö. 982/1574), Beyzâvî (ö. 685/1286), Neseî (ö. 710/1310), Begavî (ö. 516/1122), Kuşeyrî (ö. 465/1072), Sa'lebî (ö. 427/1035) öne çıkan müelliflerdendir. Diyarbekrî'nin birçok tefsir kitabından istifadesi onun tefsire vukufiyetini göstermesi açısından önemlidir. Daha dikkat çeken husus ise tefsiri tarih/siyere aksettirmesidir. Bazen tefsir kaynakları o kadar çok kullanılmıştır ki sanki bir tefsir konusu inceleniyor izlenimi ortaya çıkmaktadır. Tefsir kitaplarında peygamberler tarihi ile ilgili birçok rivayet bulunmaktadır. Özellikle Diyarbekrî *Târîhu'l-hamîs*'in ilk bölümlerini oluşturan peygamberler tarihi kısmını geniş bir şekilde ele almıştır. Bu nedenle o, tefsir kitaplarından sıkça istifade etmiştir. Ayrıca Kur'ân'ı Kerim'de Hz. Muhammed'in hayatı hakkında birçok ayetin olduğu göz önüne alındığında *Târîhu'l-hamîs*'in siyer kısmında gerek ayetlere yer vermesi ve gerekse bu eserlerden yararlanması onun ifade edildiği üzere tefsir literatürüne vukufiyetini göstermektedir.

Târîhu'l-hamîs'in özellikle ilk bölümlerindeki konularda bu tefsir eserlerinden sıkça faydalanılmıştır. Örneğin Âdem'in (a.s.) yaratılması, iblisin Âdem (a.s.) ile Havva'yı kandırması ve dünyaya indirilmeleri, firavun hakkındaki⁸⁰⁵ konuları zikredilebilir. Hz. Âdem'in oğulları Habil ve Kabil hakkında bilgi verirken Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *Bahru'l-ulûm*, Sa'lebî'nin (ö. 427/1035) *Arâisu'l-mecâlis*, Neseî'nin (ö. 710/1310) *Medârikü't-tenzil*, Begavî'nin (ö. 516/1122) *Meâlimü't-tenzil* gibi farklı tefsirlerden istifade etmiştir.⁸⁰⁶ Bununla birlikte Hz. Peygamber'in gazveleri hakkında nazil olan ayetlerde de (örneğin Bedir, Uhud, Hendek) tefsir kitaplarına

⁸⁰⁵ Diyarbekrî, I, 243.

⁸⁰⁶ Diyarbekrî, I, 112.

müracaat etmiştir. Tefsir usulü ve Kur'an ilimlerinde Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *Bahru'l-ulûm* ve Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *Burhân*'ına atıfta bulunmuştur.⁸⁰⁷

Diyarbekrî bu tefsir kitaplarından faydalanırken israiliyat türü bilgileri eserine almıştır. Örneğin Hz. Âdem'in boyunun uzunluğundan başının bulutlara değdiği, bir adımının elli iki fersah olduğu ve çok kısa zamanda Hind bölgesinden Mekke'ye geldiği, ayak bastığı yerlerin büyük bir yerleşim yeri olduğu, konakladığı yerlerin ise şehir olduğu, namaz kıldığı her yerin ise bir mescid olduğu rivayetlerini Diyarbekrî bu tefsir kitaplarına atıf yaparak zikretmiştir.⁸⁰⁸

- 1- Fahrettin er-Razi, (ö. 606/1210), *Mefâtîhu'l-gayb*. Mukaddimede ismini zikretmiştir. Diyarbekrî bazen kitabın adını zikretmeden sadece tefsiri olarak nakilde bulunmuştur. Zülkarneyn'in ismi, Hz. Peygamber'in peygamberlikten önce mûcize göstermesinin ispatı, İkrime b. Ebî Cehil'in Hz. Peygamberden mûcize istemesi gibi konularda yararlanmıştır. (I, 185, 341, 405)
- 2- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî (ö. 538/1144), *el-Keşşaf*. Mukaddimede ismini zikrettiği eserlerdendir. Özellikle peygamberler tarihi kısımlarında çok istifade etmiştir. Ülü'l-azm peygamberler (I, 31), Hz. Nuh (I, 131), Hz. Yakub'un hayatı, (I, 239), Firavun (I, 243), Hz. Zekeriya'nın öldürülmesi (I, 315), Uhud Gazvesi, (II, 187, 286, 492.)
- 3- Seyyid Şerif Cürcanî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî (ö. 816/1413), *Haşiye ale'l-Keşşaf*. Mukaddimede zikretmiştir. Ayrıca Uhud Gazvesi (II, 514) hakkında yararlanmıştır.

⁸⁰⁷ Diyarbekrî, I, 22-23.

⁸⁰⁸ Diyarbekrî, I, 100, 101, 165.

- 4- el-Begavi, Ebû Muhammed Muhyis-sünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ', (ö. 516/1122) *Me'âlimü't-tenzîl*. Peygamberler tarihi konularında sıkça istifade etmiştir. Örneğin; Hz. Âdem'in hayatı, Nuh'un gemisinin yeryüzünü dolaşması (I, 131), Hz. Zekeriya'nın öldürülmesi (I, 315), Hz. Yahya'nın öldürülmesi (I, 323), sidane görevinin Osman b. Talha'ya verilmesi (II, 488) bunlardan bir kaçıdır.
- 5- el-Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed (ö. 685/1286) *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vil*. Mukaddimedede zikretmiştir. (I, 15, 51, II, 286), Cinlerin atası ile ilgili (I, 62), Hz. İsmâil'in kurban olayı (I, 177), Hızır as. (I, 195), firavun (I, 245) konularında zikretmiştir.
- 6- Nesefî, Ebû'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî (ö. 710/1310), *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vil*. Mukaddimedede zikretmiştir. Hz. İsa'nın nüzûlü hakkında (I, 76), Hz. Zekeriya'nın öldürülmesi (I, 315), Hz. İdris hakkında (I, 121), Hz. Süleyman hakkında (I, 460), Müreysi Gazvesi (II, 277), konularında istifade etmiştir.
- 7- el-Kuşeyrî, Ebû'l-Kasım Zeynülsîlâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî (ö. 465/1072), *Letâifu'l-işarât*. Mukaddimedede zikretmiştir. Diyarbekrî "Kuşeyri, tefsirinde bir haberde" diye kullanmıştır. Hz. Âdem'in eşyayı isimlendirmesi (I, 80), Hz. Nuh'un hayatı hakkında (I, 124), şeytanın Hz. Nuh'un gemisine binmesi (I, 129), geminin yeryüzünde hareketi (I, 131), konularında yararlanmıştır.
- 8- Semerkandî, Alâeddin Ali b. Yahyâ es-Semerkandî (ö. 860 / 1456) *Bahru'l-ulûm*. Mukaddimedede zikretmiştir. Cinlerin yeryüzünde iskân edilmeleri (I, 63), Hz.

Âdem'in yeryüzüne indirilmesi (I, 78), Hz. Âdem'e ruh üflenmesi (I, 74), konularında istifade etmiştir.

9- Ali b. Muhammed el-Hâzin (ö. 741/1341) *Lübâbü't-te'vîl*. Mukaddimede zikretmiştir. İdris (a.s) göğe yükseltilmesi (I, 121), Hızır (a.s) (I, 194), Firavun (I, 243), Hz. Yahya'nın öldürülmesi (I, 323), Hüdhd (I, 444), hakkında istifade etmiştir.

10- Sa'lebi, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrahim es-Sa'lebî en-Nisaburi (ö. 427/1035), *el-Kesf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân (et-tefsîrû'l-kebîr, tefsîrû's-Sa'lebî)*. Hz. Âdem'den misak alınması (I, 83), Hz. Havva'nın yaratılması (I, 88), Hz. Hızır hakkında (I, 195), Hz. Yusuf (I, 257) hakkında ilgili rivayetler bakımından istifade etmiştir.

11- Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Haddâdî es-Semerkindî (ö. 400/1010'dan sonra) *el-Mûdih li-ilmî'l-Kur'ân*. Tefsiru'l-Haddâdî diye isimlendirilen bu eserde Kur'ân'dan 62 sûre incelenmiş ve bu sûrelerde bulunan garîb kelimeler açıklanmış, açıklamalar da diğer âyetler ve şiirlerle delillendirilmiştir. Hz. Yusuf hakkında (I, 249, 260) bahsetmiştir.

12- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201), *Zâdü'l-Mesîr*. Mukaddimede ismini vermiştir ancak taramamızda kaynak olarak bir alıntıya rastlayamadık.

13- Mehâimî, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Ahmed b. İbrâhîm Mehâimî (ö. 835/1432), *Tebsîrû'r-rahmân ve teysîrû'l-mennân fî tefsîri'l-Kur'ân*. Fatıha sûresinin nüzülü hakkında (II, 87) yararlanmıştır.

14- İbn Kayyîm Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî (ö. 751/1350) *Zadül-me'ad fi hedy hayril-ibad*. Mukaddimede zikretmiştir. Diyarbekrî bu eserden faydalanırken eserin ismini kısaltarak sadece الهدى olarak vermektedir. Hz. Peygamber'in sütanneleri konusunda (I, 407) hicret hakkında (II,40) kaynak olarak vermiştir.

15- Devvânî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed ed-Devânî es-Sıddîkî (ö. 908/1502) *Tefsîru sûreti'l-Kâfirûn*. Kâfirûn, İhlâs, Felak ve Nâs gibi "kul" lafzıyla başlayan bazı küçük sûrelerin tefsirlerinden oluşan ve "*Tefsîrû'l-Kalâkil*" diye anılan küçük risâleleri içeren eseri mukaddimede zikredilmiştir. Ebû Talib'in Hz. Muhammed'in bakımını üstlenmesinde (I, 465) geçmektedir.

5.2. Hadis Kitapları

Hz. Muhammed'in söz fiil ve takrirleri, onun yaratılışı ve huyu ile ilgili olarak rivayet edilen bilgilerdir. Tefsir ilminde olduğu gibi siyer ve hadis arasında da sıkı bir ilişki vardır. Hz. Peygamber'in hayatına dair her türlü bilgiyi ihtiva etmesiyle siyer ilminin önemli bir kaynağıdır. Senede olan ihtimamı ile hadis, siyerden farklılık arz eder. Ayrıca siyer, senetten daha çok metne önem verir ve metinlerden bir tarih oluşturma çabası vardır ve bu yönüyle siyer, hadisten daha genel ve bütüncül bir yapıya sahiptir.

Diyarbekrî, eserinde muteber sayılan temel hadis kaynaklarından da istifade etmiştir. Bu sahih hadis kitaplarına yazılan şerhler, sahabîlerin biyografileriyle ilgili eserler de yararlanılan eserlerdendir.

Diyarbekrî'nin isnadı ve metni garib olan hadislerin mucizeler konusunda kullanılmasının caizliği noktasında Sâbûnî'nin görüşünü zikretmesi mûcize, delâil, hasâis gibi konularda mütesahil bir düşüncede olduğunu göstermektedir.⁸⁰⁹

16- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî (ö. 256/870), *el-Câmi'u's-Sahîh*. Mukaddimede zikretmiştir. En fazla kullanılan kaynaklardan biridir. Bazen müellifin ismiyle bazen eserin ismiyle rivayetlerinden fazlaca istifade edilmiştir. Hz. Peygamber'in sünnetli olması (I, 377), Hz. Peygamber'in anne-babasının durumu (I, 422), Zâtü'r-Rika Gazvesi (II, 264), Halid b. Velid'in beni Cüzeyme'ye gönderilmesi (II, 505), Hz. Peygamber'in oğlu İbrahim'in vefatı (III, 54), Haccetü'l-Veda (III, 58) gibi konularda istifade etmiştir.

17- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (ö. 261/875) *el-Câmiu's-Sahîh*. adlı eseriyle tanınan muhaddisdir. Mukaddimede zikretmiştir. Buhârî'den sonra en çok atıf yapılan kaynaklardandır. Hz. Peygamber'in anne-babasının durumu (I, 422), İçkinin haramlığı, (II, 380), Mekke'nin Fethi (II, 479) konularında alıntılar yapmıştır.

18- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî (ö. 279/892), *Sünen-i Tirmîzi*. Kütüb-i Sitte'den el-Câmi'u's-Sahîh'in müellifi ve muhaddisdir. İlk yaratılanın mahiyeti hakkında (I, 35), Hz. Âdem'in cennetten çıkarılması (I, 99), Zemzem suyu (I, 163), Mekke'nin fazileti hakkında (I, 229), Dabbetü'l-Arz'ın çıkması (I, 205) konularında yararlanmıştır.

⁸⁰⁹ Diyarbekrî, I, 412.

- 19- Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî (ö. 275/889), *Sünen-i Ebi Dâvud*. Kütüb-i Sitte'den biri olan es-Sünen'in müellifidir. Mukaddimede zikretmiştir. Haşhaş ve benzerlerinin yasaklığı (II, 380), Hz. Peygamber'in hacamat yaptırmasında (II, 427) faydalanmıştır.
- 20- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî (ö. 303/915), *Sünen-i Nesâî*. Mukaddimede zikretmiştir. Mekke'nin fazileti (I, 229, 230) Hz. Peygamber'in mizacı (I, 388), Hz. Peygamber'in anne-babasının durumu (I, 436) faydalanmıştır.
- 21- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî (ö. 273/887), *es-Sünen*. Mukaddimede zikretmiştir. Mekke'nin fazileti (I, 228, 229, 230, II, 321) hususunda istifade etmiştir.
- 22- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (ö. 241/855), *el-Müsned*. Mukaddimede zikretmiştir. Hz. Peygamber'in sünnetli olmasında (I, 377), Hz. Peygamber'in lakabları (I, 380), şemâilde (I, 386), torunlarının isimlendirilmesinde Hz. Peygamber'in anne-babasının durumu (I, 422, II, 180, 181), Ebû Hureyre hakkında (II, 407) istifade etmiştir.
- 23- İmam Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî (ö. 179/795), *el-Muvatta*. adlı sahih rivayetleri derlediği eseri meşhurdur. Mukaddimede ve Hz. Peygamber'in tekfini (II, 225) konusunda zikretmiştir.
- 24- Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ud el-Ferrâ el-Begavî (ö. 516/1122), *Şerhu's-Sünne*. Begavî, dönemindeki insanların fıkıh kitaplarına aşırı

yönelimleri sebebiyle, sünnete dikkat çekmek için bu eseri telif etmiştir. Ümmü Ma'bed'in çadırında süt içmeleri (II, 23) konusunda alıntı yapmıştır.

- 25- Tîbî, Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed et-Tîbî (ö. 743/1343), *el-Kâşif an hakâiki's-sünen (Şerhu hâşiyetü Mişkâtî'l-Mesâbîh)*. Müfessir, muhaddis, dil ve edebiyat âlimidir. Mukaddimedede ve Mekke'nin Fethi (II, 338,) Hayber'in Fethi (III, 121) konularında zikretmiştir.
- 26- Tîbî, *Şerhü'l-Miškât*. Hz. Âdem'in yaratılması (I, 71) ve Hz. Peygamber'in annesinin kabrini ziyaretle ilgili (II, 338) faydalanmıştır.
- 27- Sağânî, Ebü'l-Fezâil Radiyyüddîn (Radî) Hasen b. Muhammed b. Hasen es-Sâganî (ö. 650/1252), *Meşâriku'l-envâri'n-Nebeviyye min (alâ) sıhâhi'l-ahbâri'l-Mustafaviyye*. Mukaddimedede zikretmiştir.
- 28- Tebrîzî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Alî b. Muhammed el-Hatîb et-Tebrîzî (ö. 502/1109) *Mişkâtü'l-Mesâbîh*. Mukaddimedede ve Hudeybiye antlaşmasında (II, 363), Hz. Muhammed'e zehirli koyun ikramında (II, 426), İkrime b. Ebî Cehil hakkında (II, 494). sayfalarda kullanılmıştır.
- 29- İbn Hacer. Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (ö. 852/1449), *Fethu'l-Bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Mukaddimedede zikretmekle birlikte Bedir esirlerinden fidye alınmasında (II, 133), Gabe Gazvesinde (II, 339), Mekke'nin fethinde (II, 499) kullanmıştır.
- 30- Kirmani, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-Kirmânî (ö. 786/1384), *el-Kevâkibü'd-derârî fi şerhi Sahîhi Buhârî*. Mukaddimedede zikretmiştir. Bi'ri Ma'une olayı (II, 244) faydalanmıştır.

- 31- Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed (ö. 405/1014), *el-Medhal ilâ ma'rifeti's-Sahîhayn (el-Medhal ilâ ma'rifeti'l-Müstedrek)- Müstedrek*. Peygamberlik mührü ile ilgili (I, 385), Mervan b. Hakem hakkında (III, 374) faydalanmıştır.
- 32- İbnü'l-Esîr, Ebü's-Sâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 606/1210), *Câmiu'l-usûl li-ehâdisi'r-Rasûl*. Kütüb-i Sitte'deki hadisleri bir araya toplayan eserin sahibidir. Mukaddimede zikretmiştir.
- 33- İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser*. Mukaddimede ve Belh'in yeri hakkında (II, 272) zikretmiştir. Hz İbrahim'in ateşe atılmasında (I, 151) Hz. Peygamber'in Hayber'de yediği zehirli koyunun etkisinin devam ettiği rivayetinde (II, 426), Abdullah b. Zübeyr hakkında (III, 370) kullanmıştır.
- 34- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1233), *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-Sahâbe*. Mukaddimede zikredilmiştir. Hz. Muhammed'in babasının vefatıyla ilgili (I, 340), Abdullah b. Zübeyr'in öldürülmesinde (III, 371) istifade edilmiştir.
- 35- İbnü'l-Cevzî, (ö. 597/1201), *el-Hadâik fî ilmi'l-Hadîs ve'z-zühdiyyât*. Mukaddimede zikretmiştir. Hz. Hacer'in zemzemi bulması (I, 173) ve Hz. Peygamber'in annesinin dirilmesi konusunda (I, 421) istifade etmiştir.
- 36- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî (ö. 676/1277), *Riyâzü's-Sâlihîn*. Mukaddimede zikretmiştir. Ancak kitap içerisinde ismi geçmemektedir.

- 37- Nevevî, *el-Îzâh (fî menâsiki'l-ḥac)*.. Mukaddimedede geçmektedir. Kâbe hakkında (I, 166) ismi zikretmektedir.
- 38- Nevevî, *el-Ezkâr*. Mukaddimedede zikretmiştir. Abdullah b Zübeyr'in hilafetinde (III, 363) ismi geçmektedir.
- 39- Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi Şahîhi Müslim b. Haccâc*. Mukaddimedede zikretmiştir. Veda Haccı konusunda (III, 64) faydalanmıştır. Diyarbekrî, başka bir yerde de bu eseri Şerh-i Sahîhi Müslim olarak isimlendirmiştir. Kâbe'nin fiziki durumuyla alakalı (III, 65) faydalanmıştır.
- 40- Demîrî, *en-Necmü'l-Vehhâc (Şerhu Minhâci't-Tâlibîn li'n-Nevevî)*. Mukaddimedede zikretmiştir. Hz. Peygamber'in oğlu İbrahim'in vefatında kullanmıştır. (I, 132, 233)
- 41- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî (ö. 360/971), *el-Mu'cemü'l-kebîr*. Mukaddimedede zikretmiştir. Uhud Gazvesi hakkında (II, 220), Huneyn Gazvesi (II, 517), Hz. Peygamber'in develeri hakkında (III, 140) yararlanmıştır.
- 42- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî (ö. 463/1071), *el-İstîâb fî marifeti'l aḥab*. Mukaddimedede zikretmiştir. Ebû Leheb'in Süveybe'yi azad etmesinde (II, 408, 421) yararlanmıştır.

5.3. Tarih ve Siyer Kitapları

Diyarbekrî, tarih ve siyer alanında birçok kaynaktan istifade etmiştir. İbn İshâk ve eseri *Tarihu'l-Hamîs*'te çokça zikredilmektedir. Ancak Diyarbekrî İbn İshâk'ı kaynakları arasında zikretmemektedir. Bu da bize Diyarbekrî'nin müellife ait rivayetleri başka kaynaklar vesilesiyle aldığını göstermektedir. Daha önce de ifade edildiği gibi Zübeyr b. Bekkar,⁸¹⁰ Musa b. Ukbe ve Zührî⁸¹¹ gibi ilk dönem tarihçilerin bilgilerine sıkça başvurmuştur.

Son dönem müelliflerden ise genelde halifeler tarihi kısmında faydalanmıştır. İbn Hişâm'ın, Kelâî'nin, Kastallânî'nin, Mogultay b. Kılıç'ın ve Zehebî'nin eserleri sık kullanılan eserlerdendir.

43- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısrî (ö. 218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. Diyarbekrî'nin sık başvurduğu kaynaklardandır.

44- Kelâî, Ebü'r-Rebî' Süleymân b. Mûsâ b. Sâlim (ö. 634/1237), *el-İktifâ fî (bimâ tedammenehû min) megâzî Resûlillâh ve's-selâseti'l-hulefâ*. Mukaddimede zikretmiştir. Çokça başvurulmuş bir eserdir. Hz. Peygamber'in gazvelerinde epeyce istifade etmiştir. Örneğin Uhud Gazvesi (II, 210), Müreysi Gazvesi (II, 278), Huneyn Gazvesi (II, 520) zikredilebilir.

45- Ezrakî, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed el-Ezrakî (ö. 250/864), *Tarîhu Mekke*. Mukaddimede zikretmiştir. Ayrıca “Ezrakî, tarihinde şöyle dedi” şeklinde kitabın tam ismi zikredilmeden de kaynak olarak kullanmıştır. Kâbe tarihiyle ilgili (I, 163, 166, 183) kısımlarda istifade etmiştir.

⁸¹⁰ Diyarbekrî, I, 484

⁸¹¹ Diyarbekrî, I, 485

- 46- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-târîh*. Sık kullanılan kaynaklardan biridir. Peygamberler tarihi kısımlarında (I, 114, 119, 120) Abbâsîler dönemiyle (III, 456, 457, 463) ilgili kısımlarda sık kullanmıştır.
- 47- Semhûdî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Abdillâh b. Ahmed b. Alî el-Hasenî es-Semhûdî (ö. 911/1506), *el-Vefâ'ü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ*. Mukaddimede zikretmiştir. *Hulasatü'l-Vefâ* olan muhtasarından da faydalanmıştır. Sık kullanılan kaynaklar arasındadır. Hz. Peygamber'in müjdelenmesinde (I, 51), Sa'd b Zeyd'in Mina'ya gönderilmesinde (II, 504) kullanmıştır.
- 48- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî(ö. 748/1348), *Düveli'l-İslâm (et-Târîhu's-sagîr)*. Mukaddimede zikretmiştir. Hz. Osman'ın şehit edilmesinde (III, 292), Süleyman b Abdülmelik'in vefatında (III, 392), Mervân'nın hilafetinde (III, 407) kullanmıştır.
- 49- Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri'l-a'lâm*. Mukaddimede zikretmiştir. Halifeler tarihinin temel kaynaklarından ve sık kullanmıştır.
- 50- İbnü'l-Cevzî, (ö. 597/1201), *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*. Mukaddimede zikretmiştir.
- 51- İbnü'l-Cevzî, *Telkîhu fihûmi ehli'l-eser fî uyûni't-târîh ve's-siyer*. Mukaddimede zikredilmiştir. Hz. Peygamberin doğum tarihinde (I, 365) ve Ebu Hureyre hakkında (II, 406) istifade edilmiştir.

- 52- Muhibbuddin et-Taberî, Ebû'l-Abbâs (Ebû Ca'fer) Muhibbuddîn Ahmed b. Abdillâh b. Muhammed et-Taberî el-Mekkî (ö. 694/1295), *Zehâiru'l-ukba fi menâkıbi zevi'l-kurba*. Mukaddimedede zikretmiştir. Hz. Amine'nin vefatında (I, 422) istifade etmiştir.
- 53- Muhibbuddin et-Taberî, *es-Simtu's-semîn fî menâkıbi ümmehâti'l-Mü'minîn*. Mukaddimedede zikretmiştir. Hz. Peygamber'in eşleriyle ilgili (I, 487), Hz. Hatice (I, 553) ve Ümmü Seleme ile evliliği (II, 268) konularında istifade etmiştir.
- 54- Muhibbuddîn et-Taberî, *Hulâsatü Siyeri Seyyidi'l-Beşer*. Mukaddimedede zikretmiştir. Mekke'nin fethinde (II, 468) kullanmıştır.
- 55- Muhibbuddin et-Taberî, *er-Riyâdü'n-nâdire fî fezâ'il (menâkıb)i'l-aşere*. Mukaddimedede zikretmiştir. Diyarbekrî bu eserden fazlaca istifade etmiştir. Kâbe'deki putların yıkılmasında (II, 485), Tebük Gazvesinde (III, 12) ve İbn Zübeyr'in öldürülmesinde (III, 371) ismi geçmektedir.
- 56- Kastallânî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî (ö. 923/1517) *el-Mevâhibü'l-ledüniyye*. Mukaddimedede zikretmiştir. Sık kullanılan kaynaklardan biridir.
- 57- İbn Seyyidinnâs, Ebû'l-Feth Fethuddîn Muhammed b. Muhammed el-Ya'merî (ö. 734/1334), *Uyûnü'l-eser fî fünûni'l-meğâzî ve's-şemâil ve's-siyer* (es-Sîretü'l-Kübrâ, es-Sîretü'n-Nebeviyye). Mukaddimedede zikretmiştir. *Târîhu'l-hamîs*'te Sireti Ya'meri olarak geçmektedir. Hz. Amine'nin hamileliğinde (I, 336), Hz. Peygamber'in özelliklerinde (I, 387), Mucizelerinde (I, 407), Buas Harbinde (I, 547), Veda haccında (III, 60) kullanmıştır.

- 58- İbn Seyyidinnâs, *Nûrû'l-uyûn fî telhîsi sîreti'l-Emîni'l-Me'mûn Muhammed Sallallâhü Aleyhi ve Sellem (es-Sîretü's-suğrâ)*. Uyûnü'l-Eser'in muhtasarıdır. Telhisü'l-Megâzî olarak da geçmektedir. Abdulmuttalib'in vefatında (I, 463), Hz. Peygamber'in silahları hakkında (III, 141) istifade etmiştir.
- 59- İbn Tagrîberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî (ö. 874/1470) *Mevridü'l-letâfe fî men veliye's-saltana ve'l-hilâfe*. Mukaddimede zikretmiştir. Diyarbekrî'nin halifeler dönemi (III, 392, 532, 535) ile ilgili sık müracaat ettiği kaynaklardan biridir.
- 60- Dimyâtî, Ebû Muhammed Şerefüddîn Abdülmü'min b. Halef b. Ebi'l-Hasen (ö. 705/1306), *el-Muhtasar fî sîreti Seyyidi Hayri'l-Beşer*. Mukaddimede zikretmiştir. İçkinin haram kılınması olayında (II, 377) ismi geçmektedir.
- 61- Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç b. Abdillâh el-Bekcerî el-Hikrî (ö. 762/1361), *ez-Zehrü'l-bâsim fî Sîreti (siyeri) Ebi'l-Kâsim (Sîreti Moğultay)*. Mukaddimede zikretmiştir. Diyarbekrî'nin temel kaynaklarından biridir. Neredeyse her bölümde kullanmıştır.
- 62- İbnü'z-Ziyâ el-Mekkî, Ebü'l-Bekâ Bahâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ziyâiddîn Muhammed el-Ömerî es-Sâgânî (ö.854/1450), *el-Bahrü'l-âmîk fî menâsiki'l-mu'temir ve'l-hâc ile'l-Beyti'l-Atîk*. Mekke ve Medine tarihi ve önemli mekânlar hakkında bilgiler ihtiva etmektedir. Mukaddimede zikretmiştir. Hz. Âdem'in hayatı (I, 114), Hicr (I, 182, 223) ve Kâbe tarihi (I, 224, 226) hakkında istifade etmiştir.
- 63- Cemal el-Hüseynî, Emîr Cemâlüddîn Atâullâh b. Mahmûd b. Fazlillâh el-Hüseynî ed-Deşteki eş-Şîrâzî (ö. 927/1521) *Ravzatü'l-ahbâb fî Siyeri'n-Nebî*

ve'l-Ashâb. 900 (1494-95) yılında tamamladığı bu eserini Ali Şîr Nevâî'nin isteği üzerine yazmış ve ona ithaf etmiştir. Farsça olan bir eserdir. Hz. Âdem'in adımlarının uzunluğunda (I, 101), Hz. Muhammed'in Ümmü Habibe ile evliliği (II, 438) ve Galib b. Abdullah'ın Fedek'e gönderilmesinde (II, 452) yararlanmıştır.

64- Sa'lebî, *Arâ'isü'l-mecâlis (Kasasü'l-Enbiyâ, Nefâ'isü'l-'arâ'is)*. Esas itibariyle *el-Keşf*'in kıssalarla ilgili bölümlerinden yapılan seçmelerin genişletilmesiyle meydana getirilen eser Sa'lebî'nin tefsirinden daha fazla şöhet bulmuştur. Âyet ve hadislerin yanı sıra şiirlerle desteklenen eserde *el-Keşf* te olduğu gibi mevzû hadislerle İsrâiliyat'a dayalı rivayetlere yer verilmiştir. Sık kullanılan kaynaklardan biridir. Hz. Nuh'un şeytanla diyalogu (I, 129), Hz. Âdem'in haccı (I, 165), Hz. Yusuf kıssasında (I, 258) istifade etmiştir.

65- İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Arabî et-Tâî el-Hâtimî (ö. 638/1240), *Fütûhâtu'l-Mekkiyye*. Mukaddimede zikretmiştir. Nebi kelimesinin tabirinde (I, 15), Hz. Âdem'in yaratılmasında (I, 72), Hz. Yahya'nın öldürülmesi hakkında (I, 323) istifade etmiştir.

66- Yâfiî, Ebû Muhammed Afîfüddîn Abdullâh b. Es'ad b. Alî b. Süleymân el-Yâfiî el-Yemenî (ö. 768/1367), *Mir'âtü'l-cenân ve ibretü'l-yakzân fî ma'rifeti havâdisi'z-zamân Târîhu'l-Yâfi'i*. Mukaddimede zikretmiştir.

67- Fâsî, Ebû't-Tayyib Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed b. Alî el-Hasenî (ö. 832/1429), *Şifâ'ü'l-garâm bi-ahbâri'l-Beledi'l-Harâm*. Ezrakî'nin *Ahbâru Mekke ve mâ câe fihâ mine'l-âsâr'ı* ile Fâkihî'nin *Târîhu Mekke*'sinden sonra bu alanın en önemli eseri sayılmaktadır. Mukaddimede zikredilmiştir. Kâbe'nin

tarihinde (I, 167), Hz. İbrahim'in hayatında (I, 203) ve Mekke'nin fethinde (II, 472) ismi geçmektedir.

68- Demîrî, Ebû'l-Bekâ Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ b. Îsâ el-Kahirî eş-Şâfiî (ö. 808/1405), *Hayâtü'l-hayevân*. Mukaddimede zikretmiştir. Ömer b. Abdülaziz'in halifeliğinde (III, 392), Fâtımîler ve Memlûkler hakkında (III, 531, 534) istifade etmiştir.

69- İbnü's-Sâî, *el-Muhtasaru'l-câmî li unvânî't-tevâvih ve uyuni's-siyer*. Mukaddimede zikretmiştir. Hz. Nuh (I, 132), Abdülmelik b. Mervan'ın vefatında (III, 382), en son vefat eden sahâbi hakkında (III, 388), Süleyman b. Abdülmelik dönemi (III, 389) hakkında istifade etmiştir.

70- Hargûşî, Ebû Sâ'd (Said) Abdülmelik b. Muhammed (ö. 406/1015-16), *Şerefü'n-Nebi* (*Şerefü'n-nübüvve*, *Şerefü'l-Mustafa* ve *Delâilü'n-nübüvve*). Diyarbekrî istifade ettiği bu eserin ismini mukaddimede *Şerefü'l-Mustafa* olarak verirken ileriki sayfalarda *Şerüfü'n-nübüvve* olarak vermektedir. Abdülmuttalib'in evlatlarının isimlerinde (I, 309), Hz. Peygamber'in eşleri hakkında (I, 490, 495) ve Hz. Fatıma hakkında (I, 507) kaynak olarak kullanmıştır.

71- Ebû'l-Yümn el-Uleymî, (ö. 928/1522) *el-Ünsü'l-celîl bi-târîhi'l-Kudüs ve'l-Halîl*. Hz. Nuh tufanından sonra evlatları arasında yeryüzünün taksimi ve Kudüs konusunda (I, 133, 159) başvurmuştur.

5.4. Delâil, Şemâil ve Hasâis Kitapları

- 72- Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî (ö. 279/892), *eş-Şemâ'ilü'n-nebeviyye*. Mukaddimede zikretmiştir. Sahasında yapılan ilk çalışmalardan sayılır. Şemâil konusunda (I, 386), Kureyza Gazvesinde (II, 315) ve Hz. Muhammed'in Mekke'ye girişinde (III, 132) istifade etmiştir.
- 73- Kâdî İyâz, Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî (ö. 544/1149), *eş-Şifâ bi-ta'rîfi hukûki (fî şerefi) 'l-Mustafâ*. Mukaddimede zikrettiği bu eserden Hz. Muhammed'in şemâilinde ve (II, 381) yıkanması konusunda, (III, 100) istifade etmiştir.
- 74- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Alî (ö. 458/1066), *Delâilü'n-Nübüvve*. Mukaddimede zikretmiştir. Şemâil (II, 383) ve Hz. Peygamber'in köleleri (III, 122) konusunda faydalanmıştır.
- 75- Şümünnî, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed eş-Şümünnî (ö. 872/1468), *Müzîlû'l-hafa alâ elfâzi's-şifâ*. Kâdî İyâz'ın eseri üzerine yazılmış bir hâşiyedir. Mukaddimede zikretmiş, sütanneleri hakkında (I, 407), ve Amr b. Âs'ın seriyyesinde (II, 503) istifade etmiştir.
- 76- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî (ö. 911/1505), *Ünmûzecü'l-lebîb fî hasâ'isi'l-habîb*. Mukaddimede zikretmiştir. Diyarbekrî bu Risâle'den müstakil bir bölümü (I, 390) iktibas etmiştir.
- 77- İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*. Mukaddimede zikretmiştir. Hz. Ömer'in özelliklerinde (III, 241), Hz. Hasan'ın vefatı ile ilgili (III, 335) ve halifeler tarihinde sıkça istifade etmiştir.

78- Nûrüddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed el-Câmî (ö. 898/1492), *Şevâhidü'n-nübüvve li-takviyeti ehli'l-fütüvve*. Mukaddimede zikretmiştir. Hz. Muhammed'in nübüvvetinin ispatı ile ilgili Farsça bir eserdir. Nübüvvetin gerekliliğinde (I, 15), ilk yaratılanlar hakkında (I, 37), Kâbe'deki putların temizlenmesinde (II, 485), Ömer b Abdulaziz'in hilafetinde (III, 392) faydalanmıştır.

5.5. Akâid Kitapları

Diyarbekrî, yer yer itikadi konulara da değinmektedir. Akâid ile ilgili yararlandığı müelliflere ve eserlerine bakıldığında Diyarbekrî'nin Eş'arî bir düşünceye yakın olduğu fikri oluşmaktadır.

79- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî (ö. 816/1413), *Şerhu'l-Mevâkıf*. Mukaddimede zikretmiştir. İlk yaratılan hakkında (I, 37), Hayber kalesinde Hz Ali hakkında (II, 424), Hz. Ömer ve Halid b. Velid arasındaki bir konuşmada (III, 182) ismi geçmektedir.

80- Teftâzânî, Sa'düddin Mes'ud b. Fahriddin Ömer b. Burhâneddin Abdillâh el-Herevî (ö. 792/1390), *el-Makâsıd*. İlk Müslüman olanlar hakkında (I, 526), Mescid-i Nebevî'nin yapımında (II, 46) istifade etmiştir.

81- Devvânî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed ed-Devvânî es-Siddîkî (ö. 908/1502), *Şerhu el-Akâ'idü'l-Adudiyye*. Eşari kelamcılarındandır. Adudüddin el-Îcî'nin Akâid Risâlesine yazdığı şerhtir. Nebi'nin tarifi hakkında (I, 15), Nesh hususunda (I, 29), Hz. Ömer'e biat alınması, (III, 243) konusunda istifade etmiştir.

- 82- Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân. el-Câmi'u'l-musannef fî beyâni şu'abi'l-îmân.* Mukaddimede zikretmiştir. İlk yaratılanlar hakkında (I, 35) Hz. Peygamber'in annesinin kabrini ziyaretinde (II, 338) kaynak olarak kullanmıştır.
- 83- Firûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî (ö.817/1415) *Akâid.* Mukaddimede zikretmiştir. Ayrıca Hz. Ali'nin Ebû Turab olarak isimlendirilmesi, (II, 81) Tebük Gazvesi (III, 15) konularında kaynak olarak kullanmıştır.
- 84- Nesefî, Ebû Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed en-Nesefî (ö. 537/1142) *Akâidü'n-Nesefiyye.* Beşer ve melek farkı ve fazilet dereceleri hakkında (I, 31), melekler ve cinlerin yaratılması konusunda (I, 62,) Hz. Süleyman hakkında (I, 460) ayrıca başka kaynaklardan iktibasla da bu eserden istifade etmiştir.

5.6. Lugatler

Diyarbekrî, sözlüklerden de istifade etmektedir. Özellikle yer isimleri ve garip kelimelerin izahında aşağıda zikredilen sözlükleri kaynak olarak kullanmıştır. Örneğin Hicretin altıncı yılı olaylarına değinirken geçen yer için “*Dariyye, Basra ile Mekke arasında bir yerdir.*” diyerek Kâmûs'u kaynak olarak göstermektedir.⁸¹² Bi'ri Mâune hakkında bilgi verirken Mu'cem Mesta'cem kullanılmıştır.⁸¹³

- 85- el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd (ö. 400/1009'dan önce) *Sihâhu'l-Luga, Tâcü'l-luga. Sihâhu'l-luga, es-Sihâh fî'l-luga* veya kısaca *es-Sihâh* olarak bilinir. Mukaddimede zikretmiştir. Kâbe tarihi, (I, 217, 285, 541) Belh, (II, 272) Dumetü'l-Cendel (II, 273) hakkında faydalanmıştır.

⁸¹² Diyarbekrî, II, 335.

⁸¹³ Diyarbekrî, II, 241.

- 86- el-Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî (ö.400/1009'dan sonra) *Cemheretü'l-emsâl*. Mukaddimede zikretmiştir. Hz. Rukiye'nin vefatında (II, 158) kullanmıştır.
- 87- Ebû Ubeyd el-Bekrî, Abdullâh b. Abdilâzîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr el-Bekrî el-Endelüsî (ö. 487/1094) *Mu'cem me'sta'cem min esmâ'i'l-bilâd ve'l-mevâzi' (mevâkı')*. Yer isimleri konusunda Diyarbekrî'nin sık başvurduğu kaynaklardandır. Coğrafi yer isimleri hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Mukaddimede zikretmiştir. Ayrıca zikredilen yerler şu kısımlarda geçmektedir. (I, 466, II, 97,185, 241, 244)
- 88- Firûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*. Mukaddimede zikretmiştir. Genelde "kamus" olarak kısaltılarak vermiştir. Sözlükler içerisinde en çok istifade edilenlerden biridir. Amine'nin kabrinin yeri dışında kullanılan yerler şu kısımlardır. (I, 420, I, 144, 168, 260, 420, 428, 439; II, 96, 335, 504; III, 383)
- 89- Meydânî, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm el-Meydânî en-Nîsâbü'rî (ö. 518/1124), *es-Sâmî fi'l-esâmî*. Mukaddimede zikredilmiştir. (II, 65)
- 90- Seâ'libî, Ebû Mansur Abdulmelik b. Muhammed b. İsmâil es-Seâlibî, (ö. 429/1038) *Fıkhu'l-luga ve sirru'l-Arabiyye (Sirru'l-edeb fi mecrâyi kelâmi'l-Arab)*. Eş anlamlı kelimeler ile ilgili bir eserdir. Mukaddimede zikredilmiştir. Sadece gazvelerin başlangıcı konusunda (II, 65) bir kez ismi geçmektedir.

5.7. Diğer İlimlere Dair Kitaplar

- 91- Zemahşerî (ö. 982/1574), *Rebü'l-ebrâr*. Zemahşeri'nin halifeler, sahabîlerden ileri gelenlerin ve fukahânın hikmetli sözleri ve ibret alınacak hikâyelerini

ihativa eden meşhur eseridir. Mukaddimede ve Hz. Nuh'un ev edinmesi ve duasında (I, 133) zikredilmiştir.

92- Gazzâlî, Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî (ö. 505/1111), *İhyâ-u ulûmi'd-dîn*. Mukaddimede ve Zemzemin bulunmasında (I, 327) hicret hakkında (II, 10) zikretmiştir.

93- İbnü'l-Arabî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) *Fususul-Hikem*, Mukaddimede ve ilk yaratılan hususunda (I, 38) Hz. İdris hakkında (I,122) zikretmiştir.

94- İbn Sultân, Kemalüddin b. Muhammed, (ö. 932/1526), *Teşvîku's-sâcid ila ziyareti eşrafi'l-mesâcid*. Mukaddimede bu isimle zikretmekle birlikte Kâbe'nin tarihi konularında (I, 166, 182, 218, II, 56) sayfalarında kullanmıştır.

95- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed (ö. 548/1153) *el-Milel ve'n-nihal*. Mukaddimede ve Hz. İsa (I, 76) Zülkarneyn hakkında (I, 186) istifade etmiştir.

96- Sehâvî, *el-Aslu'l-asîl fi tahrîmi'n-nazafî fi tevrati ve'l-İncil*. Mukaddimede ve Zeyd b. Sabit konusunda (II, 266) zikretmiştir.

97- er-Rafiî, Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdilkerîm er-Râfiî el-Kazvîni (ö. 623/1226), *et-Teznîb* Mukaddimede ve Ebû Hureyre (II, 406) konusunda değinmiştir.

98- Ebûl-Leys es-Semerkindî, Ebü'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm (ö. 373/983) *Tenbîhü'l-gafilîn*. Mukaddimede ve aşûra orucu konusunda (II, 73) ismini vermektedir.

- 99- Devvânî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed ed-Devvânî es-Siddîkî (ö. 908/1502), *Enmûzecü'l-ulûm*. Devvânî'nin birçok ilim dalına dair düşüncelerini içeren eseridir. Mukaddimede ve âlemin yaratılmasında (I, 35) kullanmıştır.
- 100- Süyûtî, *ed-Derecütü'l-münife fi'l-âbâi's-şerife*. Mukaddimede ve Hz. Peygamber'in ebeveyni hakkında (I, 422) zikretmiştir.
- 101- İbn Kayyîm Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkî el-Hanbelî (ö. 751/1350), *el-Fevâid*. Mukaddimede zikretmiştir. Peygamberlik iddiasında bulunanlar konusunda (III, 203) istifade etmiştir.
- 102- Sühreverdî, Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer b. Muhammed b. Abdillâh b. Ammûye el-Kureşî el-Bekrî es-Sühreverdî (ö. 632/1234), *Kitabü'l-A'lam, Avârifü'l-ma'ârif*. Mukaddimede ve yaratılışın başlangıcı (I, 70) konusunda zikretmiştir.
- 103- Seâlibî, (ö. 429/1038), *Sırrü'l-edeb fi mecârî kelâmi'l-Arab (Fıkhü'l-luğa ve sırrü'l-Arabiyye)*. Mukaddimede ve gazvelerin başlangıcında (II, 65) istifade etmiştir.
- 104- Kutbüddîn Abdülkerîm b. İbrâhîm b. Abdilkerîm el-Cîlî (ö. 832/1428), *el-İnsânü'l-kâmil*. Zebur (I, 17) ve İncil hakkında (I, 18) Delâilü'n-Nübüvve (I, 48) konularında istifade etmiştir.
- 105- İbnü'l-Cevzî, *Zeyyinü'l-kasas*. Mukaddimede zikretmiştir. İsrâ olayında (I, 580) kullanmıştır.
- 106- el-Beyzâvî, (ö. 685/1286), *Nizâmü't-tevârîh*. Hz. Âdem'den itibaren müellifin vefatına kadar genel tarih konularını ihtiva etmektedir. Kudüs hakkında (I, 371) kaynak olarak kullanmıştır.

- 107- Ebû Muhammed Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr es-Sâbûnî el-Buhârî (ö. 580/1184), *Müntekâ*. Hz. İsmail'in hayatı hakkında (I, 265) Ebu Cehil'in yaralanmasında (II,118) Uhud Gazvesinde (II, 134) kullanmıştır.
- 108- Saffâr, Ebû İshâk Rûknüddîn (Rûknüislâm) İbrâhîm b. İsmâîl b. İshâk ez-Zâhid es-Saffâr el-Ensârî el-Buhârî (ö. 534/1139), *Usulu's-Saffar*. Mukaddimede zikretmiştir. Meleklerin cennetteki durumuyla alakalı bir yerde (I, 61) kullanmıştır.
- 109- *Esmâü'r-Ricâl*. Mukaddimede zikretmiştir. Kitabın müellifini tespit edemedik.
- 110- Kirmânî, *Menâsik*. Bu isimle mukaddimede zikretmiştir. Kısra'ya gönderilen mektupta (II, 395) kullanmıştır.
- 111- *Umdetü'l-Meânî*. Resûl-nebi tarifinde (I, 16) Ülü'l-azm peygamberler (I, 30), Hz. Yusuf kıssasında (I, 258) ve hicret yolculuğu (II, 11) konularında faydalanmıştır.
- 112- *Sıha's-Sahâbe*. Eserin müellifini tespit edemedik. Mukaddimede zikretmiştir. Hz. İbrahim'in ateşe atılmasında (I, 151) ve Uhud Gazvesinde (II, 214) faydalanmıştır.
- 113- *Behçetü'l-envâr*. Mukaddimede zikredilmiştir. Hz. Adem'e ruhun üflenmesi (1,74) konusunda kullanılmıştır.
- 114- *Yenâbî'u'l-usûl*. Yenâbiğ olarak zikredilen eserin müellifini tespit edemedik. Ancak bu isimde bir kitabın Beyhaki'nin telif ettiği eserler arasında zikredildiğinden dolayı ona ait olabileceğini tahmin etmekteyiz. Resûl-Nebi tarifinde (I, 16), Uhud Gazvesinde (II, 206) istifade etmiştir.
- 115- *Urvetü'l-vusqa*. Nübüvvet konusunda (I, 16) kullanılmış ancak müellifi tespit edilememiştir.

116- *Kenzü'l-ibâd*. Bedir savaşında (II, 119) kullanılmış ancak müellifi tespit edemedik.

117- *Mudmarat*. Mukaddimede zikretmiştir.

118- *el-Mühimmât*, Mukaddimede zikretmiştir.

119- *Faslü'l-hitâb*. Mukaddimede zikretmiştir.

120- *el-Hidâye*. Mukaddimede zikretmiş ancak başka kısımlarda kullanmamıştır.

121- *Şir'atü'l-İslâm ila dâri's-selâm*. Mukaddimede zikretmiştir.

5.8. Yahudi ve Hristiyan Kaynakları

Diyarbekrî'nin eserinde birçok yerinde Tevrat, Zebur ve İncil'den ifadeler geçmektedir.⁸¹⁴

Diyarbekrî, Hz. Peygamber'in methi ile ilgili geçmiş kitaplarda İncil'de vârid oldu, diyerek Abdullah b. Selam'dan “*Biz tevratta Resûlullahın sıfatlarını bulurduk. Ey nebi, biz seni ümmilere müjdeleyici, uyarıcı ve koruyucu olarak gönderdik. Sen benim kulum ve resulümsün. Seni mütevekkil olarak isimlendirdim. Sen kaba, sert ve sokaklarda yaygaracı değilsin. Kötülüğe kötülükle karşılık vermezsin. Fakat sen affedici ve bağışlayansın. Milletin arasında kaldığın ve onlar la ilahe illallah dedikleri müddetçe senin ruhunu almayacağım. Körlerin gözünü, sağırın kulaklarını ve kalpleri örtülü olanları aç.*” rivayetini *Şevâhidü'n-nübüvve*'yi kaynak göstererek aktarmıştır.⁸¹⁵ Yine Hz. Peygamber'in müjdelenmesi hakkında Kâ'b el-Ahbâr'ın bir rivayetini zikretmektedir. “*Tevratta biz Muhammedu'r-Resûlullah, seçkin kul, kaba ve sert*

⁸¹⁴ Diyarbekrî, I, 30-31, 45

⁸¹⁵ Diyarbekrî, I, 47.

olmayan sokaklarda yaygara yapmayan, kötülüğü kötülükle def etmeyen fakat ümmetinden hamdedenleri, Allah'ı her türlü övgüyle büyükleyenleri, her evde hamdedenleri, vakti geldiğinde güneşi takip ederek namazlarını kılanları, abdestlerini alanları, gökyüzünden bir münadi seslendiğinde savaşta ve namazda saf yapanları affeden ve bağışlayan olarak yazılı bulurduk. Onun doğumu Mekke'de, hicreti güzel, hükümranlılığı Şam'da olacaktır.”⁸¹⁶

İncil’de Hz. İsa’nın Faraklit isimli bir peygamberden bahsettiğini, zikredilen Faraklid’in ise Hz. Muhammed olduğunu belirtmektedir.⁸¹⁷

Diyarbakrî, Hz. Davut’a indirilen Zebur’da ve diğer peygamberlere indirilen suhurlardan alıntılar yapmakta ve bu alıntıların temel noktasını Hz. Muhammed’in müjdelmesi oluşturmaktadır.⁸¹⁸

Hz. Peygamber’in isimleri konusunda ayetlerden hadislerden ve son olarak da peygamber tarihi kitaplarından faydalandığını ifade eden Diyarbakrî, İncil’de Hz. Peygamber’in isminin Ruhü’l-Hak olarak geçtiğini belirtmektedir. Matta, Yuhanna, Markos ve Luka şeklinde İncil’in çeşitlerini de zikretmiştir.⁸¹⁹

Diyarbakrî’nin kaynak kullanmadaki metodunu bu bölümde zikretmemiz yerinde olacaktır. O, daha önce belirtilen kaynaklarına dayanarak Tevrat, Zebur ve İncil’de geçen bilgileri, başvurduğu kaynaktan alıntı yaparak, eserine almıştır.⁸²⁰ Eserinin mukaddimesinde güvendiğini belirttiği bu kaynaklardan elde ettiği bilgiyi aktarmasından, Diyarbakrî’nin de Tevrat, Zebur ve İncil’de geçtiği belirtilen bilgilere güvendiği, bir bilgi kaynağı olarak kabul ettiği ve bu bilgileri onayladığı söylenebilir. Yoksa bu bilgileri eserine almazdı. Yukarıda zikredilen kitapların yanında Yahudi ve

⁸¹⁶ Diyarbakrî, I, 46.

⁸¹⁷ Diyarbakrî, I, 49.

⁸¹⁸ Diyarbakrî, I, 49.

⁸¹⁹ Diyarbakrî, I, 378.

⁸²⁰ Diyarbakrî, I, 118.

Hristiyan din âlimlerinden gelen rivayetler de bilgi değeri ifade etmektedir.⁸²¹ Bununla birlikte Ka'b el-Ahbar, Vehb b. Münebbih ve İslâm'a sonradan giren bazı kimselerin aktardığı bilgilerin Hz. Peygamber'in gelişinin bilinmesi, eski kitaplara müjdelettirilmesi yüceltmeci bir düşüncenin göstergesidir. Bu konularda müellif kaynak eserlerindeki bilgilere dayanmış olmakla birlikte içerisinde birçok uydurma rivayeti de aktarmıştır.

8. Kaynakları Kullanma Şekli

Diyarbekrî, *Târîhu'l-hamîs*'i oluştururken önceki bölümlerde de ifade edildiği üzere rivayetçi tarih anlayışını benimsemiştir. Bununla birlikte yüzden fazla eserden istifade eden Diyarbekrî'nin bu kaynakları kullanmadaki metoduna bakıldığında diğer siyer kaynaklarından biraz farklılık arz etmektedir. O, kaynaklardan aldığı bilgiyi aynen aktarma yaparak ve kaynak kitabın ismi veya müellifini belirterek bir tarih yazımı yoluna gitmiştir. Almış olduğu bu bilgilerde çok fazla kritik yapmadığı görülmektedir. Diyarbekrî'nin *Târîhu'l-hamîs*'in başında da ifade ettiği üzere, kaynak olarak kullandığı bu eserleri muteber olarak nitelendirmesi, onun bu kitaplarda yer alan bilgileri kritik yapmama nedeni olarak görülebilir.

Günümüzde daha çok ıktibas olarak nitelendirilen ve bir nevi dipnot bilgisini de ifade eden bu çalışmasıyla Diyarbekrî kaynakların harmanlanmasıyla kendi düşünce dünyasındaki tarih yazımını bu kaynaklar üzerinden oluşturmuştur. Seçmiş olduğu bu kaynaklardaki bilgileri bir metot çerçevesinde metin içerisindeki yerlerine derç etmiştir. Eğer konuyla ilgili farklı rivayetler varsa bu kaynaklar içerisinde bilgileri alınarak konunun akışına göre yeni bir kompozisyon oluşturulmuştur.

⁸²¹ Diyarbekrî, I, 6.

Diyarbekrî, bazen iktibas yaptığı kaynakların senetlerde kısaltma yapmıştır. Örneğin Vahşi'nin ölümü ilgili İbn Hişâm'da geçen rivayette İbn İshâk'tan Ömer b. Hattab'a kadar tüm sened zikredilirken Diyarbekrî ise "İbn İshâk Abdullah b. Ömer isnadıyla dedi ki..." şeklinde ihtisar yapmış ve Hz. Ömer'i de zikretmemiştir.⁸²²

Târîhu'l-hamîs'e ilk bakıldığında ve eserle ilgili derinlemesine bir araştırma yapılmamış ise Diyarbekrî'nin ismi geçen kaynaklardan da bizzat istifade ettiği fikri düşünülmektedir. Bu anlayış ile esere bakıldığında *Târîhu'l-hamîs*'de geçen kaynakların sayısı çok daha fazlaşmaktadır.

Farklı alanlara ait kaynakları siyerin içerisine konu bütünlüğünü de sağlayarak akıcı bir üslûpla ve muhataplarını da yormayacak şekilde yerleştirmesi *Târîhu'l-hamîs*'i farklı kılan yönlerden biridir.

Diyarbekrî, kaynaklardan istifade ederken konunun ilgili kısmıyla alakalı bilgiyi almaktadır. Bazen bu alıntı sayfalarca yer tutmaktayken bazen çok kısa bir bilgi olabilmektedir. Örneğin Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Enmûzecü'l-lebib* adlı eserinden Hz. Peygamber'in hasâisiyle ilgili yaklaşık on sayfadan fazla alıntı yapmıştır.⁸²³

Eğer alıntı yapılan kaynaklarda ayet ve hadisler zikredilmiş ise bu ayet ve hadisler de konu içerisinde aynen iktibas edilmiştir. Örneğin Demîrî'nin (ö. 808/1405) *Hayâtü'l-hayevan* isimli eserinden alıntı yapıldığında Bakara sûresinin 155. ayetini ve Âli-İmrân sûresinin 185. ayetini konu içerisinde aktarılmıştır.⁸²⁴

Diyarbekrî'nin kaynak kullanımını değerlendirebilmek için örnek olarak Uhud Gazvesi ele alındığında konu içindeki kaynak kullanım zenginliği görülecektir.

İbn Hişâm *es-Siretü'n-Nebeviye*, Kastallânî *Mevahibü'l-ledüniyye*, Semhûdî *el-Vefâ ve Hulâsatü'l-vefa*, Ebû Ubeyd el-Bekrî *Mu'cem mesta'cem*, Fîruzâbâdî *Kâmûs*, Kelâî

⁸²² Diyarbekrî, II, 196. (İbn Hişâm, s. 660.)

⁸²³ Diyarbekrî, I, 390-403.

⁸²⁴ Diyarbekrî, III, 459.

İktifâ, Zemahşerî *Keşşâf*, Begavî *Meâlimü't-tenzîl*, Müntekâ, *Yenâbiğ*, *Sıhhu's-sehab*, İbnü'l-Cevzî *Safve*, Buhârî *Sahihi-Buhârî*, Mülim *Sahihi-Müslim*, *Tirmizî*, Muhibbüddin et-Taberî *Riyadü'n-nâdirâ* ve *Zehâirü'l-ukbâ*, Taberânî *Mu'cemü'l-kebîr*, Kadı İyâz *Şifâ*, Cemâl el-Hüseynî *Şevâhidü'n-nübüvve* ve *Ravdatü'l-ahbâb*, Tebrîzî *Miškât*, İmam Mâlik *Muvattâ* gibi kaynakları harmanlayarak Uhud Gazvesini anlatmıştır.

9. Diyarbekrî'nin Siyer İlmine Katkısı ve Etkisi

Diyarbekrî'nin *Târîhu'l-hamîs*'ine zaman zaman atıflar yapılmış, kaynak olarak gösterilmiş ve ondan alıntılar da yapılmıştır. *Târîhu'l-hamîs*'den istifade edenlerden biri de Alman tarihçi Otto von Platen'dir. von Platen eser hakkında bazı değerlendirmelerde bulunmuş, eserden bir bölümü de çalışmasında incelemiştir.

Alman tarihçi von Platen, Hz. Ömer'in hayatı ve vefatı ile ilgili bir kısmı “*Geschichte der Tötung des Chalifen Omar aus der Chronik des Diyarbekri*”⁸²⁵ (*Diyarbekrî'nin tarihinde Hz. Ömer'in öldürülmesi*) adı altında Arapça olarak iktibas etmiş, mukaddime ve kaynaklar hakkında Almanca tercüme ve bazı mülahazalarda bulunmuştur. von Platen, Ebû Ali el-Bel'amî'ye ait (363/974) *Târîh-i Taberî* Tercümesi adlı Farsça eserinde “Horasan'dan kaçış” bölümünde Hz. Ömer'in vefatı ile ilgili kısmı görmüş ve Diyarbekrî'nin verdiği bilgilerle aynı olmasından bu iki kitabın ilgili kısımlarını Arapça ve Farsça olarak vermiştir.⁸²⁶ Alıntı yapılan kısım yaklaşık on sayfadır ve bu bölümün konuları Hz. Ömer'in öldürülmesi ve evladı hakkındadır.⁸²⁷

⁸²⁵ Otto von Platen, “*Geschichte der Tötung des Chalifen Omar aus der Chronik des Diyarbekri*”, Berlin 1837, s. 8; Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, II, 514.

⁸²⁶ Yazıcı, Tahsin, “Bel'amî, Ebû Ali”, *DİA*, İstanbul 1992, V, 390 (Samaniler döneminde vezirlik yapan Bel'amî, Mansur b. Nuh adına yaptığı *Târîh-i Taberî* tercümesinde kısaltmalar yapmış, bazı orijinal bilgiler de eklemiştir. Muhtemelen Otto von Platen, bu kitaptan istifade etmiştir.)

⁸²⁷ Diyarbekrî, III, 256-265.

Otto von Platen bu makalesinde İslâm tarih yazımı hakkında bazı bilgiler vermiştir. O, Ortadoğu'nun siyaseti ve tarihi hakkında değerli ve el değmemiş birçok eserde önemli bilgilerin mevcut olduğunu ve bu bilgilerin Avrupa'ya kazandırılması gerektiği üzerinde durmaktadır. Ayrıca Müslümanların gerek kendi aralarındaki mücadelelerinde gerekse gerçekleştirdikleri fetihlerde önemli bilgilerin olduğuna değinmektedir. Müslümanların Hz. Peygamber'in hayatına verdikleri değer tarih yazımında ana etken olduğunu ifade ettikten sonra sadece onun şahsiyetiyle alakalı değil özellikle Hz. Peygamber'in eşyaları, hayvanları, silahları gibi alanlarda da en ince ayrıntısıyla ele alındığını belirtmektedir. von Platen, Müslümanların Hz. Muhammed'i örnek almadaki gayretlerini takdirle karşılamakta ve onun hayatı hakkında hiç boş alan bırakmadıklarını, bu bilgilere sıkıca tutunduklarını övgüyle ifade etmektedir.⁸²⁸

Özellikle Hz. Ömer'in son anlarını incelemesi hakkında Müslümanların tarih yazımındaki hassasiyetine dikkat çekmektedir. Ona göre Hz. Ömer'in vücuduna isabet eden yarayı düşünme yerine Müslümanların halini düşünüp onları önemsemesi dikkate şayan bir durumdur. Hz. Ömer'in halifeliğinin kendinden sonra gelen Emevî ve Abbâsî yöneticilerinden çok parlak olduğu, döneminin birlik, emniyet ve adaletin temsil edildiği dönem olduğuna vurgu yapmaktadır.

Makaleyi yazarken dikkat ettiği hususları belirten von Platen, el yazmalarına ve onların asıllarına yönelmenin zorluklarını da dile getirmiştir. O, çalışmaya hocasının tavsiyesi başlamıştır. Hocasının tavsiyesi ile az tanınan bir eserden istifade etmek için *Târîh'l-Hamîs*'i seçtiğini ifade etmiştir. Onun ele aldığı nüsha, Almanya'nın Gotha bölgesindeki bir kütüphanede mevcut 10 zilkade 1219 tarihli *Târîhu'l-hamîs* nüshasıdır.⁸²⁹

⁸²⁸ Otto von Platen, "Geschichte der Tötung des Chalifen Omar aus der Chronik des Dijarbekri", s. 3

⁸²⁹ Otto von Platen, "Geschichte der Tötung des Chalifen Omar aus der Chronik des Dijarbekri", s. 9.

Makale yazımında dikkat ettiği hususlarla birlikte Diyarbekrî'nin hayatı ve eseri hakkında da mülâhazalarda bulunan von Platen, kullandığı nüsha hakkında detaylı bilgiler vermektedir. İki ciltlik nüshayı kullanan von Platen, kitabın ismi ile ilgili farklı bir bilgiyi verir. Ona göre bu ismin verilme nedeni bir mukaddime, üç bölüm ve hatimeden oluştuğu için “الحميس” kelimesinin bu beş bölüme tekabül ettiğini söylemektedir.⁸³⁰

Otto von Platen giriş kısmında *Târîhu 'l-hamîs* hakkında değerlendirmeler yapmış ve kitabın içeriği hakkında bilgi vermiştir. Ayrıca *Târîhu 'l-hamîs*'in yazımıyla alakalı bu eserin tamamlandığı yıl hakkında değerlendirmeye de yer vermiştir. Ona göre kitabın son kısmında Sultan III. Murad hakkındaki bilgilerin müstensihler tarafından eklenmiş olabileceği bilgisiyle birlikte burada geçen نصره الله ifadesinin çok kullanılan bir tabir olduğundan 1574-1595 yıllarında yazılmasının mümkün olduğunu belirtmektedir.⁸³¹ Otto von Platen Diyarbekrî'nin dilinin sade, anlaşılır ve seviyesinin iyi olduğu fikrindedir. *Târîhu 'l-hamîs*'te geçen bazı bilgilerin Diyarbekrî'ye mi yoksa alıntı yaptığı müellife mi ait olduğunun tespitinde zorlandığını belirtmektedir. 24 sayfaya yakın Almanca tercümenin yer aldığı makalede nüsha farklılıklarına da değinmiş ve bazı farklılıkların olduğunu tespit etmiştir.⁸³²

Müellifin doğum yerinin Diyarbakır olduğu ancak hayatı hakkında bir bilgiye sahip olmadığını söylemektedir. Eserin erken dönem kaynaklardan bir bilgi mozaiği şeklinde oluşturulduğu, farklı kaynaklardan istifade ederek telif edildiği, Hz. Peygamber'in hayatının genişçe ele alındığı, Hz. Ebû Bekir'den itibaren kısa ve öz bilgilerle kendi zamanına kadar gelen halifeler tarihi olarak işlendiği bilgisine de yer verilmektedir. Otto von Platen, Diyarbekrî'nin bu kadar farklı kitaptan yararlanmasının,

⁸³⁰ Otto von Platen, “Geschichte der Tötung des Chalifen Omar aus der Chronik des Dijarbekri”, s. 8.

⁸³¹ Otto von Platen, “Geschichte der Tötung des Chalifen Omar aus der Chronik des Dijarbekri”, s. 9.

⁸³² Otto von Platen, “Geschichte der Tötung des Chalifen Omar aus der Chronik des Dijarbekri”, s. 20.

onun biyografi merakına bağlamaktadır. Kendi ifadesi ile hata yapmaktan korktuğu için kitaba nadiren bazı atıflarda bulunmuş, Arapça kısımda bazı açıklamalar getirmiş ancak Arapça kısmı muhafaza etmiştir.

Diyarbakırî'den bu kısmı almasındaki sebebin İbn Kesîr ve Vâkıdî'den daha geniş ele alınmış olması, hocasının tavsiyesi ile fazla tanınmayan el yazması eserlerden istifade etme arzusu olarak açıklamaktadır. Gerek İslâm tarih yazıcılığı gerekse Diyarbakırî'nin metodunu olumlu değerlendirmiştir.

Târîhu'l-hamîs'e sık atıf yapılan eserlerden biri de M. Asım Köksal'ın eseridir. Asım Köksal yazmış olduğu *İslam Tarihi*'nde birçok kaynaktan istifade etmiştir. Bu kaynaklardan biri de *Tarihu'l-Hamis*'tir ve birçok konuda Diyarbakırî'nin eserinden istifade etmiştir. Bu açıdan bakıldığında *Tarihu'l-Hamis*'in en fazla kaynak olarak kullanıldığı eserlerden biri Asım Köksal'ın *İslam Tarihi*'dir, denilebilir. Atıf yapılan konular arasında Amine'nin Abdullah'ın vefatından dolayı mersiye söylemesi,⁸³³ Hz. Muhammed'in doğduğu gece meydana gelen olaylar,⁸³⁴ sütanneye verilmesi,⁸³⁵ akabe görüşmeleri,⁸³⁶ Mirac bahsi,⁸³⁷ Hicrette Süraka olayında,⁸³⁸ Uhud Gazvesi,⁸³⁹ Mekke'nin Fethi,⁸⁴⁰ Veda Haccı,⁸⁴¹ zikredilebilir.

⁸³³ Diyarbakırî, I, 340.

⁸³⁴ Diyarbakırî, I, 368.

⁸³⁵ Diyarbakırî, I, 408.

⁸³⁶ Diyarbakırî, I, 562.

⁸³⁷ Diyarbakırî, I, 563.

⁸³⁸ Diyarbakırî, II, 21.

⁸³⁹ Diyarbakırî, II, 205.

⁸⁴⁰ Diyarbakırî, II, 468.

⁸⁴¹ Diyarbakırî, III, 59.

10. Eserin Tarihi Kaynak Olarak Değeri

Siyer alanında yazılmakla birlikte âlemin yaratılışından Sultan III. Murad zamanına kadar olan olayları içermesinden dolayı İslâm tarihi kitabı olarak da değeriendirilebilecek *Târîhu'l-hamîs*, kaynakların çokluğu ve çeşitliliği, kaynaklara yapılan atıflar ve bilgilerin kaynaklarının verilmesi, Kur'ân ve hadislere sıkça yer vermesi, ilk dönem kaynaklara sıklıkla başvurması, ilk dönem tarih yazarlarından gelen rivayetlere yer vermesi gibi özelliklere haizdir. Ayrıca delâilü'n-nübüvve, hasâisü'n-nebi ve şemâilü'n-nebî gibi Hz. Peygamber'in özellikleri hakkında geniş bilgiler bulunmakla birlikte Nûr-ı Nebi ve mucize konularına genişçe yer verilmektedir.

Diyarbekrî, kaynaklarını genel itibariyle siyer, tefsir, hadis, akâid gibi farklı alanlarda ilk dönem müelliflerine dayandırmıştır. Ayrıca Diyarbekrî'nin başvurduğu bu kitaplar İslâm dünyasında meşhur ve muteber kitaplardan sayılmaktaydı. Diyarbekrî *Târîhu'l-hamîs*'i, yüzün üzerindeki farklı kaynağın bilgilerini harmanlamak suretiyle oluşturmuştur. Aynı konudaki birçok farklı bilgi, farklı kaynaklardan yararlanılmak suretiyle okuyucunun istifadesine sunulmuştur. Konuyla ilgili farklı bilgilerin bir arada bulunabileceği bir katalog gibidir. Zaman zaman özellikle ehl-i sünnet olarak nitelendirdiği fakih, muhaddis, mutasavvıf birçok önemli şahsiyetin hayatına değinilmesiyle biyografi bilgileri de ihtiva etmektedir. *Târîhu'l-hamîs*, kendi zamanına kadar olan sadece siyasi değil sosyal, kültürel, ekonomik ve meydana gelen doğa olaylarına da değinmesiyle de çok yönlü bir eser olarak değeriendirilmelidir.

Diyarbekrî kendine göre bir metot belirlemiş ve bu metot doğrultusunda kitabını yazmıştır. Diyarbekrî, aldığı kaynaklara güvendiğini ifade ederek kaynaklardan aynen iktibas etmiştir. Bu açıdan eser, verdiği bilginin sağlamlığı yönüyle değerlidir. Aldığı bilgi zayıf veya uydurma dahi olsa neyi/nereden aldığını belirtmesi açısından ve bizi asıl

kaynaklara yönlendirmesi ile önem arz eder. Rivayetçi tarih yazımının bir örneği olan bu eser, kaynaklara yaptığı atıflarla kendinden önce yazılanlardan farklılık göstermektedir.

Bazı bölümleri tematik bir anlatımla yani konu temelli anlatım metoduyla yazılmışken bazı kısımları kronoloji esas alınmak suretiyle yazılmıştır. Diyarbekrî'nin kendine has bir tarih yazım metodu takip ettiğini görülmektedir.

Musa b. Ukbe, Zübeyr b. Bekkar, Zührî, Urve b. Zübeyr, İbn İshâk, İbn Hişâm gibi tarih yazıcılığında önemli kimselerin rivayetlerinin sıkça kullanılması da önemini artırmaktadır. Burada Musa b. Ukbe'yi kaynak olarak kullanması hususuna ayrıca değinmek faydalı olacaktır. Siyer yazıcılığının önemli simalarından olan Musa b. Ukbe'nin megâzî'ye ait bir eserinden bahsedilmektedir.⁸⁴² Ancak bu eser günümüze tam olarak ulaşmamıştır. Birçok müellif onun rivayetlerine eserlerinde yer vermiştir. Onun rivayetlerine yer veren müelliflerden biri de Diyarbekrî'dir. Mustafa Fayda, Diyarbekrî'nin Musa b. Ukbe'nin rivayetlerinden istifade ettiğine değinmektedir.⁸⁴³ Bu bilgiye dayanarak Musa b. Ukbe'nin eserinin 16. yüzyılda mevcut olduğu görüşünü dile getirmektedir. *Târîhu'l-hamîs*'te Musa b. Ukbe'nin isminin geçtiği rivayetler şu konulardadır; Kuba'ya geliş,⁸⁴⁴ Bedir esirleri,⁸⁴⁵ Uhud Gazvesi,⁸⁴⁶ Hubeyb'in bedduası,⁸⁴⁷ Müreysi Gazvesi⁸⁴⁸ Hendek Gazvesi,⁸⁴⁹ Hz. Ali'nin Abd b. Yegus

⁸⁴² Horovitz, Josef, *İslâmî Tarihçiliğin Doğuşu*, s. 70.

⁸⁴³ Fayda Mustafa, "Siyer ve Megâzî" *DİA*, XXXVII, 322. (Diyarbekrî'nin Musa b. Utbe'den alıntılar yapması o dönemde Musa b Utbe'nin kitabından istifade ettiği ve bu kitabın o dönemde var olduğu ifade edilmektedir. Bu bilgi doğru kabul edilirse Musa b Ukbe'ye ait bazı rivayetler Diyarbekrî tarafından günümüze ulaştırılmıştır, denilebilir.)

⁸⁴⁴ قال موسي بن عقب 2/31

⁸⁴⁵ 2/129

⁸⁴⁶ كذا في وفاة 2/183*

⁸⁴⁷ عند موسي بن 2/251*

⁸⁴⁸ قال موسي بن عقب 2/276

⁸⁴⁹ فقال موسي بن عقب 2/293

mübarezesi,⁸⁵⁰ Benî Kureyza'da,⁸⁵¹ Uraniyyin Seriyesi,⁸⁵² Mekke'nin Fethi'nde ve Kâbe'de Hz. Peygamber'in namazı.⁸⁵³

Bu konulardan Bedir esirleri konusunda Kastallânî'nin *Mevâhib*'inden Uhud Gazvesi'nde Semhûdî'nin *Vefâ*'sından iktibas edilmiştir. Ancak diğer rivayetlerin kaynağı zikredilmemiştir. Muhtemelen bu bilgilerin kaynağı Musa b. Ukbe'nin eserinden alınmış olmalıdır. Bilgilerin kaynağının Musa b. Ukbe olması onun eserinin halen 16. yüzyılda mevcut olduğuna delil teşkil eder.

Diyarбекrî'nin de bu rivayetleri bizlere aktarması, siyere dair ilk dönem rivayetlerin aktarımını sağlaması açısından *Târîhu'l-hamîs*'in değerini artırmaktadır. Bu açıdan tarihsel mirasın aktarılmasında önemli bir rol üstlenmiştir.

Kâbe hakkındaki bilgileri kendi tecrübi bilgilerinden istifade ederek yazması, bu konuda yazılan kitaplardaki bilgilerle kendi bilgilerini karşılaştırması ve eski bilgileri tashihi onun eleştirel bir bakış açısının olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu sayede dönemi hakkında güncel bilgileri sunmuş olmaktadır. Bilhassa bu konudaki Risâle'si Kâbe tarihi ile ilgilenenlere kısa ve öz bilgiler sunmaktadır.

Ayrıca Diyarбекrî'nin az da olsa döneminin sosyal durumu hakkında da bilgi vermesi önemlidir. Özellikle fakiplik yönü olan müellifin siyer konusunu incelerken, dönemine fetva boyutuyla yaklaşması, eserine düşüncelerini aksettirdiğini göstermektedir.

Günümüzde yazılan eserlerde *Târîhu'l-hamîs*'e yapılan atıfların çoğaldığı müşahade edilmektedir. Özellikle son dönem siyer yazarlarından M. Asım Köksal'ın İslâm tarihi eserinde Diyarбекrî, kaynak olarak gösterilmektedir. Gerek Diyanet İslâm

⁸⁵⁰ ذكر ابن عقبة 2/313

⁸⁵¹ ذكر ابن عقبة 2/316

⁸⁵² كذا ذكر ابن عقبة 2/349

⁸⁵³ وقد بين موسى بن عقبة 2/489

Ansiklopedisi gerekse MEB İslâm Ansiklopedisi'nde birçok araştırmacı Diyarbekrî'ye atıf yapmıştır. Alman yazar Otto von Platen, bu yazarlar arasında özellikle zikredilmeye değerdir.

Zayıf yönlerini ifade edecek olursak aldığı kaynaklardaki bilgileri çok fazla kritik etmeden almıştır. Hz. Peygamber öncesi dönemler ile ilgili bilgilerde ve nefise bölümlerindeki kıssalarda karşılaşılan israiliyat türü rivayetler göze çarpmaktadır. Bunun nedeni de kullandığı kaynaklarına olan güvenidir. Onun rivayetçi tarih anlayışının bir yansımasıdır.

Târîhu'l-hamîs'te bazı bilgilerin kaynak ismi verilmeden yazılması bu bilgilerin Diyarbekrî'ye ait olduğu izlenimi oluşturmaktadır. Detaylı bir araştırma yapınca bu bilgilerin de diğer kaynaklardan alındığı ancak bu kaynaklara atıf yapılmadığını gördük. *Târîhu'l-hamîs*'in bu açıdan yeni bir tahkikinin yapılması gerektiği kanaatindeyiz.

Kendi görüşlerine çok yer vermediği eleştirilerine karşın o, metodu gereği, kaynaklar ve kaynaklardaki itiraz ve eleştirilerle kendi fikirlerini ifade etmeye çalışmıştır. Kısaca o, kaynaklar üzerinden bir yazım metodu oluşturmuştur.

SONUÇ

Diyarbakır XVI. yüzyılda yaşamış çok yönlü kişiliğe sahip büyük bir alimdir. O, ilmi kişiliğinin yanında idareciliği ile döneminde dikkat çeken isimlerden biri olmuştur.

972/1567 yılında Mekke Süleymaniye Medresesi'nde müderrislik görevinde de bulunan Diyarbakır, birçok öğrencinin yetişmesine vesile olmuştur. Süleymaniye Medresesi'nde hocalık yapması onun ilmi donanımının yüksekliğine ayrı bir delildir. Uzun süre Mekke'de Kadılık vazifesini ifa eden Diyarbakır, 978/1571 yılında, Mekke yakınlarındaki Ayniarafat suyunun getirilmesindeki gayretinden dolayı ödüllendirilmiş, bu görevinden sonra Mekke Şeyhülharemligi görevine getirilmiştir. Kadılık görevi esnasında hac için Mekke'ye gelen gerek yöneticilerle gerekse hacılarla üstlendiği ilmi ve idari sorumluluk gereği irtibat halinde olmuştur. Gelen devlet erkânını karşılayıp misafir etmiş ve onlara ziyaretleri esnasında eşlik etmiştir. Ayrıca iki yıl kadar Medine'de de kadılık görevinde bulunmuştur. Diyarbakır kadılık görevini yerine getirirken Mâliki mezhebinin hükümlerini tatbik etmiş ve bu nedenle Mâliki kadısı olarak tanınmıştır.

Diyarbakır, kadılık ve müderrisliğin yanında Harem-i Şerif'in idarecisi olarak nitelenen “Şeyhülharemlik” görevini de yerine getirmiştir.

Ülkemiz ilim camiasında Diyarbakır'nın hayatı ve görevleri hakkında detaylı hiçbir bilgiye ulaşamamıştık. Ancak çalışmamız neticesinde Osmanlı Mühimme defterlerindeki kayıtlara ulaşarak bu eksikliği gidermiş olmamız alanda önemli bir katkı olarak görülebilir. Ayrıca onun vefat tarihi hakkında zikredilen hicri 966 yılının yanlışlığını da ortaya koyduk. Birlikte görev yaptığı ve bir tarihçi olan Kutbüddin el-Mekkî en-Nehrevâlî'nin eserlerinden istifade ederek ve ana kaynaklarda yer alan bilgilerimi teyit etmemiz bir diğer önemli sonuç olarak değerlendirilebilir.

Târîhu'l-hamîs, Hz. Adem'in yaratılmasından 982/1574 yılına kadar olan olayları içeren bir eser olup, asıl amacı Hz. Peygamber'in siyerini anlatmak için yazılmıştır. Eserin muhtevasının geniş kısmını siyer bölümü oluşturmaktadır. Râşid Halifeler'den itibaren konular kısa ve öz olarak ele alınmıştır. Siyasi olaylar ağırlıklı olmakla beraber meydana gelen doğa olayları ve garip bazı rivayetlere de yer verilmiştir. Osmanlı dönemini eserde kaynak kullanımı belirtilmeksizin ve muhtasar olarak ele alınmıştır. Sadece Yavuz Sultan Selim, Kanûnî Sultan Süleyman, II. Selim ve III. Murad dönemi birkaç satırla işlenmiştir.

Târîhu'l-hamîs'in telifinde Diyarbekrî'nin, bir metot çerçevesinde hareket ettiğini ve yaklaşımını, mukaddimede genel çerçevesiyle ve işleyeceği konularıyla açıkladığını görmekteyiz. Yeri geldikçe işlenecek konulara atıf yapması eserin planlı bir zihni çalışmanın neticesinde oluşturulduğunun işareti olarak yorumlanabilir.

Târîhu'l-hamîs'in en önemli özelliği kullandığı kaynakların çeşitliliği ve fazlalığıdır. *Târîhu'l-hamîs*, kendinden önceki birçok alanı içeren eserlerden istifade edilerek yazılmıştır. Kullandığı kaynaklara itibar ettiğini daha giriş bölümünde açık bir şekilde ifade etmiştir. Gerek kendi gerekse iktibas ettiği kitaplardan aldığı bilgilerde Kur'an-ı Kerim ve hadislere sıklıkla yer vermiştir. Yüzü aşkın eserden güzel bir kompozisyon şeklinde bilgileri bir araya getirmiş ve bir konuda pek çok farklı rivayeti görme fırsatı sağlamış olması siyer alanında önemli metodik bir fayda sağlamaktadır. *Târîhu'l-hamîs*'i rivayetçi bir metod ile yazmakla birlikte az da olsa kendi düşüncesine yer verdiği de olmuştur.

Diyarbekrî Kur'an-ı Kerim ayetlerine sıkça başvurmuştur. Kullanılan bu ayetleri sebep-i nüzûlleri çerçevesinde konuya yerleştirirken bazen ayetleri bağlamı dışında ele aldığı da olmuştur.

Târîhu'l-hamîs, muhteva olarak siyer olarak isimlendirilse de peygamberler tarihini, verdiği bilgilerle genel tarihi, Hz. Peygamber'in özel hasletlerini içermesiyle delâli, hasâisi ve şemâile ait geniş bilgileri ihtiva etmesiyle kapsamlı bir içeriğe sahip disiplini içeren bir siyer kitabıdır.

Ancak bu konuların siyere dâhil olmasıyla birlikte zayıf, uydurma ve israili rivayetler de kaynaklarda görülmeye başlandı. Bu tür rivayetlerin yer aldığı eserleri kullanan Diyarbekrî bu bilgilerden istifade etmiştir. Bu nedenle zayıf ve uydurma bilgiler *Târîhu'l-hamîs*'te yer almaktadır. Diyarbekrî'nin yaşadığı 16. yüzyıldaki peygamber anlayışında bu rivayetlerin etkisinin olduğunu ve toplumda bunların yaygın bir şekilde kabul edildiğini ifade edebiliriz. Müellifin bu rivayetlere eleştirel yaklaşımı da görünmemektedir. Ayrıca bu tür bilgiler ilk dönem eserler yerine daha sonra yazılan Delâil, Hasâis ve Şemâil eserlerine dayandırılmıştır.

Diyarbekri, fakih olması hasebiyle siyer konuları arasında fıkhi konulara da yer vermiştir. Konuları ele alırken dönemindeki bazı olaylar hakkında açıklamalarda bulunarak fıkıh konularını siyere derc edebilmiştir.

Eserin dili sade, akıcı, ifadeleri kısadır.

Müellifin bu eseri kendinden sonra yazılan eserlere kaynaklık etmiştir. Özellikle Otto von Praten'in eser üzerinde yapmış olduğu değerlendirmeler önemlidir. Ayrıca günümüzde birçok araştırmada ve ansiklopedide bu esere atıflar yapılmaktadır.

Diyarbekrî'de görülen en önemli metodik mesele şudur: iktibas ettiği kaynak eser isimlerinin kendinin aldığı kaynak mı olduğu yoksa kaynak eserde geçen başka bir eser mi olduğunun tam olarak anlaşılmamasıdır. Bu nedenle *Târîhu'l-hamîs*'i okuyanlar, o bilginin Diyarbekrî'ye mi yoksa başka müelliflere mi ait olduğu hususunda tereddüde düşmesi muhtemeldir. Bu sorunların giderilmesi ve eserin daha tertipli okunması için esere yeni bir tahkikin yapılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Ahatlı, Erdinç, “Hasâisü’n-Nebî”, *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 279.
- Algül, Hüseyin, “el-Mevâhibü’l-ledüniyye”, *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 421.
- Apak, Adem, *Siyere Kaynaklığı Açısından Kur’ân’ın Değeri ve Önemi, İstem Dergisi, (İslâm, San’at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi)*, Yıl:8, Sayı:16, 2010, s. 9 – 18.
- Ayderûsî, Muhyiddin Abdulkadir b. Şeyh b. Abdullah (ö. 1038/1628), *Târîhu’n-nuri’s-safir an ahbâri’l-kavni’l-âşir*, Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 1985.
- Atar, Fahreddin, “Kadı”, *DİA*, Ankara 2001, XXIV, 66-69.
- Ay, Mahmut, “İşârî Tefsirlerde Hakikat-i Muhammediyye Anlayışı” *İstanbul Üniversitesi ilahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul 2010, 23, 77-120.
- Aydınlı, Abdullah, “Muallak”, *DİA*, XXX, 309.
- Babinger, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982.
- Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü’l-ârifîn, esmâü’l-müellifîn ve âsârü’l-musannifîn*, I-II, Mili Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1951.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, 7 numaralı Mühimme Defteri, Ankara 1994.
- el-Bekrî, Abdullah b. Abdülaziz el-Endelûsî (487/1094), *Mu’cem mesta’cem(min esmâi’l-bilâdi ve’l-mevâdi’)*, thk. Mustafa es-Sakâ, I-IV, Kahire 1945.
- Bilge, Mustafa L., “Aynizübeyde”, *DİA*, İstanbul 1991, IV, 279-280.
- Bozkurt, Nebi-Küçüşaşçı Mustafa Sabri, “Mekke”, *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 555-563.
- Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, I-V, E. J. Brill Leiden 1942-1943.

Buhârî, Ebî Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-Cu'fî (ö. 256/870), *Câmi'u'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar min umûri Resûlillâh sallallâhü aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih*, thk. M. Nizar Temim-Haysem Temim, Daru'l-Erkam, Lübnan 1995.

Bulut, H. İbrahim, "Mucize", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 352-356.

Bursalı, Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, I-III, (Haz. İsmail Özen) Meral Yayınları, İstanbul 1975.

Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd (ö. 400/1009), *es-Sihâh tâcü'l-luga ve sıhahi'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulgafûr Attar, Beyrut: Dâru'l-İlim, 1984, "syr" md.

Chenep, Ben Mohammed; "*Diyarbekrî*", İslâm Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1963, III, 626.

Diyarbekrî, Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen *Târihu'l-Hamîs fi Ahvali Enfesi Nefîs* (I-III), thk. Abdullah Muhammed el-Halîlî, Daru'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut 2009.

-----*Risâle fi zer'i Mesâhati'l-Kâbe ve Mescidi'l-Harâm*, thk. Dr. Yahya Hamza Abdulkadir el-Vezene, Mektebetü's-Sakâfe't-Diniyye, Kahire 2003.

Ebû Davud es-Sicistani, Süleyman b. Eş'as b. İshâk el-Ezdi (ö.275/889), *Süneni Ebî Dâvud*, thk. Yasir Hasan -İzzettin ed-Dali, Müessesetü'r-Risâle Naşirun, I. bs., Beyrut 2017.

Erşahin, Seyfetin, *İslam Tarihini Anlama Kılavuzu*, Otto Yay., Ankara 2017.

Ertuğ, Zeynep Tarım, "Nâme-i hümayun", *DİA*, İstanbul 2016, c. Ek-2, 349-350.

Eyüp Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn*, haz. Ömer Faruk Can-F. Zehra Can, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2018.

Ezrakî, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Abdullah b. Ahmed, *Ahbârü Mekke ve mâ câe fihâ mine'l-âsâr*, I-II, Tahkik: Rüşdi es-Salih Melhasen, Matâbiu Daru's-Sakâfe, 5. Baskı, Mekke 1998.

Faraqhi, Suraiya, *Hacılar ve Sultanlar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.

Fayda, Mustafa, “*Siyer Sahasındaki İlk Telif Çalışmaları*”, Uluslararası Birinci İslâm Araştırmaları Sempozyumu, Dokuz Eylül Üniversitesi Yay. İzmir 1985. s. 357-367.

----- Fayda, Mustafa, “İbn İshak”, *DİA*, İstanbul 1999, XX, 93-96.

----- Fayda, Mustafa, “Siyer ve Megâzî”, *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVII, 319-326.

----- Fayda, Mustafa, “İbn Hişâm”, *DİA*, İstanbul 1999, XX, 71-73.

Fendoğlu, Hasan Tahsin, *Osmanlıda Kadılık Kurumu ve Yargının Bağımsızlığı*, Osmanlı Ansiklopedisi, I-XII, Yeni Türkiye Yay. Edt. Güler EREN, Ankara 1999, VI, 454.

Feridun Bey, *Mecmua-i münşeat es-selatin*, I-II, Takvimhane-i Amire Matbaası, İstanbul 1275.

Ferruh, Ömer b. Abdirrahmân b. Ömer Ferrûh (1904-1987), *Meâlimu'l-edebi'l-Arabi fi'l-asri'l-hâdis*, I-II, Beyrut 1985.

Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed (ö. 817/1415), *el-Kāmûsü'l-muḥîṭ*, thk. Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1987, “sy” md.

Flügel, Gustav, *Die Arabischen, Persischen und Türkischen Handschriften*, Drück und Verlag der. K.K.Hof Und Staatsdruckeri, Wien 1965.

Göyünç, Nejat, “Diyarbakır”, *DİA*, İstanbul 1994, IX, 469-472.

Gündüz, Tufan, “Safevîler”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 451-457.

Hasan, İbrahim Hasan, *Siyâsî-Dînî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, İstanbul 1999.

Hitti, Philip K., *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, I-IV, İstanbul 1980.

Hizmetli Sabri, “*İslâm Tarihi –İlk Dönem-*”, Ankara Okulu Yay. Ankara 2015.

Horovitz, Josef, *İslâmî Tarihçiliğin Doğuşu*, Ankara Okulu Yay, Ankara 2002.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik (218/833), *es-Sîretü'n-nebeviyye*, I-II, thk. Mustafa es-Saka, İbrahim el-Ebyarî, Abdulhafiz eş-Şebli, Daru İbn Kesîr, Beyrut 2005.

İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî (ö. 151/768) *es-Sîretü'n-nebeviyye*, I-II, thk. Ahmet Ferîd el-Mezîdî, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Lübnan 2009,

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, I-XIV, Beyrut 1990.

İbn Mâce, Ebî Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî (275/888), *Sünenü İbn Mâce*, thk.-tlk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, I-II, y.y., 1952-1953.

İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî (ö. 711/1311), *Lisânü'l-Arab*, I-LV, Beyrut; Dâru Sadr, 1990, "syr"md.

İbn Sâ'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sâ'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî (ö. 230/845), *Tabakâtü'l-kebîr*, I-VIII, Daru Sadr, Beyrut ty.

İbnü'l Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Arabî et-Tâî el-Hâtimî (ö. 638/1240), *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye fî ma'rifeti'l-esrâri'l-mâlikiyye ve'l-mülkiyye*, çev. Ekrem Demirli, Litera Yay. İstanbul 2007.

İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Ebu'l-Kerem eş-Şeybânî, (ö. 630/1233) *el-Kâmil fî't-fârîh*, I-X, thk. Ebu'l Fida Abdullah el-Kâdî, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1987.

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed (ö. 808/1406), *Mukaddime*, I-II, (trc. Süleyman Uludağ), Dergah Yay. İstanbul 2018.

İbnü'l-İmâd, Ebu'l-Felah Abdulhayy b. Ahmed (ö. 1089/1679), *Şezerâtüz-zeheb fi ahhâri men zeheb*, I-XI, thk. Abdulkadir Arnavut, Mahmut Arnavut, Daru İbn Kesîr, Beyrut 1986.

İbnü'z-Ziyâ el-Mekkî, Ebü'l-Bekâ Bahâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ziyâiddîn Muhammed el-Ömerî es-Sâgânî (ö.854/1450) *el-Bahrü'l-âmîk fi menâsiki'l-mu'temir ve'l-hâc ile'l-Beyti'l-Atîk*, Mektebetü'l-Mekkiyye, Beyrut 2011.

İmadüddin Halil, *İslamın Tarih Yorumu*, Ter. Ahmet Ağırakça, Risâle Yayınları, İstanbul 1988,

İsmâil, Ahmet, Hafız “*ed-Diyarбекрі ve âsâruhu*”, ed-Daye, sayı 2, Riyad 1984.

Karabulut, Ali Rıza-Karabulut, Ahmet Turan, *Mu'cemu't-tarihi't-turasi'l-İslâmi fi mektebeti'l-alem (el-Mahtutat ve'l-matbuat)=Dünya kütüphanelerinde mevcut İslâm kültür tarihi ile ilgili eserler ansiklopedisi: I-VI*, Mektebe Yayınları, Kayseri 2012.

Kandemir, Yaşar, “Şemâil”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 497.

Kastalânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî (ö. 923/1517), *Mevâhibi ledünniyye bi'l-minâhi'l-Muhammediyye*, sad. Rahmi Yaranlı, I-II, Divan Yay. İstanbul 1983.

Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zünûn an esâmiu'l-kütüb ve'l-fünûn*, Alem Matbaası, 1310.

Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-Müellifin* I-VIII, Mektebetü'l-Müsennâ; Beyrut 1957.

Küçükaşcı, Mustafa Sabri, “Şeyhülhareme”, *DİA*, Ankara 2010, XXXIX, 9.

----- “Mekke”, *DİA*, Ankara, 2003, XXVIII, 563-572.

Kütükoğlu, S. Mübahat, “Mühimme”, *DİA*, Ankara, 2006, XXXI, 520-523.

Kutbüddîn el-Mekkî en-Nehrevâlî, Ebû Abdillâh Kutbüddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Mekkî en-Nehrevâlî (ö. 990/1582), *el-Berku'l-Yemânî fî'l-fethi'l-Osmânî*, Menşûratü Dâru'l-Yemame, Riyad 1967.

----- *el-Î'lâm bi-a'lâmi Beytillâhi (beledillâhi)'l-Harâm*, Müessesetü'l-Furkan, Mekke 2000.

el-Mekkî, Abdülfettah b. Hüseyin Raveh, *Cedâvilü tarihi ümerai'l-beledi'l-Haram: Mekketü'l-Mükerreme asri'n-Nebi s.a.v. hatta asrine'l-hazır 1419h-1999m muazzezeti bi'l-harâit ve's-suver*, Mekke 1999.

Mertoğlu, M. Suat, "Sâ'lebî", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 28-29

Mohammad, Jaber Thalji, "Arapça Yazılmış Klasik Fıkıh Kitaplarında Süleymaniye Medreseleri, Sahn-ı Semandan Darulfünûn'a." *Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası*, Sempozyum Tebliğleri, Zeytinburnu Bel. Kültür yay. İstanbul 2017, s.191-200.

el-Muallimî, Abdullah b. Abdurrahman b. Abdurrahim, *A'lâmu'l-Mekkîyyin, mine'l-karni't-tâst' ile'l-karni'r-râbi' aşara el-hicrî*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 2000, I-II, 694.

Mumcu Ahmet, "Dîvân-ı Hümayun", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 432-434.

Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî (ö. 676/1277), *el-Îzâh fî menâsiki'l-hac*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1985.

Ortaylı, İlber, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı*, Turhan Kitapevi, Ankara 1994.

----- "Osmanlı Devletinde Kadı", *DİA*, Ankara, 2001, XXIV, 69-73.

Otto von Platen, "Geschichte der Tötung des Chalifen Omar aus der Chronik des Dijarbekri", Berlin 1837.

Özaktan, Fatih, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Siyerin Rolü*, Marmara Akademi Yayınları, İstanbul 2017, s.152.

Özaydın, Abdülkerim, “Diyarbakrî”, *DİA*, İstanbul 2007, IX, 473-474.

-----“İbn Kesîr”, *DİA*, İstanbul 1999, XX, 132-134

Özcan, Emine Sonnur, *İslâm Tarih yazıcılığında Gerçeklik ve el-Mesûdî*, Doğu-Batı Yay., İstanbul 2014.

Özdemir, Mehmet, “Siyer Yazıcılığı Üzerine”, *Milel ve'n Nihal*, 2007, Eylül-Aralık 2007. IV/3. s. 129-162.

Özdemir Mehmet, Erşahin, Seyfettin, “İslâm Tarihi Alanında Yöntemle İlgili Bazı Mülâhazalar”, İslâmi İlimlerde Metodoloji/Usûl Meselesi, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005. s, 913-948.

Rosenthal, F, “al-Diyarbakrî”, *The Encyclopaedia of Islam*, Leiden E. J. Brill, 1983, II. 626.

Serkîs, Yusuf b. İlyan b. Musa ed-Dımaşki, *Mu'cemü'l-matbû'âti'l-Arabiyye ve'l-mu'arreb*, I-II, Matbaatu Turkis, Kahire 1928.

Sezgin, Fuat, İslam Tarihinin Kaynağı Olmak Bakımından Hadis'in Ehemmiyeti, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi İstanbul 1957, s. 19-36

Süreyya Bey, *Mehmed, Sicill-i Osmânî*, I-VI, Tarih vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

Şemseddin Sâmi, *Kâmûsu'l-a'lâm*, I-VI, Mihran Matbaası, İstanbul 1889.

Şeşen, Ramazan, “Eyyûbîler”, *DİA*, İstanbul 1995, XII, 22-30.

Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu't-Taberî (Târîhu'l-umem ve'l-mülûk)*, Beyrut 1997.

Türk Ansiklopedisi, Milli Eğitim Bakanlığı, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1966.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972.

----- *Osmanlı Tarihi, İstanbul'un Fethinden Kanûnî Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1949, II, 416.

Wüstenfeld, Ferdinand (1808-1899), *Die Geschichtschreiber der Araber und ihre Werke*, 1882.

Yananç, Refet, “Dulkadiroğulları”, *DİA*, İstanbul 1994, IX, 552-557.

Yavuz, Yunus Şevki, “Delâilü'n-Nübüvve”, *DİA*, İstanbul 1994, IX, 116.

Yazıcı, Tahsin, “Bel'amî, Ebû Ali”, *DİA*, İstanbul 1992, V, 390.

Yiğit, İsmail, *Siyasi, Dini, Kültürel Sosyal İslâm Tarihi*, Kayıhan Yayınevi, İstanbul 1991.

-----“Kayıtbay”, *DİA*, Ankara 2002, XXV, 80-81.

-----“Memlükler”, *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 90-97.

Zâkir Kâdirî Ugan, *Gayr-i Dini Rivayetler*, (sadeleştiren, Mustafa Alak), *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 1926, 1. Cilt 4. Sayı, 259-289.

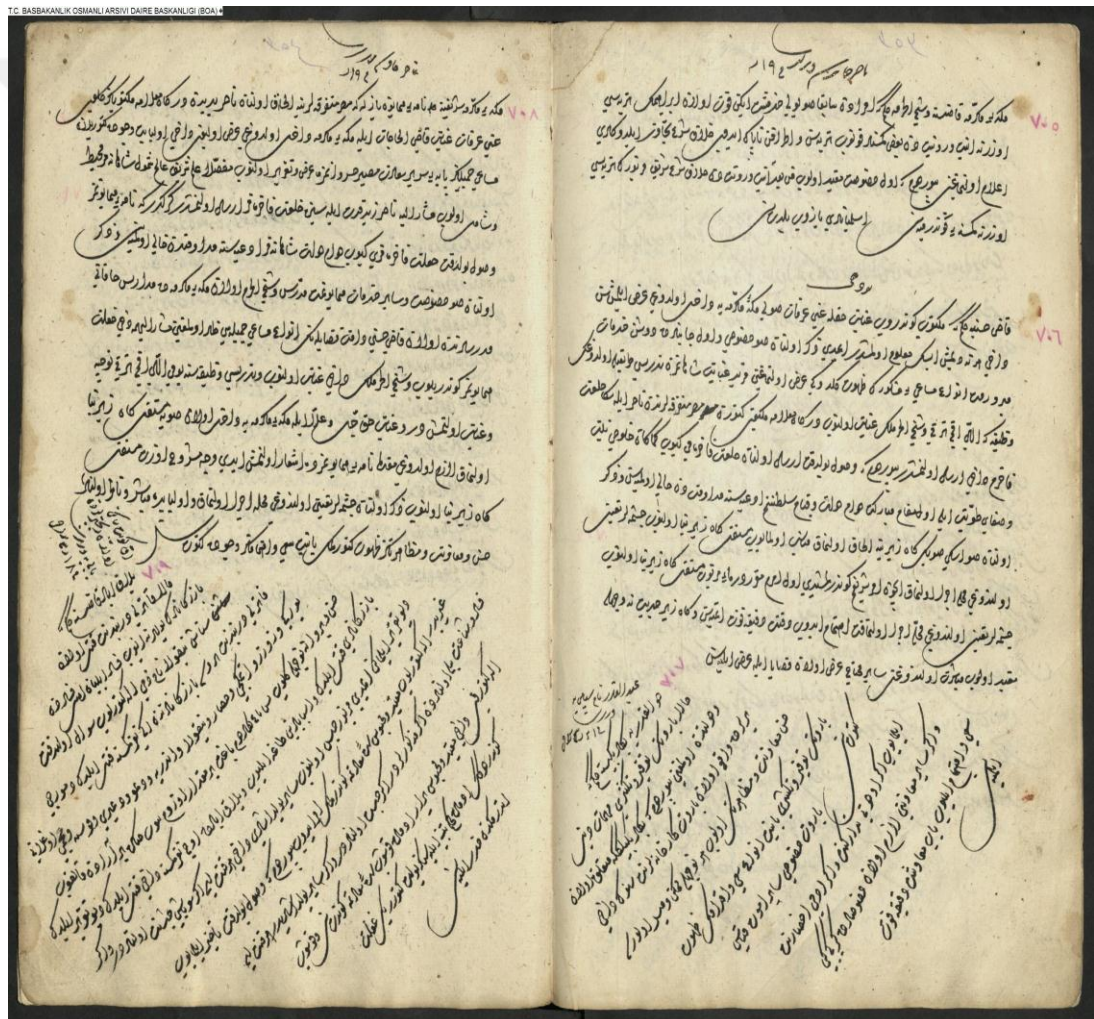
Zeydan, Corci, *Târîhu Âdabi'l-lugati'l-Arabiyye*, I-V, Müessesetü Hindâvî li't-Tâ'lim ve's-Sekafe, Kahire 2012.

Ziriklî, Hayruddin, *el-â'lam kamûsu terâcim*, I-X Matbaatu Kustatsumas, Kahire 1954.

EK-1 Mühimme Defteri Örnekleri

Mühimme defterlerinde Diyarbekir'nin kadılık görevi ile ilgili yazılan emirler, yazılış tarihlerini ve hangi konuları ihtiva ettiğini görmek adına aşağıda toplu olarak verilmiştir. Bununla birlikte Mühimme defterlerinden orjinal iki sayfa aşağıda sunulmuştur. Ayrıca Mühimme defterlerinde geçen yazıların Türkçe transkripsiyonları Devlet Arşivleri Başkanlığı'nın internet adresinden aynen alınmıştır.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/Default.aspxa>

A. [DVNSMHM.4.00019

[illegible]

۹۸۸
 ۹۸۷
 ۹۸۶
 ۹۸۵
 ۹۸۴
 ۹۸۳
 ۹۸۲
 ۹۸۱
 ۹۸۰
 ۹۷۹
 ۹۷۸
 ۹۷۷
 ۹۷۶
 ۹۷۵
 ۹۷۴
 ۹۷۳
 ۹۷۲
 ۹۷۱
 ۹۷۰
 ۹۶۹
 ۹۶۸
 ۹۶۷
 ۹۶۶
 ۹۶۵
 ۹۶۴
 ۹۶۳
 ۹۶۲
 ۹۶۱
 ۹۶۰
 ۹۵۹
 ۹۵۸
 ۹۵۷
 ۹۵۶
 ۹۵۵
 ۹۵۴
 ۹۵۳
 ۹۵۲
 ۹۵۱
 ۹۵۰
 ۹۴۹
 ۹۴۸
 ۹۴۷
 ۹۴۶
 ۹۴۵
 ۹۴۴
 ۹۴۳
 ۹۴۲
 ۹۴۱
 ۹۴۰
 ۹۳۹
 ۹۳۸
 ۹۳۷
 ۹۳۶
 ۹۳۵
 ۹۳۴
 ۹۳۳
 ۹۳۲
 ۹۳۱
 ۹۳۰
 ۹۲۹
 ۹۲۸
 ۹۲۷
 ۹۲۶
 ۹۲۵
 ۹۲۴
 ۹۲۳
 ۹۲۲
 ۹۲۱
 ۹۲۰
 ۹۱۹
 ۹۱۸
 ۹۱۷
 ۹۱۶
 ۹۱۵
 ۹۱۴
 ۹۱۳
 ۹۱۲
 ۹۱۱
 ۹۱۰
 ۹۰۹
 ۹۰۸
 ۹۰۷
 ۹۰۶
 ۹۰۵
 ۹۰۴
 ۹۰۳
 ۹۰۲
 ۹۰۱
 ۹۰۰
 ۸۹۹
 ۸۹۸
 ۸۹۷
 ۸۹۶
 ۸۹۵
 ۸۹۴
 ۸۹۳
 ۸۹۲
 ۸۹۱
 ۸۹۰
 ۸۸۹
 ۸۸۸
 ۸۸۷
 ۸۸۶
 ۸۸۵
 ۸۸۴
 ۸۸۳
 ۸۸۲
 ۸۸۱
 ۸۸۰
 ۸۷۹
 ۸۷۸
 ۸۷۷
 ۸۷۶
 ۸۷۵
 ۸۷۴
 ۸۷۳
 ۸۷۲
 ۸۷۱
 ۸۷۰
 ۸۶۹
 ۸۶۸
 ۸۶۷
 ۸۶۶
 ۸۶۵
 ۸۶۴
 ۸۶۳
 ۸۶۲
 ۸۶۱
 ۸۶۰
 ۸۵۹
 ۸۵۸
 ۸۵۷
 ۸۵۶
 ۸۵۵
 ۸۵۴
 ۸۵۳
 ۸۵۲
 ۸۵۱
 ۸۵۰
 ۸۴۹
 ۸۴۸
 ۸۴۷
 ۸۴۶
 ۸۴۵
 ۸۴۴
 ۸۴۳
 ۸۴۲
 ۸۴۱
 ۸۴۰
 ۸۳۹
 ۸۳۸
 ۸۳۷
 ۸۳۶
 ۸۳۵
 ۸۳۴
 ۸۳۳
 ۸۳۲
 ۸۳۱
 ۸۳۰
 ۸۲۹
 ۸۲۸
 ۸۲۷
 ۸۲۶
 ۸۲۵
 ۸۲۴
 ۸۲۳
 ۸۲۲
 ۸۲۱
 ۸۲۰
 ۸۱۹
 ۸۱۸
 ۸۱۷
 ۸۱۶
 ۸۱۵
 ۸۱۴
 ۸۱۳
 ۸۱۲
 ۸۱۱
 ۸۱۰
 ۸۰۹
 ۸۰۸
 ۸۰۷
 ۸۰۶
 ۸۰۵
 ۸۰۴
 ۸۰۳
 ۸۰۲
 ۸۰۱
 ۸۰۰
 ۷۹۹
 ۷۹۸
 ۷۹۷
 ۷۹۶
 ۷۹۵
 ۷۹۴
 ۷۹۳
 ۷۹۲
 ۷۹۱
 ۷۹۰
 ۷۸۹
 ۷۸۸
 ۷۸۷
 ۷۸۶
 ۷۸۵
 ۷۸۴
 ۷۸۳
 ۷۸۲
 ۷۸۱
 ۷۸۰
 ۷۷۹
 ۷۷۸
 ۷۷۷
 ۷۷۶
 ۷۷۵
 ۷۷۴
 ۷۷۳
 ۷۷۲
 ۷۷۱
 ۷۷۰
 ۷۶۹
 ۷۶۸
 ۷۶۷
 ۷۶۶
 ۷۶۵
 ۷۶۴
 ۷۶۳
 ۷۶۲
 ۷۶۱
 ۷۶۰
 ۷۵۹
 ۷۵۸
 ۷۵۷
 ۷۵۶
 ۷۵۵
 ۷۵۴
 ۷۵۳
 ۷۵۲
 ۷۵۱
 ۷۵۰
 ۷۴۹
 ۷۴۸
 ۷۴۷
 ۷۴۶
 ۷۴۵
 ۷۴۴
 ۷۴۳
 ۷۴۲
 ۷۴۱
 ۷۴۰
 ۷۳۹
 ۷۳۸
 ۷۳۷
 ۷۳۶
 ۷۳۵
 ۷۳۴
 ۷۳۳
 ۷۳۲
 ۷۳۱
 ۷۳۰
 ۷۲۹
 ۷۲۸
 ۷۲۷
 ۷۲۶
 ۷۲۵
 ۷۲۴
 ۷۲۳
 ۷۲۲
 ۷۲۱
 ۷۲۰
 ۷۱۹
 ۷۱۸
 ۷۱۷
 ۷۱۶
 ۷۱۵
 ۷۱۴
 ۷۱۳
 ۷۱۲
 ۷۱۱
 ۷۱۰
 ۷۰۹
 ۷۰۸
 ۷۰۷
 ۷۰۶
 ۷۰۵
 ۷۰۴
 ۷۰۳
 ۷۰۲
 ۷۰۱
 ۷۰۰
 ۶۹۹
 ۶۹۸
 ۶۹۷
 ۶۹۶
 ۶۹۵
 ۶۹۴
 ۶۹۳
 ۶۹۲
 ۶۹۱
 ۶۹۰
 ۶۸۹
 ۶۸۸
 ۶۸۷
 ۶۸۶
 ۶۸۵
 ۶۸۴
 ۶۸۳
 ۶۸۲
 ۶۸۱
 ۶۸۰
 ۶۷۹
 ۶۷۸
 ۶۷۷
 ۶۷۶
 ۶۷۵
 ۶۷۴
 ۶۷۳
 ۶۷۲
 ۶۷۱
 ۶۷۰
 ۶۶۹
 ۶۶۸
 ۶۶۷
 ۶۶۶
 ۶۶۵
 ۶۶۴
 ۶۶۳
 ۶۶۲
 ۶۶۱
 ۶۶۰
 ۶۵۹
 ۶۵۸
 ۶۵۷
 ۶۵۶
 ۶۵۵
 ۶۵۴
 ۶۵۳
 ۶۵۲
 ۶۵۱
 ۶۵۰
 ۶۴۹
 ۶۴۸
 ۶۴۷
 ۶۴۶
 ۶۴۵
 ۶۴۴
 ۶۴۳
 ۶۴۲
 ۶۴۱
 ۶۴۰
 ۶۳۹
 ۶۳۸
 ۶۳۷
 ۶۳۶
 ۶۳۵
 ۶۳۴
 ۶۳۳
 ۶۳۲
 ۶۳۱
 ۶۳۰
 ۶۲۹
 ۶۲۸
 ۶۲۷
 ۶۲۶
 ۶۲۵
 ۶۲۴
 ۶۲۳
 ۶۲۲
 ۶۲۱
 ۶۲۰
 ۶۱۹
 ۶۱۸
 ۶۱۷

- “Mekke-i Mükerrreme kadısına ve Şeyh-ül-harem kadı Hüseyin’e Hüküm ki: Sabıka Mekke-i Mükerrremede kadı olan ... bilahare arz eylemeğin her sene üç bin erdeb buğday irsal eylemek üzere on bin erdeb buğday deşişe gemileri ile irsal eylemek için Mısır beylerbeyisine hükm-i şerifim yazılıp gönderilmiştir buyurdum ki vusul buldukda müşarünileyh tarafından her sene irsal olunan üç bin erdeb buğday müşarünileyh Receb zide kadrihu mübaşereti ile alup zabt eyleyüp dahi bir yarar ve mutemedin aleyh müstakim kimesneleri emin ve katip tayin eyleyüp gelen buğdayı narh-ı cari üzere suk-ı sultanide bey ettirüp hasıl olan akçasın alup kabzeyleyüp dahi zikrolunan dükkanlara ve odalara sarfeyleyüp zaid kalan akça ile Mekke-i Mükerrreme’de bir münasip mahalde kimesnenin mülküne ve vakfına şer’an zarar olmayacak yerde hamam bina ettiresin ve ne vechile tedarik olunduğun yazup bildiresin.”⁸⁵⁴

- “Mekke-i Mükerrreme’de olan Şeyhülharem Kadı Hüseyin’e hükm-i şerif yazıla ki: Mektup gönderüp Yemen asileri daima münhezim olup Kevkeban Kalesi’nde tahassun eden Mehmed bin Şemseddin dahi nihayet afv ve aman talep edüp yalnız Kevkeban Kalesi ile iktifa ederek diğer bütün kaleleri teslim edeceğini bildirdiği haberi Sinan Paşa’nın çavuşbaşısı ile Mekke’ye gelerek bütün halk mesrur olup bir hafta şenlik yapıldığı bildirilmekle, asakirin nusretine daima dua edilmesi.”⁸⁵⁵

- “Kadı Hüseyin’e hüküm: Ayniarafat Suyu’nun Mekke’ye dâhil olduğu bildirilmekle müderrisliğine elli akçe terakki ve şeyhül haremlik tevcih olunup

⁸⁵⁴<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/OnIzlemeVeSiparisAyarlama.aspx?ItemId=30773125&Hash=C664DBDEADC92F96E612FA8A814B457B0A3C920EB73258025D0523C500E8C29F&A=2&Mi=0>

⁸⁵⁵<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/OnIzlemeVeSiparisAyarlama.aspx?ItemId=45232136&Hash=C11AD326F928E56E763F812B25880743C2429874FE7193AA56BD9CDB611B6A5E&A=2&Mi=0>

müteferrika Nâsır ile bir de hıl'at gönderildiği, fakat gelen su eski suyun mecrasına verilmeyüp yeniden bir kariz inşaa olunarak çeşme olması tayin olunan mahallere akıttırılması. 16-04-980"⁸⁵⁶

- "Mekke-i Mükerre Şerifi'ne Nâme-i Hümayun yazıla ki: Ayniarafat Suyu'nun mekkeye dâhil olduğu müjdesini getiren müteferrikalardan Nâsır ile bir hıl'at gönderildiği ve Kadı Hüseyin'in müderrislik vazifesine elli akçe terakki ve şeyhül-haremlık tevcih olunup ona da hıl'at gönderildiği ve getirilen suya müstakıl kariz inşa edüp çeşmelere akıdılması. 16-04-980"⁸⁵⁷

- "Mısır beylerbeyirine hüküm: Kadı Hüseyin ile Cidde Beyi Ahmed mektup gönderip Mekke haremi binası için taş ve mermer demir yonan ustalara ihtiyaç olduğunu bildirmeleriyle bu işde istihdam olunan hayvanların yiyeceğini Mısır'dan gönderip Şam ve Haleb'den gelecek olan taş yonucularını da hemen Mekke'ye göndermesi. 21-11-980"⁸⁵⁸

- "Mekke-i Mükerre'de Şeyhülharemlık olan Kadı Hüseyin'e hüküm: Harem-i Şerif'in tamiri için yüz deve ve elli merkep satın alınıp yiyecekleri arpa ve un ve baklanın Mısır'dan gönderilmesi ve altmış nefer taşcı ustası talep olunmakla

⁸⁵⁶<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/OnIzlemeVeSiparisAyarlama.aspx?ItemId=30751207&Hash=B2D38ABD76DDD6F35762B3599538CD099BF926E8CC0D472BB83EAFD039651C61&A=2&Mi=0>

⁸⁵⁷<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/OnIzlemeVeSiparisAyarlama.aspx?ItemId=30761022&Hash=2D9AF2545BC6230CFFBD20AD186683C8B6D3875A536419E4D5F76265545A1DC6&A=2&Mi=0>

⁸⁵⁸<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/OnIzlemeVeSiparisAyarlama.aspx?ItemId=30745867&Hash=1BA9EC2471E6E56AEF17B7EE65092D1D10FC989B9C1955B7751B9B9DC6FBDD79&A=2&Mi=0>

*Alık'in Mısır'dan ve taşçıların Haleb ve Şam'dan irsali için emir verildiği ve geldikde hemen tamirin ikmal edilmesi. 21-11-980*⁸⁵⁹

- *“Mekke-i Mükerreme Şerifi'ne Name-i Hümayun yazıla ki: Harem-i Şerif kubbelerinin inşasında olan gayreti şayan-ı takdir görülmekle bir hıl'at gönderildiği ve yine hizmetde daim olması. (Bir sureti: Şeyh'ül-Harem Kadı Hüseyin'e riayetle yazıldı). 26-04-981*⁸⁶⁰

- *“Mısır Beylerbeyisi'ne ve Defterdarı'na hüküm: Mekke'ye gelecek su yolu için tahsis olunan paranın kifayet etmediğini Şeyh'ül-Harem Kadı Hüseyin bildirmekle, Mısır Hazinesi'nden on bin altın gönderüp bu sene bu işin itmam edilmesi. 26-04-981*⁸⁶¹

- *“Cidde Beyi'ne hüküm: Mekke su yolunun itmamı için Mısır'dan daha on bin altın gönderilmesi emr olunduğu ve parayı getirtip bu sene bu işin itmam etmesi. (Bir sureti Şeyh'ül-Harem Kadı Hüseyin'e bu sene ikmal edilmesi için) 26-04-981*⁸⁶²

- *“Medine-i Münevvere kadısına ve şeyh'ül-hareme hüküm: Kadı Hüseyin mektup gönderip Yenbuda ve Cidde'de hacdan kalan fıkara tevzi edilmek için gönderilen beşer yüz erdeb buğday fıkara tevzi*

⁸⁵⁹<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/OnIzlemeVeSiparisAyarlama.aspx?ItemId=30745878&Hash=A5E5F6248AA238C731337138C4679474E32800870CD48941EC75477D3E7850A5&A=2&Mi=0>

⁸⁶⁰<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/OnIzlemeVeSiparisAyarlama.aspx?ItemId=30745878&Hash=A5E5F6248AA238C731337138C4679474E32800870CD48941EC75477D3E7850A5&A=2&Mi=0>

⁸⁶¹<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/OnIzlemeVeSiparisAyarlama.aspx?ItemId=30749333&Hash=3BC45A54332E0DBDBEDE68D013F88DBC18F6EE14F6A3702875B3E9AB8183CA63&A=2&Mi=0>

⁸⁶²<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/OnIzlemeVeSiparisAyarlama.aspx?ItemId=30749336&Hash=CFA332D08D193F68DCD8CEA8E4F19D3558C156F4844A555B5529D5B060245A8A&A=2&Mi=0>

*edilmeyip ekl ve bel' olunduğunu bildirmekle o buğdayı müstahak olanlara tevzi etmesi. 26-01-982*⁸⁶³

- *"Mekke Kadısı Hüseyin, Yenbu Şerifi Seyyid Ali bin Draç için hüccacı muhafaza etmiştir, diye Mısır'dan verilegelen üç yüz erdeb buğday için berat reca etmekle kadimden verilegelen cerayesini tamam veresin, diye hüküm buyuruldu. 25-05-982*⁸⁶⁴

- *"Mekke-i Mükerreme Şeyhülharemi olan Kadı Hüseyin Arafat'a gelen su yoluna hizmet etmekle Şeyhülharemlik vazifesine elli akça terakki buyuruldu. 13-06-982*⁸⁶⁵

- *"Sultan Süleyman'ın Mahrusa-i Şam'daki imaretleri mütevellisi Molla Ağa'ya hüküm: Sultan Süleyman Mekke'deki Şafiiyye Medresesi ile Darülhadisi'nde bulunan muid, talebe, bevvab ve kannase vazifelerinin gönderilmediğini Kadı Hüseyin yazdığından doğru ise beratları tarihinden itibaren göndermesi. 26-05-982*⁸⁶⁶

- *"Şam beylerbeyisine ve kadısına hüküm: Sultan Süleyman'ın Mekke'deki medreselerinden Şafiiyye Medresesi'yle Darülhadis'in muid, talebe, bevvab ve kennas vazifelerini Şam'daki İmaret-i Amire Evkafı'nın mütevellisi "şart-ı vakıf yoktur" diye göndermediğini Kadı Hüseyin yazdığından Hanefiye ve Mâlîkiye*

⁸⁶³<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/OnIzlemeVeSiparisAyarlama.aspx?ItemId=30754293&Hash=1990A49177996D90C144F5F109660298E4476EF4C1AC461B0CAC20F08F274765&A=2&Mi=0>

⁸⁶⁴<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/OnIzlemeVeSiparisAyarlama.aspx?ItemId=30760532&Hash=0B8AA877401733B034283CD999C41E86D95AB773D41565065A5F78E1AF593DA1&A=2&Mi=0>

⁸⁶⁵ Kutbüddin el-Mekkî, *el-İ'lâm*, s. 348.

⁸⁶⁶<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/OnIzlemeVeSiparisAyarlama.aspx?ItemId=30760237&Hash=3A0D79F51189558A7286CA9ACE760E1A62524289C9D50E18EA72F4AF4EF0EAA1&A=2&Mi=0>

medreselerindekilere verildiği gibi onlara da güzışteleriyle beraber göndertmesi.

01-06-982”⁸⁶⁷

- “Mekke kadısına ve Şeyhülharem Kadı Hüseyin’e hüküm: Harem-i Şerif’e muttasıl evler ve medreseler halalarının taaffününden ve hareme nazır yüksek evler yapan rafizi bazı Acemlerin na-meşru evzaından ibadet edenlerin rahatsız oldukları hakkındaki mufassal mektuplarının alındığı ve evvelce padişah tarafından alınarak kirası sûre-i Fetih okunmasına ve su sebiline sarfedilen bir evin de harem duvarına muttasıl olması hasebiyle kirası Cidde emvalinden verilmek üzere iptida o evin sonra harem duvarından itibaren altı arşın mesafeye kadar bütün binaların yıktırılması ve halaların kaldırılıp dışarıda ihdası. 13-06-982”⁸⁶⁸

- “Mekke’de şeyhülharem ve medaris-i hakaniyeden birine müderris olan Kadı Hüseyin’e hüküm: Ayniarafat ve Harem-i Şerif binası işlerindeki hizmetleri hakkındaki işarı üzerine kendisine hilat-ı hümayun ile elli akçe terakki ihsan edildiği. 07-07-982”⁸⁶⁹

- “Medine-i Münevvere kadısı olan Kadı Hüseyin’e hüküm: Harem-i Şerif binası hitama erdiği haberi memnuniyeti mucib olduğu ve din ve devlete müteallik

⁸⁶⁷<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/OnIzlemeVeSiparisAyarlama.aspx?ItemId=30760453&Hash=EA8592A489B89160012EA826136D36121BB2EB96554FD304E20AACB6030F7FA6&A=2&Mi=0>

⁸⁶⁸<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/OnIzlemeVeSiparisAyarlama.aspx?ItemId=30761302&Hash=05325156E66B02CB6AAF39CA4F5255F068CAB1DCC71847D4AD40AF82D6DCEEF1&A=2&Mi=0>

⁸⁶⁹<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/OnIzlemeVeSiparisAyarlama.aspx?ItemId=30762220&Hash=FA77E4D35AB6CA6D1EB1A50657BB4B074EE62C7AB5E21B90DF2B8F4639EAD97F&A=2&Mi=0>

hususlarda daima dikkat ve ihtimam üzere olması ve Yemen'e ve Hind'e kurşun ve bakır geçmesine muhalefet etmesi. 23-09-983"⁸⁷⁰

- *"Medine-i Münevvere kadısı Kadı Hüseyin zide fazlühuya hüküm: Mekke-i Mükerrerme kubbelerinin tamir ve itmamına muvaffak olması şayan-ı şükran olduğundan kendisine hassa hil'atlardan bir hil'at gönderildiği ve giyip duada bulunması. 08-12-983*"⁸⁷¹

- *"Mekke şerifine name-i hümayun ki: Fas Emiri Abdülmelik'in adamı Hacı Ahmed arzıhal verüp sabıka Mekke kadısı olan Kadı Hüseyin'in Mekke'de bir evi ile bir Habeş kölesini zabt ettiğini bildirmekle şer'ile tahkik edilmesi. 13-03-985*"⁸⁷²

- *"Mekke-i Mükerrerme kadısına hüküm: Fas Emiri Abdülmelik'in adamı Hacı Ahmed'in Mekke'de bulunan bir evi ile bir habeş kölesini sabık Mekke Kadısı Hüseyin'in cebren zabt ettiğini bildirmekle şer'ile tahkik edilüp hak kimde ise ona hükmetmesi. 13-03-985*"⁸⁷³

- *"Mekke-i Mükerrerme kadısına ve surre tevziine tayin olunan emin ve katibe hüküm: Hala kadı Hüseyin mektup gönderip müdde-i şerif mahall-i me'sur olup iki mil vaki olup her milde birer kandil asılıp bütün gece yanıp ol hizmet için*

⁸⁷⁰<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/OnIzlemeVeSiparisAyarlama.aspx?ItemId=30755153&Hash=7701AB45E0A375502E22CDE3742E1CE4CD5EA14FDB05301D2D81443F29D0E9E8&A=2&Mi=0>

⁸⁷¹<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/OnIzlemeVeSiparisAyarlama.aspx?ItemId=30762680&Hash=2345112A61C4CFAAE4EC6F059153DC691E5738694AB955552CAA9B7A501637C2&A=2&Mi=0>

⁸⁷²<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/OnIzlemeVeSiparisAyarlama.aspx?ItemId=30766837&Hash=84FEE68ECA675AC37AAFD17340F664BFCB9CD0B47A138499937ACD1FDBB78FA7&A=2&Mi=0>

⁸⁷³<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/OnIzlemeVeSiparisAyarlama.aspx?ItemId=30766806&Hash=BA63D2CED7DFC789BD115BA55ECE58EE3F1F3F3847C14D71AF374CD0052A9718&A=2&Mi=0>

Abdullah oğlu Darende Zühd nam kimesne tayin olunup vazife ve ceraye lazımdır deyu bildirmeğin surre mahlulünden yirmi altın tevcih edip Deftere kaydettirip tasarruf ettiresin bir sureti müşarünileyhe cerayeden iki erdeb buğday tevcih edesin deyu yazıldı. (Aynen) 01-08-985”⁸⁷⁴

- “Mekke şerifine yazılan name-i hümayun: Bizzat kendisi, Mekke Kadısı Perviz ve Şeyhülharem Kadı Hüseyin taraflarından tespit edildiği üzere Kabe’nin tamire ihtiyaç olmadığını müşir mektupların alındığı. 15-10-985”⁸⁷⁵

- “Mekke-i Mükerreme kadısına ve sabıkan Medine-i Münevvere kadısı olup halen Mekke-i Mükerreme Şeyhülharemi olan Kadı Hüseyin’e hüküm: Mısır Beylerbeyisi Mesih mektub gönderip geçen sene Hindistan’dan Hicaz’a gelen Mogol (Makal) taifesi yerlerine dönmeyip Kâbe’de mücaveret ile kaldıkları gibi bu sene gelenlerin de kalmaları izdiham ve kahta ve Mekke ahalisinin ızdırabına sebep olduğunu ve Haremeyn’de hariçden kimseyi tavattun ettirmemek Hazret-i Ömer zamanından beri mer’i olmakla gelenlerin hacdan sonra dönmeleri icab eylediğini bildirdiğinden hacca gelenlerin Haremeyn’de mücavir olarak kalmalarını men eylemeleri. 27-07-986”⁸⁷⁶

- “Mekke-i Mükerreme’de Valide Sultan İmareti Şeyhi Abdurrahman hiyanetine binaen azlolunarak yerine Mekke-i Mükerreme

⁸⁷⁴<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/OnIzlemeVeSiparisAyarlama.aspx?ItemId=30772200&Hash=FFD005D1B8B8B921D73DCE3F1F0464B6F497A132E48DD6915D1200326139CDB3&A=2&Mi=0>

⁸⁷⁵<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/OnIzlemeVeSiparisAyarlama.aspx?ItemId=30769044&Hash=07EE4A78CE4B9C4E518A61FC02552F33D3209E30814C1A192F8B4529A5A9B5D1&A=2&Mi=0>

⁸⁷⁶<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/OnIzlemeVeSiparisAyarlama.aspx?ItemId=30773125&Hash=C664DBDEADC92F96E612FA8A814B457B0A3C920EB73258025D0523C500E8C29F&A=2&Mi=0>

Müderresi Kadı Hüseyin Efendi'nin akrabasından ve Hazret-i Osman neslinden Haydarizade tayin olunmak buyuruldu.”⁸⁷⁷

- *“Mekke-i Mükerreme Kadısı Hüseyin Makam-ı İbrahim'de imam olan Şafi İmam Muhiddin İsmail el-Taberi'nin birbuçuk para vazifesi olup tezyidini rica etmekle Cidde Hasılatından on akçe vazife verilmek buyruldu. 21-12-981⁸⁷⁸*
- *Mekke-i Mükerreme mütekaiddelerinden müteveffa Muslihiddin mahlul altmış akçanın yirmi akçası Mekke kadısı Hüseyin'in arzı mucebince mücavirlerden Şeyh Kemaleddin Ebulfadl'a buyuruldu. 21-12-981⁸⁷⁹*
- *“Mekke-i Mükerreme Kadısı Hüseyin, Mekke-i Mükerreme'ye getirilen Ayniarafat'ın Ebtahda bina olunan Maksim kubbesinin ser müşid ve bevvabı ve daima orada bulunup ahaliye açıp kapamak üzere Mekke ahalisinden bu işe kadir olan Müs'al bin Abdullah'a Cidde hasılatından beş para ve iki kadeh ceraye ile verilmesini reca etmekle buyuruldu. 1-2-982”⁸⁸⁰*
- *“Mekke-i Mükerreme şerifine name-i hümayun ki: Mekke-i Mükerreme Şeyh-ülharemeyn ve kadısı olan Mevlana Hüseyin Efendi'nin İstanbul'a gelmesi için Mısır Beylerbeyisi Mesih Paşa'ya gönderilen tahriratta*

⁸⁷⁷<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/OnIzlemeVeSiparisAyarlama.aspx?ItemId=30753589&Hash=152A987E68329D84ABC0072D65886C4ACB63F9889BB63C966A09CE067EA542BC&A=2&Mi=0>

⁸⁷⁸<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/OnIzlemeVeSiparisAyarlama.aspx?ItemId=30755596&Hash=5EACCD4543C1516939EC4C1DDD3448432330AB0EDD6E402DAE4621752116DEA2&A=2&Mi=0>

⁸⁷⁹<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/OnIzlemeVeSiparisAyarlama.aspx?ItemId=30755597&Hash=22035BBDC094A3AAAD090DD1A95ADCB73EAD63586FD5977FB8E2A8EF8979E0E&A=2&Mi=0>

⁸⁸⁰<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/OnIzlemeVeSiparisAyarlama.aspx?ItemId=30757962&Hash=C7C5CB5EA5531118F803F06054914464E6FF4CD7000CBB508FFEDDF80A02BF9C&A=2&Mi=0>

iş'ar edilmiş ise de orada bulunup vazife görmesi daha münasib olacağından yerinden hareket etmeyip vazifesine devam etmesi.” 20-11-987⁸⁸¹

- *“Mekke-i Mükerreme şerifine name-i hümayun ki: Mekke Şeyhülharemi ve Kadısı olan Hüseyin Efendi'nin Dersaadet'e gelmesi için Mısır beylerbeyisine emir gönderilmiş ise de Arab eşkiyasını te'dib için ekser zamanda haricde bulunmanız hasebiyle mumaileyhin orada vücudu lazım olduğu bildirilmekle Dersaadet'e getirtmekten feragat olunduğu ve vazifesine devam etmesi. H-20-11-987⁸⁸²*

- *“Sultan Selim zamanında Mekke-i Mükerrrem'e Harem-i Şerifi'nin tevsii zımında etraf ve cevanibinde olan emlak ve evkaf sahiblerinden alınıp yıktırılmış ve o esnada Mekke Kadısı ve Şeyhül-harem olan Hüseyin Efendi'nin iş'arı üzerine emlak-i mezkurenin sahiblerine edası lazım gelen yirmibin florinin irsali Mısır valisine yazılmış ise de Mısır valisi değişmekle paranın irsali teahhur ettiği anlaşılmış olduğundan istimlak olunan emlakin kıymetleri sıhhatle takdir olunarak Mısır'dan gönderilmek üzere mikdarınının bildirilmesi hakkında Mekke kadısına yazılan hüküm. (Bir sureti Mekke şerifine ve Mekke şeyhülharemine yazılmıştır.) H-19-10-992⁸⁸³*

- *“Defter kâtiblerinden Kadri Çelebi'ye virildi. Fî 16 M sene 988 [Sayfa 229] Hüküm 458 Mısır Beylerbeyisine ve nâzır-ı emvâl olan Mehmed'e hüküm ki,*

⁸⁸¹<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/OnIzlemeVeSiparisAyarlama.aspx?ItemId=30773888&Hash=094DDE46E1DAA2A60CA2DC7E1C5E381A4767117CF0023692E3142BFF36C7C236&A=2&Mi=0>

⁸⁸²<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/OnIzlemeVeSiparisAyarlama.aspx?ItemId=30774028&Hash=57C3B5BABC35223DEC0319B5A4011051788D108643D5C4A9D2B2C4CB2CAABCAE&A=2&Mi=0>

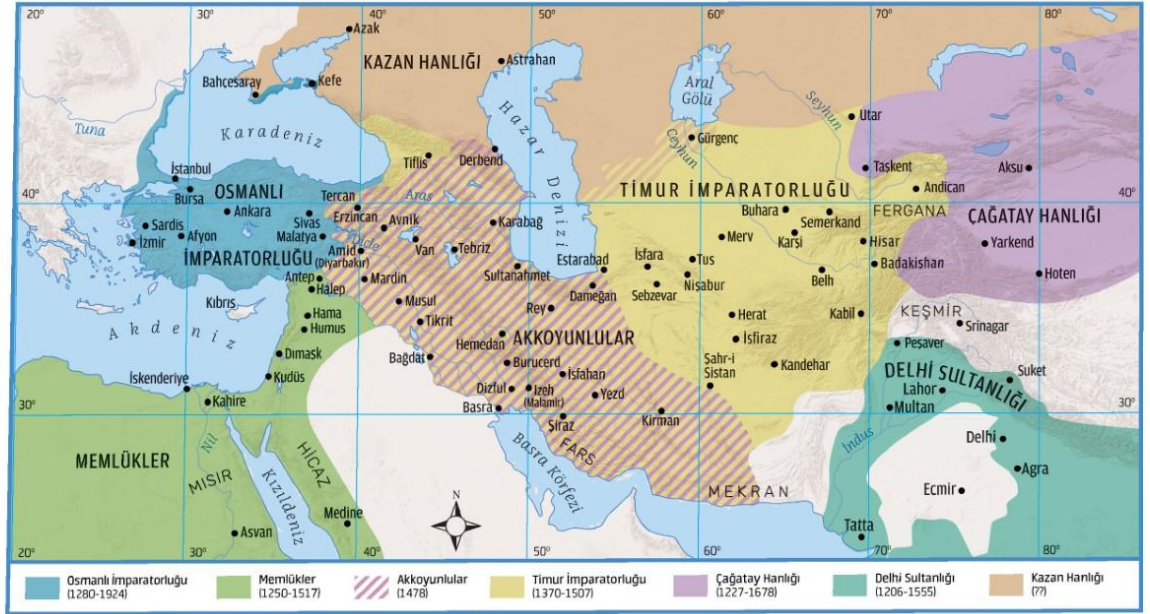
⁸⁸³<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/eSatis/OnIzlemeVeSiparisAyarlama.aspx?ItemId=30881183&Hash=EA386E687A79D4826CDF80D07B8DB328E9B648A3464D634A6A65BD1F82CC5140&A=2&Mi=0>

Sâbıkâ Mısır'da Defterdâr olan Mehmed dâme ulüvvuhû mektûb gönderüp hükm-i şerîfîm irsâl olunup Mekke-i Mükەرreme'nin seyl gelecek yeri hark olunup kârgîr binâ olması ve etrâfında olan ribatlar ve evler hedm olunup sâhiplerine bahâsı içün hazîne-i Mısır'dan yirmi bin filori ihrâc idüp Cidde Beyi olan Mustafa dâme izzuhûya teslîm idüp ol dahi Mekke-i Mükەرreme Kadısı ve Şeyhü'l-harem Kadısı Hüseyin zîdet fezâiluhumâya teslîm eylemek husûsu fermân olunmuş fermân-ı hümâyûnuma kat'â muhâlefet olunmaz. Lâkin Harem-i Şerîf etrâfında sâbıkâ emr-i şerîf ile hedm olunan evlerin adedi ne kadar hâne olup ve ba'de'l-hedm bâkî kalan taş ve ahşâbı ve sâir kerâstesi nice olduğu ma'lûm olmaduğundan gayrı ehl-i hübre ittifâkı ile her hânenin bahâsı tahmîn-i sahîh ile değer bahâları ne mikdâr akçe olup ve ashâb-ı hâne kimlerdir isim ve resimleri Mekke-i Mükەرreme Kadısı zîdet fezâiluhû ma'rifeti ile sicille kayd olundukdan sonra sûret-i sicil tahrîr olunup mûmzâ ve mühürlü ev sâhibleri veyâhûd vekîl-i şer'îleri dîvân-ı Mısır'a gelüp ellerinde hüccet-i şer'îyye irâz eylemeyince hazîne-i Mısır'dan yirmi bin filori ihrâc olunup müşârun ileyhe teslîm olunmağa cür'et 169 olunmaduğın ve bi'l-cümle evlerin adedi ve değer bahâları ne mikdâr akçe olup ve ev ashâblarını kimler idüğün Mekke-i Mükەرreme Kadısı ve Şeyhü'l-harem Kadısı Hüseyin zîdet fezâiluhumâ ma'rifeti ile sicilde sebt olundukdan sonra hedm olunan evlerden çıkan kereste bey' olunup bahâsından hâsıl olan akçe kifeyet etdüğü kadar evler sâhiblerine tevzî' olunup yetişmeyüp bâkî kalan akçe ne mikdâr ise hüccet ve defter olunup imzâlanup ve mühürlenüp dîvân-ı Mısır'a gönderilince evler bahâsı tekmîl içün ne mikdâr akçe lâzım gelürse hazîne-i Mısır'dan ihrâc olunup irsâl oluna diyü müşârun ileyhimâya hükm-i şerîfîm irsâl olunmasın ve Harem-i Şerîf'in etrâfı seyl geldükde hark olunup ta'mîri fermân olunan kârgîr binânın husûsu dahi mîr-i müşârun ileyhin ma'lûm olmakla binâ-i mezbûru iki bin

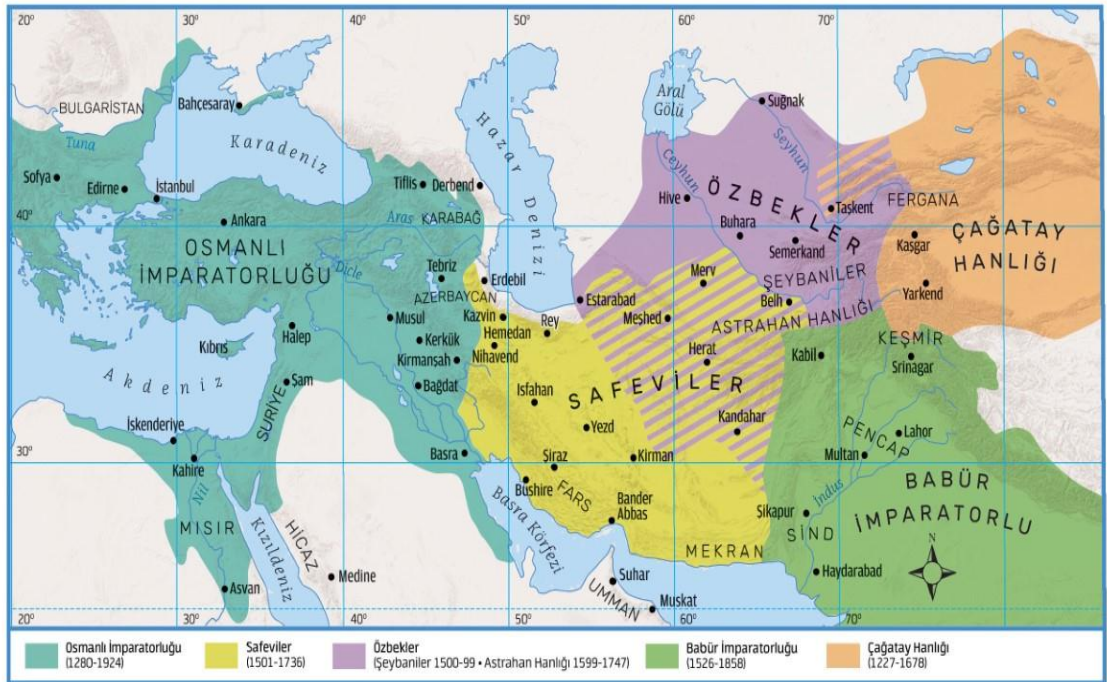
filori ile itmâma erişdirmesin iltizâm eylediğün bildirmişsin ol bâbda her ne demiş isen ma'lûm-ı şerîfîm oldu. İmdî Harem-i Muhterem'in etrâfında olup evleri ve ribatları alınan fukarâ evleri behâları icâbiyçün Mısır'a varmak bâbında gaçarları olmağın zikr olunan mikdârı altun fermân-ı şerîf-i sâbıkım mücebince hazîne-i Mısır'dan ihrâc olunup ve hedm olunan evler ve ribatlar ashâbına bahaları virilmek için bir yarar mu'temed kimesne ile müşârun ileyh Cidde Beyi Mustafa dâme izzuhûya teslîm olunmasın emr idüp buyurdum ki: Vusûl buldukda te'hîr eylemeyüp sâbıkâ Harem-i muhterem tevsî'i için alınan evler ve ribatlar bahâları virilmek için fermân olunan mikdârı altunu hazîne-i Mısır'dan emr-i sâbıkım mücebince ihrâc eyleyüp dahi bir yarar ve mu'temedün aleyh kimesne ile müşârun ileyh Cidde Beyi Mustafa irsâl eyleyüp tenbîh eylesin ki evleri ve ribatları alınan kimesnelerin evleri ve ribatları bahâsı ne mikdâr ise her kişinin ahşabı ve sâir kerestesi bahâsı ne ise cenâb-ı emâret-me'âb Şerîf Hüseyin dâme ulüvvuhû ve Mekke-i Mükerreme Kadısı ve Şeyhü'l-harem ile tahmîn-i sahîh itdükden sonra bahâlarından bâkî ne kalursa girü müşârun ileyh ma'rifeti ile vech-i münâsib görüldüğü üzere binâların tevzî' eyleyüp [Sayfa 230] şer'le ashâbına teslîm ideler ve kimin evleri alınup ve ne bahâya alınmışdır ve ahşabı ve kerestesi ne kadar bahâya tutulup bâkî ne virilmişdir her biri ferden ferdâ yazup defter eyleyüp defterini müşârun ileyh mühürleyüp ve imzâladup getürdüp sana teslîm ideler ve sen dahi ne vechile olmuş ise vukû'u üzere ahvâli yazup Südde-i 170 Sa'âdetüme bildirsin ve binâ-i şerîfî itmâma irişdirmek bâbında envâ'-ı sa'y ü ihtimâmın vücûda getüresin.

EK-2 Siyasi Harita

1300-1500 ARASINDA DOĞU İSLAM DÜNYASI

1450-1750 ARASINDA DOĞU İSLAM DÜNYASI

Diyarbakır'ın Mekke'ye geldiği dönemdeki siyasi durumu gösteren harita.

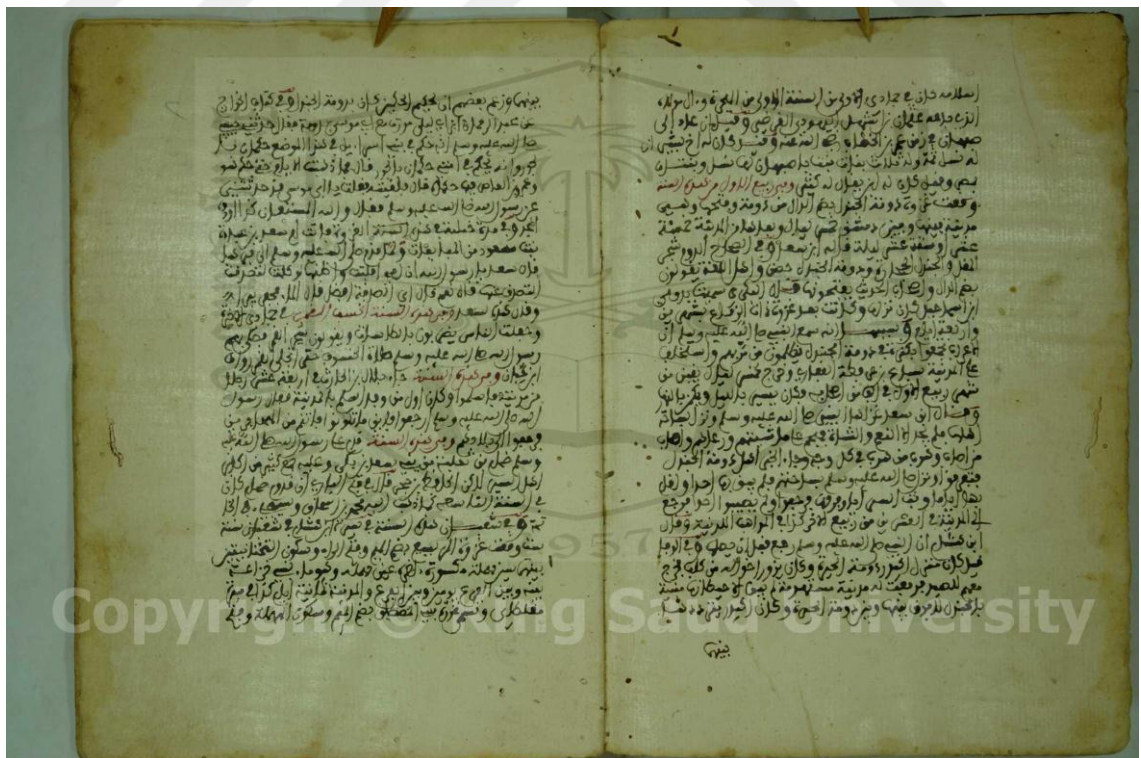
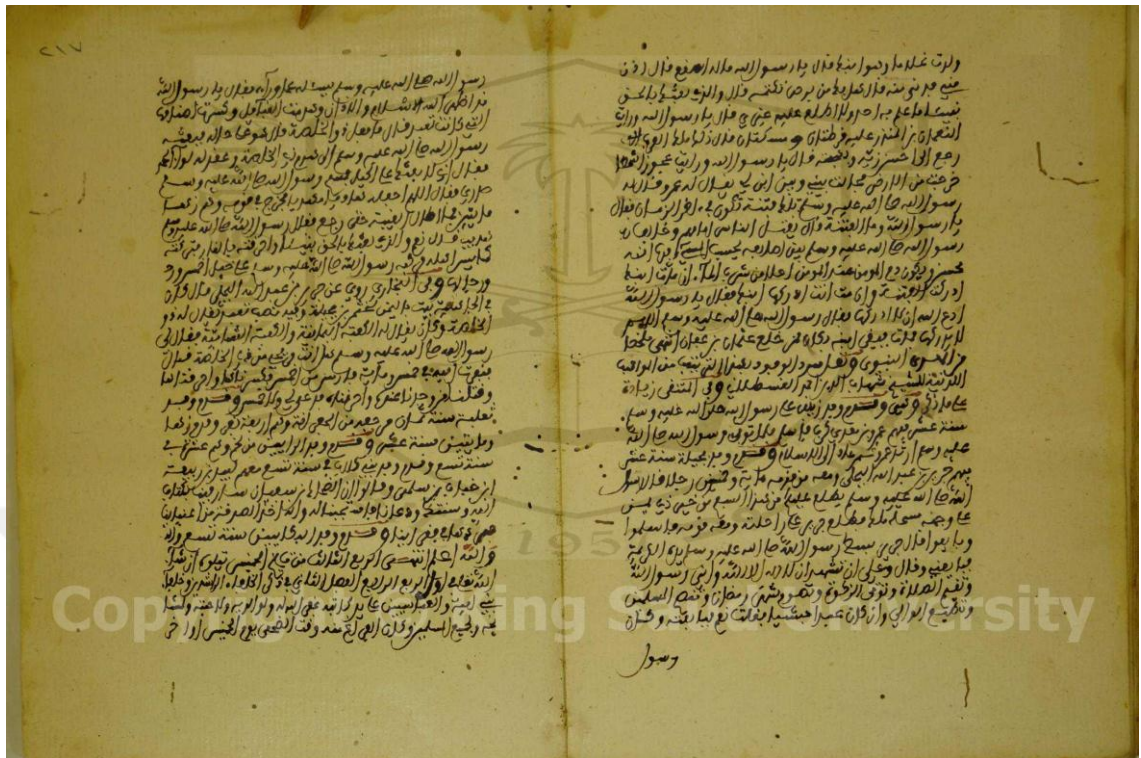
EK-3 *Târîhu 'l-hamîs*'e Ait Resimler

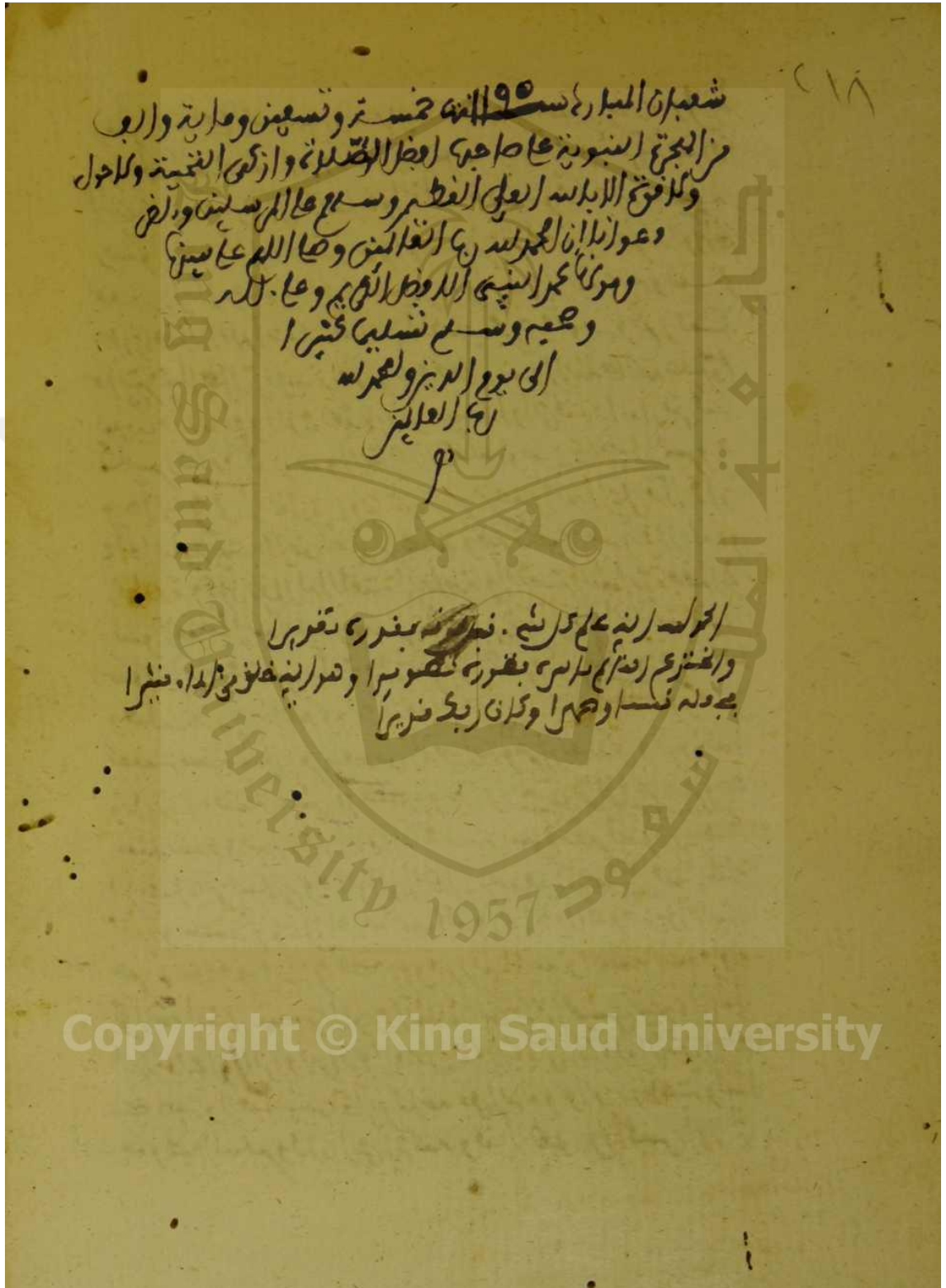

Târîhu 'l-hamîs'in Arka Kapak Resmi

Târîhu 'l-hamîs' in Öñ Kapak Resmi

EK-4*Târîhu 'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefîs*'in Kütüphane Bilgileri

Eserin Bulunduğu Kütüphane	Katalog Adı	Katalog No	Arşiv	Yazar Bilgisi	Müstensihi	Telif Tarihi	İstinsah Tarihi	
Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi	el-Hamis fî Ahvâli Nefsi'n-Nefîs	19 Hk 1237		Hüseyin b. Muhammed b. Hasan Diyarbekrî (öl. 966/1558)	-		-	245 yaprak
Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi	el-Hamis fî Ahvâli Nefsi'n-Nefîs	19 Hk 1236		Hüseyin b. Muhammed b. Hasan Diyarbekrî (öl. 966/1558)	-			295 yaprak
Kastamonu İl Halk Kütüphanesi	Târîhu'l-Hamis fî Ahvel-Enfesu'n-Nefîs	37 Hk 3239		Hüseyin b. Muhammed b. Hasan Diyarbekrî (öl. 966/1558)	-		1027 (1617)	504 yaprak 31 satır
Kastamonu İl Halk Kütüphanesi	Târîhu'l-Hamis fî Ahvel-Enfesu'n-Nefîs	37 Hk 3538		Hüseyin b. Muhammed b. Hasan Diyarbekrî (öl. 966/1558)	-		-	57 yaprak 31 satır
Kayseri Raşit Efendi Eski Eserler Kütüphanesi	el-Hamîs fî Ahvâli'n-Nefsi'n-Nefîs	Raşit Efendi 925		Kâdî Hüseyin b. Mehmed el-Mâlikî Diyârbekrî (öl. 966/1558)	Pervîz Abdullah b.	940 (1533)	987 (1579)	516 yaprak 29 satır

Milli Kütüphane-Ankara (Nevşehir Damad İbrahim Paşa İl Halk Ktp)	Tarihu'l-Hamis	50 Damad 166/1	Hüseyin b. Muhammed b. Hasan Diyarbekrî (öl. 996/1558)	Ramazan		1038	259 yaprak 32 satır
Milli Kütüphane-Ankara (Nevşehir Damad İbrahim Paşa İl Halk Ktp)	Tarihu'l-Hamis	50 Damad 166/2	Hüseyin b. Muhammed b. Hasan Diyarbekrî (öl. 996/1558)	Ramazan		h. 1038	
Atıf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi	el-Hamis fi ahvali nefsi nefis	34 Atf 1878	Kadı Hüseyin b. Muhammed Diyarbekrî, 960				395 yaprak
Atıf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi	el-Hamis fi ahvali nefsi nefis	34 Atf 1879	Kadı Hüseyin b. Muhammed Diyarbekrî, 960	Array			
Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi	el-Hamis fi ahvali'n-nefsi'n- nefis	34 Nk 3709/4	ed-Diyarbekrî, Hüseyin b. Muhammed b. Hasan, 982/1574				
Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi	el-Hamis fi ahvali'n-nefsi'n- nefis	34 Nk 3117	ed-Diyarbekrî, Hüseyin b. Muhammed b. Hasan, 982/1574				455 yaprak
Nuruosmaniye Yazma Eserler Kütüphanesi	el-Hamis fi ahvali'n-nefsi'n- nefis	34 Nk 3118	ed-Diyarbekrî, Hüseyin b. Muhammed b. Hasan, 982/1574				435 yaprak

Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi	el-Hamis fi ahvali'n-nefsi'n-nefis	34 Nk 3119	ed-Diyarbekrî, Hüseyin b. Muhammed b. Hasan, 982/1574				601 yaprak
Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi	el-Hamis fi ahvali'n-nefsi'n-nefis	34 Nk 3120	ed-Diyarbekrî, Hüseyin b. Muhammed b. Hasan, 982/1574				
Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi (Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu)	el-Hamis fi ahvali'n-nefsi'n-nefis	34 Fa 1035	ed-Diyarbekrî, Hüseyin b. Muhammed b. Hasan, 982/1574	Sa`deddin		h. 1056	338 yaprak
Köprülü Yazma Eserler Kütüphanesi (Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu)	el-Hamis fi ahvali'n-nefsi'n-nefis	34 Fa 1036/1046	ed-Diyarbekrî, Hüseyin b. Muhammed b. Hasan, 982/1574	Sa`deddin		h. 1010	498 yaprak
Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi (Hafız Ahmed Paşa Koleksiyonu)	el-Hamis fi ahvali'n-nefsi'n-nefis	34 Ha 210	ed-Diyarbekrî, Hüseyin b. Muhammed b. Hasan, 982/1874	Ahmed b. Muhammed		h. 1067	551 yaprak
İstanbul Millet Kütüphanesi Feyzullah Efendi Koleksiyonu	el-Hamîs fî ahvâli'n-nefsi'n-nefis	34 Fe 1441	ed-Diyarbekrî, Hüseyin b. Muhammed, ö.966	Muhammed b. Yahya		h. 1081	256 yaprak 29 satır

İstanbul Millet Kütüphanesi Feyzullah Efendi Koleksiyonu	el-Hamîs fî ahvâli'n-nefsi'n- nefis	34 Fe 1442	ed-Diyarbekrî, Hüseyn b. Muhammed, ö.966	Muhammed b. Yahya		h. 1081	327 yaprak 29 satır
Süleymaniye Damat İbrahim Paşa		897					
Süleymaniye Damat İbrahim Paşa		897					
Ayasofya		3040					
Fatih		4347-4351					
Hacı Beşir Ağa		112					
Hamidiye		938					

<i>Risâle fî zer'i-l Kâ'beti 'l-Mu'azzama ve 'l-Mescidi 'l-Harâm'ın Kütüphane Bilgileri</i>							
Eserin Bulunduğu Kütüphane	Katalog Adı	Katalog Arşiv No	Yazar Bilgisi	Müstensihi	Telif Tarihi	İstinsah Tarihi	
Hüsrev Paşa		388					
Hüsrev Paşa		399					
İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emiri Koleksiyonu	Zirâ'ü'l-Ka'be	34 Ae Arabi 2573	Diyarbakrî, Hüseyin b. Muhammed, ö. 966 H.	Saki b. Süleyman		h. 953	6 yaprak 18 satır
Vehbi Efendi	Zirâ'ü'l-Ka'be	2/1142				h. 947	
Mekke, Mescid-i Harâm Kütüphanesi	Zirâ'ü'l-Ka'be	201					
Medine Mahmudiye Kütüphanesi	Zirâ'ü'l-Ka'be	177					
İskenderiye	Zirâ'ü'l-Ka'be	52					
Berlin		6069					
Hidiv		III, 177					

ÖZET

Duman, Ahmet, Diyarbekrî ve Tarihçiliği, Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Seyfettin ERŞAHİN, 227 s.

Anahtar Kelimeler: Kadı, Siyer, Mekke, Medine, Şeyhülharem

Bu çalışmada Osmanlı dönemi siyer müelliflerinden Hüseyin b. Muhammed ed-Diyarbekrî'nin hayatı, eserleri ve tarih yazıcılığı ele alınmıştır. Siyer yazıcılığının tarihsel seyri ile dönemin siyasi, sosyal ve kültürel durumuna değinilmiştir.

Çalışma giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında çalışmanın amacı, metodu ve kaynakları ile dönemin siyasi, sosyal ve kültürel açıdan incelenmesi yer almaktadır.

Birinci bölümde Diyarbekrî'nin hayatı ve eserleri ele alınmıştır. Doğumu, Ailesi, tahsili ile yerine getirdiği Mekke ve Medine Kadılığı Mekke Şeyhülharemligi ve Süleymaniye Müderrisliği gibi resmi görevlerine değinilmiştir. Eserleri hakkında bilgi verilmiştir.

İkinci bölümde ise Diyarbekrî'nin siyer kitabı olarak telif ettiği Târîhu'l-hamîs özelinde tarihçiliği hakkında tespitler ortaya konmuştur. Ayrıca eserin muhteva, metot ve kaynak açısından detaylı incelemesi yapılmıştır. Diyarbekrî'nin siyer ilmine katkısı ve eserin tarihi kaynak olarak değeri hakkında tespitlerde bulunulmuştur.

Sonuç bölümünde ise çalışmamızdan elde ettiğimiz tespitler yer almaktadır. Diyarbekrî'nin hakkında bilgi bulunan Mühimme defterlerinde yer alan hükümleri ve Târîhu'l-hamîs'in el yazmalarından bazı örnekler de tezin sonunda verilmiştir.

ABSTRACT

Duman, Ahmet, Diyarbakrî And His Historiography, Doctoral Thesis, Supervisor: Prof. Dr. Seyfettin ERŞAHİN, 227 p.

Keywords: Qādī, Qādsīra, Mecca, Medina, skhaikh al-haram.

In this dissertation, Hussain b. Muḥammad al- Diyarbakrî, one of the sīra authors in the Ottoman Period, is handled in the framework of his life, works and historiography. Besides, historical panorama of the sīra historiography and the political, social and cultural conditions of the period are briefly touched.

This dissertation consist of an introduction and the two chapters. The introduction contains the purpose of this study, its method and sources as well as the analysis of the period with regard to its political, social and cultural dimensions.

The first chapter is about the life and works of Diyarbakrî. After his birth, family life and education, the official positions hold by the historiographer such as Qādī of Mecca and Medina, Skhaikh al-haram of Mecca and Mudarris for Sulaymaniyya Madrasa are touched on this chapter.

In the second chapter, historiography of Diyarbakrî is analyzed in the framework of his sīra book, Ta' rīkh. Besides, its content, method and sources are analysed. In this framework, Diyarbakri's contribution to the science of sīra and the value of his works as sources of history are evaluated.

The results of this study are included in conclusion. At the end of the dissertation, the judgements which was contained in *Mühimme Defterleri* and samples of manuscripts of Ta' rīkh al-khamîs are presented.